

Woord vooraf

Voor u ligt het themanummer *De patiënt en zijn artsen*. In de artikelen komt de medische praktijk in de Oudheid aan de orde, vanuit de beleving van de patiënt. In zoveel mogelijk artikelen staat zoveel mogelijk de patiënt centraal. De auteurs verdienen veel dank voor hun bereidwilligheid mee te werken. Een speciaal woord van dank richt de redactie tot gastredacteur

Manfred Horstmanshoff. Mede dankzij zijn deskundige adviezen, zijn overvloed aan ideeën en zijn tomeloze inzet is het nummer geworden tot wat het hopelijk ook in de ogen van de lezers is: een boeiend, soms vermakelijk en altijd heel menselijk overzicht van wat je als patiënt in de Oudheid overkwam.

De gewonde Philoctetes (zilveren beker, Romeins) afkomstig uit Hoby, Denemarken, begin 1ste eeuw n.Chr. Kopenhagen, Deens Nationaal Museum.

Inleiding

Ziekte en dood zijn verschijnselen van alle tijden. De geschiedenis van lijf en leden raakt ons direct, omdat we zelf nu eenmaal ook een lichaam hebben, ziek worden en dood gaan. In alle tijden hebben mensen daarover nagedacht en geprobeerd om zo gezond mogelijk te blijven en hun levensduur met meer en minder rationele middelen zoveel mogelijk te verlengen. Naast veel herkenbaars blijkt er ook veel vreemds te zijn, als men zich verdiept in de vraag wat het betekende om vele eeuwen geleden patiënt te zijn, of dokter. Lichaam en ziekte, dokter en patiënt, ze hebben allemaal hun geschiedenis.

Enkele jaren geleden heeft minister Borst eens gezegd dat een arts die niet kan communiceren geen artsdiploma zou mogen krijgen, dus zijn beroep niet zou mogen uitoefenen. Communicatie behoort tot de kern van de geneeskunde. Dat was in de Oudheid niet anders dan nu. Het thema 'communicatie' loopt als een rode draad door dit themanummer van *Hermeneus*, dat gewijd is aan de antieke geneeskunde.

Medisch-historisch

Het gesprek tussen arts en patiënt, als bron van informatie voor beiden, is het eerste waaraan men denkt als het gaat om communicatie in de geneeskunde. Door tijdens de *anamnesis* – letterlijk: 'herinnering' – de stiltes in het relaas van de patiënt aan te vullen wekt de arts het vertrouwen van de zieke. Op grond van de gegevens die hij kan achterhalen formuleert hij een *prognosis*, 'voorspelling'. In dit verband passen de bijdragen van Philip van der Eijk: 'Helpen

of niet schaden. Enkele uitgangspunten en methoden van therapeutisch handelen in de klassieke Griekse geneeskunde' en van Manfred Horstmanshoff: 'Hoe ging Galenus met zijn patiënten om?'

Dementie is een aandoening die tot gevolg heeft dat communicatie door middel van taal moeilijk of onmogelijk wordt. Jan Godderis behandelt de vraag hoe men in de antieke geneeskunde dementie verklaarde en hoe men ermee omging: 'Antieke auteurs over dementie en andere kwalen van de oude dag.'

Men kan zeggen dat de arts moet communiceren met het lichaam van de patiënt. Hoe deed hij dat? Hoe 'las' hij de lichamelijke symptomen? Luisteren, voelen van de pols, palperen, bekijken en zonodig proeven van urine en ontlasting waren 'De diagnostische middelen van de arts in de Grieks-Romeinse traditie.' Frans Schlesinger wijdt er zijn bijdrage aan.

Hoe kozen patiënten een arts? Er zijn bij Galenus gegevens over het pakket van eisen waaraan artsen volgens geïnteresseerden en deskundige patiënten moesten voldoen. De Arabische geneeskunde in de Middeleeuwen sluit aan bij de antieke traditie. Remke Kruk schrijft erover: 'Waarom herkent men de goede arts? Ideaalbeeld en werkelijkheid in de Middeleeuws-Arabische wereld.'

Historisch

Lijfartsen en hun vorstelijke patiënten hebben in alle eeuwen een bijzondere relatie onderhouden, waar medische macht en politieke macht nauw zijn verstrengeld.

Hans Teitler onderzoekt in zijn bijdrage 'De lijfarts van keizer Claudius' de ernstige verdenkingen die zijn gerezen tegen C. Stertinius Xenophon, als zou hij de keizer door vergiftiging om het leven hebben gebracht.

Filosofisch

'Het therapeutische gesprek' behoorde in de Oudheid niet zozeer tot het terrein van de artsen als wel van de filosofen, die op hun beurt vaak medische analogieën gebruikten. Jacques Graste schrijft erover.

Jan Ringoir bespreekt twee recente boeken van Jan Godderis op het grensvlak van antieke geneeskunde en wijsbegeerte.

Archeologisch

Ook medische instrumenten spreken een taal. Sal Braadbaart onderzoekt de materiële overblijfselen ervan om te achterhalen waarvoor ze werden gebruikt en hoe zij op hun beurt de antieke arts van dienst konden zijn bij de communicatie met het lichaam van de patiënt.

Een tweede archeologische bijdrage komt van Thea L. Heres. Zij behandelt de enige 'Ziekenhuizen' uit de voor-christelijke Oudheid waarvan wij het bestaan kennen: de legerhospitalen of *valetudinaria*.

Ethisch

Medische communicatie *in extremis* is te vinden bij de vragen rondom het levens-einde. Anton van Hooff licht een nieuwe interpretatie van de beroemde Hippocratische *Eed* toe in zijn artikel 'Antieke artsen en euthanasie'.

Godsdiensthistorisch

Seculiere en religieuze geneeskunde waren in de Oudheid nooit ver van elkaar verwijderd. Dromen waarin Asklepios of andere genezende godheden optraden waren onmiskenbaar een vorm van communicatie. Ex-voto's als dank voor ontvangen genezing of als middel om een bede kracht bij te zetten zijn 'sprekende' communicatiemiddelen, zoals Folkert van Straten laat zien in zijn bijdrage 'Opgegeven door de artsen?'

Vertaling

Een vertaling door Wolther Kassies van één van de weinige langere fragmenten uit het werk van de 'tweede Hippocrates', Diocles van Carystus (zie de bijdrage van Philip van der Eijk), met daarin haast pijnlijk nauwkeurige aanwijzingen die men zou moeten volgen om gezond te leven volgens de regels van de antieke dieetleer, en een Bibliografie completeren dit thema-nummer.

Vier-humores-schema volgens Hippocrates, *De natura hominis*

Manfred Horstmanshoff

In de verschillende artikelen is vaak sprake van de leer van de vier lichaamssappen, de *humores*. Het schema daarvan en enkele be-

langrijke teksten, waarop die leer is gebaseerd treft men hieronder aan.

Oerkwaliteiten	Element	Lichaamssap	Temperament	Seizoen	Levensfase
vochtig en warm warm en droog koud en vochtig droog en koud	lucht vuur water aarde	bloed gele gal flegma zwarte gal	sanguinisch cholericus flegmatisch melancholisch	lente zomer herfst winter	kind (tot 25 j.) jeugd (25 tot 40) rijpe leeftijd (tot 60) ouderdom

1. 'Wat betreft de seizoenen, in de lente en in het begin van de zomer leven kinderen en jonge mensen het beste en zijn het gezondst; in de zomer en in een deel van de herfst de ouderen; in de rest van de herfst en de winter de leeftijdscategorie daar tussen in.' (Hp. *Aph.* 3. 18, 4. 129 Jones).

2. 'Alcmaeon zegt: het evenwicht (*isonomia*, letterlijk 'gelijke rechten') tussen de verschillende kwaliteiten, het vochtige en het droge, het koude en het warme, het bittere en het zoete etc. bevordert de gezondheid. Het overheersen (*monarchia*) van één daarvan is echter ziekteverwekkend.' (Alcmaeon van Croton, fr. VS 24B4)

3. 'Onze gezondheid is gebaseerd op dieet, woonomstandigheden, inspanningen, slaap, geslachtsverkeer en geestelijke activiteit' (Hp. *Epid.* 6. 8. 7, 5. 352 L).

4. Op basis van de leer van de *humores* is sinds Galenus de antieke geneeskunde samen te vatten in het volgende overzicht. Men onderscheidde:

- *res naturales*: 'natuurlijke zaken': de elementen, de lichaamssappen, de lichaamsdelen, de lichamelijke functies
- *sex res non naturales*: 'zes niet-natuurlijke zaken' *aer* (lucht), *cibus et potus* (eten en

drinken), *motus et quies* (beweging en rust), *somnus et vigilia* (slapen en waken), *excreta et secreta* (uitscheidingen en afscheidingen), *affectus animi* (emoties)

- *res contra-naturales* of *res praeter-naturales* 'tegennatuurlijke zaken': pathologische verschijnselen.

5. De therapie was veelal gebaseerd op het principe *contraria contrariis*: 'Men moet bij zijn leefwijze rekening houden met leeftijd, jaargetijde, gewoonte, landstreek en fysieke gesteldheid, door de heersende warmte of koude van het moment een tegenwicht te geven: zo kan men zo gezond mogelijk blijven.' (Hp. *De victu salubri* 2, 4. 48–49 Jones)

De vier elementen, uit een 16de-eeuws handschrift. (uit R. Margotta, Milano 1968², p. 73).

Helpen of niet schaden

Enkele uitgangspunten en methoden van therapeutisch handelen in de klassieke Griekse geneeskunde

Philip J. van der Eijk

Een beroemde passage uit de Hippocratische *Epidemieën* omschrijft de taak van de arts als volgt:

Zeggen wat vooraf is gegaan, inzien wat zich nu voordoet en voorzeggend wat in de toekomst zal gebeuren: daarvoor moet de arts zich beijveren. Ten aanzien van ziektes moet hij zich op twee dingen toeleggen: helpen, of niet schaden. De geneeskunst wordt verwezenlijkt door drie factoren: de ziekte, de zieke en de arts. De arts staat ten dienste van de kunst; de zieke moet de ziekte weerstaan tezamen met de arts. (*Epid.* 1.11)

De gedachte dat de arts er is om te helpen, zich te onthouden van alles wat schadelijk is, en al zijn inzicht en alle relevante informatie omtrent de ziekte en de zieke te gebruiken om de patiënt ter zijde te staan in diens strijd tegen de ziekte, is een diepgevoerd en telkens terugkerend principe in de Griekse geneeskunde. Het wordt kernachtig samengevat in de formule 'helpen, of niet schaden', waarnaar zowel in het *Corpus Hippocraticum* als in de latere medische literatuur dikwijls wordt verwezen.

De formule geeft blijk van het besef dat medisch handelen ook schade kan toebrengen. De Hippocratische *Eed*, die nadrukkelijk spreekt van het 'welzijn van de patiënt' als leidend beginsel van medisch handelen, vat dit 'schaden' op in de zin van een doelbewust beëindigen van leven of anderszins opzettelijk benadelen van de patiënt: de arts mag aan een zwangere vrouw geen vruchtafdrijvend middel ver-

strekken, hij mag geen dodelijk vergif toedienen – zelfs niet op verzoek – (zie ook het artikel van Anton van Hooff elders in dit nummer), en hij dient zich verre te houden van elke vorm van misbruik van zijn vertrouwensrelatie met de patiënt. Het is echter ook mogelijk – en het gebruik van het woordje 'of' wijst daarop – dat de formule betrekking heeft op *onbedoeld* schade toebrengen: 'Helpen, of *tenminste* niet schaden', dat wil zeggen dat de arts ervoor moet oppassen dat zijn handelen de toestand van de patiënt niet erger maakt – hetzij in gevallen waarin hulp om welke reden dan ook niet mogelijk of zinvol is, hetzij doordat de arts in de uitvoering van zijn kunst te kort schiet.

De vraag is echter hoe het principe 'helpen of niet schaden' in praktijk wordt gebracht, anders gezegd hoe het wordt geïnterpreteerd in situaties waarin niet zonder meer duidelijk is waarin het 'helpen' dan wel 'schaden' precies bestaat. In dit artikel wil ik deze vraag belichten aan de hand van de twee belangrijkste medische corpora uit de 5de en 4de eeuw v.Chr.: het *Corpus Hippocraticum* – een verzameling medische teksten, toegeschreven aan Hippocrates, maar in werkelijkheid het werk van een grote verscheidenheid van auteurs – en de (fragmentarisch bewaard gebleven) geschriften van de 'jongere Hippocrates', de arts Diocles van Carystus.

Vormen van therapeutisch handelen

Volgens het historisch overzicht van het ontstaan en de vroege ontwikkeling van de

geneeskunde, zoals de Romeinse schrijver Celsus dat biedt in het *Prooemium* van zijn encyclopedisch werk *De medicina*, behoorde de geneeskunde aanvankelijk tot het domein van de filosofie (Democritus, Pythagoras). Zij werd voornamelijk beoefend om de behoefte aan kennis van de natuur (*rerum naturae contemplatio*) te bevredigen. Maar Hippocrates bevrijdde de geneeskunde uit dit in Celsus' ogen schadelijke keurslijf en maakte de behandeling van ziekten (*morborum curatio*) tot de hoofdactiviteit van de geneeskunde. Volgens Celsus maakte het therapeutisch handelen in de tijd van Hippocrates en Diocles (5de en 4de eeuw) een proces van grote vooruitgang, verfijning en specialisering door, dat zich uitte in de vorming van drie verschillende manieren van genezen: diëtetiek (een stelsel van voedings- en leefregels), farmacologie en chirurgie. Maar deze specialisering had volgens Celsus ook een keerzijde: zij leidde ertoe dat binnen het terrein van de diëtetiek opnieuw ruimte kwam voor filosofische bespiegeling, zodat een theoretisch gefundeerd stelsel van voedings- en leefregels ontstond. Celsus treedt hierover niet in details, maar waarschijnlijk doelt hij op een vorm van diëtetiek die is gericht op verklaring en systematisering en zich daarbij baseert op aan de filosofie ontleende begrippen (bijvoorbeeld de elementaire kwaliteiten warm, koud, droog en vochtig, of de leer van het juiste midden, of de leer van de analogie tussen het menselijk lichaam en de kosmos). Te denken is hier aan Hippocratische werk *De victu* (*Over de leefwijze*) of aan de *Hygieina* van Diocles.

Hoewel Celsus' historisch overzicht wellicht niet in alle opzichten even betrouwbaar is, worden de hoofdpunten van zijn versie goeddeels bevestigd door het overgeleverde bewijsmateriaal. Het *Corpus Hippocraticum* vertoont inderdaad tekenen van een zich van de filosofie emanciperende discipline, die zich bewust is van haar eigen systematiek en eigen principes en die

aan de praktische uitoefening van de kunst hoge eisen stelt. Zo neemt de schrijver van het werk *Over de oude geneeskunde* (*De veteri medicina*) expliciet stelling tegen de invloed van de natuurfilosofie op de geneeskunde; en de schrijver van het werk *Over de geneeskunde als vak* (*De arte*) verweert zich tegen aantijgingen dat de geneeskunde geen werkelijk vak zou zijn en dat haar successen op toeval en goed geluk zouden berusten. Interessant is de manier waarop hij de kritiek pareert dat de geneeskunde niet in alle gevallen herstel van gezondheid teweeg kan brengen: dat berust niet, zo betoogt hij, op gebrek aan competentie van de arts, maar op falende inspanning van de patiënt (het boven genoemde 'zich verzetten tegen de ziekte' dat de patiënt geacht wordt te doen) of op het feit dat de ziekte zelf ongeneeslijk is – en in het laatste geval, zo beweert hij, getuigt het juist van realiteitszin wanneer de arts besluit zulke

gevallen niet te behandelen.

Ook Celsus' opmerking over de verdere verfijning en vertakking van de geneeskunde in drie manieren van behandelen lijkt te corresponderen met het beeld dat de bewaarde medische teksten uit de 5de en 4de eeuw te zien geven. Auteurs van het *Corpus Hippocraticum* verwijzen soms naar farmacologische en chirurgische maatregelen op een manier die doet vermoeden dat het hier gaat om aparte categorieën van therapeutisch handelen, die worden onderscheiden van de meer reguliere diëtetische maatregelen. De gedachte lijkt te zijn dat bepaalde vormen van therapie voorbehouden zijn aan bepaalde typen ziekten (of bepaalde stadia daarvan), en wellicht ook dat de toepassing van die geneeswijzen tot de competentie van bepaalde specialisten behoort. Het meest uitgesproken hierover is de *Eed*, die het gebruik van het mes afzweert en overlaat aan 'degenen die op dat gebied deskundig zijn'.

Wat de diëtetiek betreft liggen de zaken iets ingewikkelder. De diëtetiek is niet alleen een voedingsleer, maar omvat alle aspecten van het lichamelijke leven: eten, drinken, hygiëne, baden, lichaamsbeweging, seksuele omgang, en meer in het algemeen leefpatroon, dagindeling, slaapgedrag, dit alles aangepast aan de leeftijd en het geslacht van de betrokkene, diens maatschappelijke rol en omstandigheden zoals het seizoen, het klimaat en de algemene gezondheidssituatie in de betreffende geografische locatie. Het toepassingsgebied van de diëtetiek is dan ook veel ruimer: het omvat naast de behandeling van ziekten ook de lichaamsverzorging van de gezonde mens, die tot doel heeft de gezondheid in stand te houden en ziekte te voorkomen. Het lijkt erop dat de diëtetiek ter behandeling van ziekten een tamelijk nieuwe ontwikkeling was in de Griekse geneeskunde, waarmee voor vormen van menselijk lijden die niet door chirurgisch en of farmacologisch ingrijpen tot staan konden worden gebracht, een

nieuwe vorm van behandelen beschikbaar kwam. Bovendien was de diëtetiek niet noodzakelijkerwijs gericht op het genezen van ziekten; zij werd ook toegepast om de ziekte draaglijker te maken en voor het zieke lichaam de minst schadelijke, minst pijnlijke gesteldheid te bewerkstelligen.

Dit laatste aspect vormt een goede illustratie van de manier waarop het adagium 'helpen, of niet schaden' in de praktijk functioneerde. De zojuist aangeduide meervoudige doelstelling – genezen van ziekten, bestrijding van pijn en in stand houden van gezondheid – treedt weliswaar het meest duidelijk naar voren in de diëtetiek, waar de overgang tussen voeding, hygiëne, verzorging en genezing vloeiend is, maar is in zekere zin kenmerkend voor het Hippocratische therapeutisch handelen als geheel.

Doeleinden van therapeutisch handelen

In dit verband is het interessant dat onder de verscheidenheid aan Griekse termen waarmee in het *Corpus Hippocraticum* het handelen van de arts wordt aangeduid (bijvoorbeeld *iêsthai*, *therapeuein*, *meletan*, *ôphelein*, *boêthein*, *meledainein*, *metacheirizestahi*, *phulassein*), eigenlijk alleen *apallassein* ('bevrijden') en *hugiazein* ('gezond maken') een daadwerkelijk herstel van de gezondheid aanduiden. En dikwijls ziet de vertaler van Griekse medische teksten zich gedwongen tot weergaven als 'therapie', 'behandeling', 'zorg' en 'verzorging'; in de meeste gevallen is 'genezing' niet de geschikte vertaling.

Hiermee in overeenstemming is een andere linguïstische eigenaardigheid: therapeutische aanwijzingen in het *Corpus Hippocraticum* worden vaak geformuleerd in termen als 'het baat...!', 'het is passend...!'. Deze termen wijzen op een opmerkelijk bescheiden, voorzichtige en realistische houding, die zowel recht doet aan de taak van de arts als aan het gegeven dat dikwijls een volledig herstel van gezondheid niet mogelijk is en dat men er onder de

gegeven omstandigheden het beste van moet zien te maken.

In dit verband is het van belang erop te wijzen dat op diverse plaatsen in het *Corpus Hippocraticum* een behandeling wordt voorgeschreven in het volledige besef van de hopeloosheid van de situatie. In de huidige euthanasie-discussie wordt nog wel eens beweerd dat Hippocratische artsen in principe weigerden hopeloze gevallen te behandelen. Er is enig bewijsmateriaal voor deze opvatting (onder meer de boven genoemde tekst *De arte*), maar de betreffende teksten suggereren dat de motieven hier vooral worden gevormd door het afwenden van blaam bij dodelijke afloop of de angst voor een goddelijke of demonische dimensie in het ontstaan van de ziekte. Bezieet men het *Corpus Hippocraticum* in zijn geheel en vooral die geschriften waarin artsen wordt geadviseerd hoe ze in bepaalde concrete situaties moeten handelen (bijvoorbeeld *Over ziekten*, *Over inwendige aandoeningen*, *Over leefregels bij acute ziekten*), dan komt een veel genuanceerder beeld naar voren. In sommige passages wordt gezegd dat de arts hoe dan ook moet behandelen omdat het moeilijk is om uit te maken of een bepaald geval hopeloos is of niet, of omdat een bepaalde behandelwijze daarover juist uitsluitsel kan geven (bijvoorbeeld *De internis affectionibus* 27 en 41). Een ander motief dat wordt genoemd is dat te lang wachten met behandelen de ziekte kan doen verergeren en tot een ongeneeslijk stadium doen uitgroeien (*Int.* 26 en 47). Soms krijgt de arts het advies even te wachten en te bekijken hoe de ziekte zich ontwikkelt alvorens te besluiten al dan niet te behandelen (*Morb.* 3. 2) of uit het optreden van bepaalde symptomen in de loop van de ziekte te concluderen of de ziekte hopeloos is of niet (*Int.* 22). Maar er zijn ook situaties waar van te voren al vrijwel duidelijk is dat de zieke zal sterven maar waar de arts niettemin tot behandeling wordt aangespoord (bijvoorbeeld *Morb.* 2. 57; 3. 1; 3. 5; 3. 6; 3. 10; 3. 11; 3. 14;

Int. 6. 29). Het doel van de behandeling lijkt hier te zijn, de voor de patiënt zo draaglijk mogelijke toestand tot stand te brengen (*Int.* 10 en 27); en in één passage wordt de arts geadviseerd de patiënt te vertellen dat zijn ziekte dodelijk is alvorens tot behandeling over te gaan (*Morb.* 3. 15).

Interessant is verder dat de Hippocratische geschriften veel ruimte laten aan de inschatting van de individuele arts: of hij een bepaalde behandeling wil volgen, of hij überhaupt tot behandeling wil overgaan, of hij een bepaald geneesmiddel wil toedienen. Het tentatieve karakter van de Hippocratische therapeutiek komt tot uitdrukking in formuleringen als 'als je wilt', 'als je denkt dat het goed is', 'als je hem behandelt', 'als je hem wilt behandelen' en 'als je hem dit medicijn niet wilt geven'. Dit suggereert dat er een aanzienlijke speelruimte is voor de arts om in elk afzonderlijk geval zijn eigen oordeel te vormen en zelf een beslissing te nemen over de aard van de behandeling.

Daarmee is niet gezegd dat genezing van de zieke als doelstelling uit het gezichtsveld verdwijnt. In talrijke passages in het *Corpus Hippocraticum* wordt gezegd dat een bepaalde vorm van behandeling zeker tot herstel leidt. Er zijn ook plaatsen waar behandeling wordt aanbevolen omdat het achterwege laten van behandeling ertoe zou leiden dat de ziekte chronisch wordt en, zoals het heet, 'met de patiënt oud wordt' (*synkatagêraskei*) of 'met de patiënt sterft' (*synapothnêiskei*) (*Morb.* 2. 73; *Int.* 5 en 46). Dat doet denken aan wat vandaag de dag wel gezegd wordt van sommige ongeneeslijke maar niet-dodelijke chronische aandoeningen (zoals ME): 'Je gaat er niet aan dood, je gaat ermee dood'. De Hippocratische artsen beschouwen een dergelijke situatie duidelijk als iets wat ongewenst is: ziekte moet worden bestreden, ziekte is niet iets waar men zich bij moet neerleggen. Maar deze strijd dient te worden gestreden in het volledige bewust-

zijn van de beperkingen van de geneeskunde.

Een derde aspect van Hippocratische therapie is dat medische zorg niet ophoudt na herstel: het lichaam behoeft verzorging, niet alleen wanneer het ziek is of wanneer het gezond is, maar ook wanneer het hersteld is van ziekte tot gezondheid (*Int.1*).

Hippocratische therapie omvat, met andere woorden, aanzienlijk meer dan het genezen van ziekten: het is een verzorging van het lichaam in een zeer uiteenlopende reeks van situaties, die zich bedient van een verscheidenheid aan methoden en een verscheidenheid aan doelen nastreeft. Het is een therapie die veel ruimte laat aan het individuele oordeel van de behandelende arts en die aan de inzet van de patiënt en diens bereidheid tot samenwerking een belangrijke rol toekent voor het uiteindelijke succes van de behandeling.

Specialisering in de medische zorg

Deze veelomvattende benadering van therapeutisch handelen vindt haar voortzetting in het werk van Diocles van Carystus, die iets later in de 4de eeuw in Athene werkzaam was en die een belangrijke rol lijkt te hebben gespeeld in de bemiddeling tussen Hippocratische geneeskunde en Attische, met name Aristotelische filosofie. Maar een belangrijk verschil tussen het *Corpus Hippocraticum* en Diocles lijkt te zijn dat bij Diocles de behandeling van ziekten en de verzorging van het gezonde lichaam zich in twee verschillende takken splitsen. In dit verband is het opvallend dat het *Corpus Hippocraticum* geen geschriften bevat die uitsluitend gaan over de therapeutische aspecten van medisch handelen: diagnose, causale verklaring en therapeutische voorschriften staan in een en dezelfde context en worden toevertrouwd aan een en dezelfde arts. Van Diocles is echter bekend dat hij een afzonderlijke verhandeling over therapie schreef (*Peri therapeiôn*). De fragmenten van dit werk wekken de indruk dat het hier ging om zeer gespecia-

liseerde instructies, per ziekte geordend, en wellicht ook met bespreking van specifieke geneesmiddelen. Daarnaast zien we hoe bij Diocles de diëtetiek in de zin van de kunst van het gezonde leven terrein wint en uitgroeit tot een discipline op zichzelf met een hoge mate van verfijning – om niet te zeggen: decadentie. Een lang fragment uit Diocles' *Hygieina* (zie de vertaling hiervan in volgend artikel) geeft een uiterst gedetailleerde dagindeling met zeer specifieke aanwijzingen over hoe men moet leven om gezond te blijven – zo gedetailleerd, dat men wel heeft gezegd dat alleen de welgestelde klasse in staat is deze leefregels op te volgen. Ook de titels van andere werken van Diocles (*Over bandages*, *Over externe geneeswijzen*, *Over prognose*, *Over de spijsvertering*, *Over aandoeningen van vrouwen*, *Over koorts*, *Over ontledingen*) doen vermoeden dat de geneeskunde in zijn tijd in toenemende mate aan het specialiseren was.

Deze ontwikkeling moet vermoedelijk worden gezien tegen de achtergrond van een toenemend maatschappelijk wantrouwen ten opzichte van de vergaande pretenties van de geneeskunde in de 4de eeuw. De Hippocratische en Diocleïsche opvatting van medische zorg, gecombineerd met een groeiend besef van de noodzaak en de mogelijkheden tot preventie van ziekte door middel van een gezonde leefwijze, lijkt geleid te hebben tot een soort terreinverovering door de antieke artsen, een 'medicalisering' van het dagelijkse maatschappelijke leven, die nog werd versterkt door het door Celsus genoemde intellectuele cachet dat de diëtetiek zich verwierf. Geneeskunde als een soort medische supermarkt, waar de burger kan kiezen uit een breed scala van geneesmiddelen en behandelwijzen, verantwoord in elegante, in fraai Attisch geschreven vakliteratuur, en waar hij bijna vanzelf wel moet gaan denken dat zijn leven niet compleet is zonder dagelijkse medische verzorging – dat lijkt de achtergrond te zijn van Plato's felle

kritiek op de diëtetiek, met name de excessieve, precieze gezondheidsvoorschriften van de 'trainer' Herodicus van Selymbria, die hij afdoet als een zinloze vorm van levensrekking (*Staat* 403 e ff.).

Op dergelijke twijfels aan de deskundigheid en aan de rechtvaardiging van een bepaalde discipline is specialisering een begrijpelijke reactie. Illustratief in dit verband is een fragment van de arts Erasistratus (eind 4de, begin 3de eeuw v.Chr.), waar het onderscheid tussen geneeskunde (*iatrikê*) en de leer van het gezonde leven (*hygieina*) wordt verbonden met een onderscheid tussen twee typen deskundige: de arts (*iatros*) en de 'gezondheidsdeskundige' (*hygienos*) (fr. 156). Met die specialisering ging echter wel de door de Hippocratische artsen bepleite eenheid van de *iatrikê* als alomvattende zorg voor het lichaam verloren. Vijf eeuwen later geeft Galenus' polemische verhandeling *Thrasymbulus*, die handelt over de vraag 'Of de zorg voor het gezonde lichaam tot de geneeskunde of tot de gymnastiek behoort', een indruk van de felle competentiestrijd tussen de beoefenaars van de antieke gezondheidszorg die daarvan het gevolg was.

KORTE BIBLIOGRAFIE

Een uitvoeriger behandeling van de thematiek van dit artikel, met uitgebreidere bespreking van de primaire bronnen en de secundaire literatuur, vindt men in: P.J. van der Eijk, *The systematic status of therapy in the Hippocratic Corpus and in the work of Diocles of Carystus*, te verschijnen in: *Aspetti della terapia nel Corpus Hippocraticum*, ed. D. Manetti, A. Roselli (Firenze 1999).

De voornaamste teksten uit het *Corpus Hippocraticum* zijn toegankelijk in de Loeb Classical Library, 8 delen. De fragmenten van Diocles zijn verzameld door M. Wellmann, *Die Fragmente der sikelischen Ärzte* (Berlin 1901); een nieuwe editie door P.J. van der Eijk is in voorbereiding.

De fragmenten van Erasistratus zijn verzameld door I. Garofalo, *Erasistrati fragmenta* (Pisa 1988).

Een bespreking van de betekenisnuances van de Griekse terminologie voor medisch handelen biedt N. van Brock, *Recherches sur le vocabulaire médical du Grec ancien. Soins et guérison* (Paris 1961).

Een overzicht van de antieke diëtetiek biedt G. Wöhrle, *Studien zur Theorie der antiken Gesundheitslehre* (Stuttgart 1990).

Over de behandeling van 'hopeloze' gevallen in het *Corpus Hippocraticum* handelt het artikel van H. von Staden, *Incurability and hopelessness. The Hippocratic Corpus*, in: P. Potter e.a. (ed.), *La maladie et les maladies dans la Collection Hippocratique* (Quebec 1990) 75–112.

Over het 'markt'-karakter van de antieke gezondheidszorg zie: V. Nutton, *Healers in the medical market place: towards a social history of Graeco-Roman medicine*, in: A. Wear (ed.), *Medicine in Society* (Cambridge 1992) 15–58.

Gezond leven

Fragment uit de Hygieina

(Gezondheidsleer) van

Diocles van Carystus

Van Diocles van Carystus is niet veel meer met zekerheid bekend dan dat hij in de 4de eeuw v. Chr. leefde. Hij werd wel 'de jongere Hippocrates' genoemd. Van zijn medische werken zijn slechts fragmenten bewaard, onder meer in de compendia die stammen van de hand van Oribasius, de lijfarts van keizer Julianus de Afvallige (331–363).

Wakker worden en opstaan

Een verhandeling over een gezonde levenswijze dient te beginnen bij de overgang van slapen naar waken. Het is in het algemeen het beste om te ontwaken, wanneer het voedsel zich vanuit de hoger gelegen maag heeft verplaatst naar de buik onder in het lichaam.

Het is voor een jongeman en voor een man in de kracht van zijn leven goed om kort voor zonsopgang ongeveer tien stadiën te lopen, 's zomers vijf (circa 2 respectievelijk 1 km). Een ouder iemand kan 's zomers en 's winters met minder volstaan.

Wanneer men uitgeslapen is, moet men niet meteen opstaan, maar blijven liggen tot het gevoel van stijfheid en sloomheid – gevolg van de slaap – is verdwenen.

Eerste lichaamsverzorging

Na het opstaan is het met het oog op de pijn in de nek, die het gevolg is van het gebruik van een kussen, aan te bevelen nek en hoofd met zorg te masseren. Verder moeten zij die niet gewoon zijn hun ingewanden dadelijk te ledigen nog vóór de stoelgang, en anderen erna, voordat ze iets anders doen, hun hele lichaam met een beetje olijfolie masseren. 's Zomers mengt

men de olie met water, 's winters niet. Men doet dit geruime tijd, zacht en gelijkmatig, waarbij men zich uitrekt en alle lichaamsdelen waarbij dat mogelijk is herhaaldelijk buigt. Zo bereikt men een betere lichamelijke conditie en is men beter toegerust voor iedere inspanning.

Daarna plent men dagelijks met schone handen overvloedig koud, schoon water over het gezicht en de ogen en wast ze; men wrijft het tandvlees en de tanden en kiezen aan de binnen- en de buitenkant alleen met de vingers of tegelijk met fijn-gewreven, gladde muntblaadjes schoon. Daarbij worden de voedselresten van de tanden en kiezen verwijderd. Neus en oren dient men aan de binnenzijde te zalven en in te vetten, bij voorkeur met een lekkere crème en anders met een zo zuiver en geurig mogelijke olijfolie. Het insmeren gebeurt aan de buiten- en de binnenkant met vlakke hand.

Vooral het hoofd moet goed worden verzorgd. Die verzorging bestaat kortweg uit massage, zalven, wassen, kammen en afknippen tot op de huid. Masseren en invetten moeten dagelijks plaatsvinden, reinigen en kammen eens in de zoveel tijd. Inwrijven maakt de huid sterker, zalven zachter, wassen maakt de poriën schoner en opener. Door te kammen trekt men het haar overeind, maakt het glad en schoon en verwijdert men alles wat er niet in thuishoort.

Arbeid, ontspanning, ontlasting

Na deze verzorging, die volgt op het wakker worden, kunnen degenen die iets

anders moeten of willen doen zonder bezwaar hun taken gaan verrichten. Voor hen die vrij zijn van verplichtingen is het nuttig eerst een wandeling te maken over een afstand die past bij hun krachten. Flinker wandelingen die voorafgaan aan het opnemen van voedsel maken het lichaam leeg en zorgen ervoor dat mensen het voedsel beter kunnen opnemen en beter in staat zijn het eten te verteren. Rustige en kalme wandelingen ná het eten zorgen ervoor dat het voedsel, de drank en de lucht die tegelijk daarmee is opgenomen vermengd en tot een geheel gemaakt worden. Ook bewerken ze zo dat het overtollig voedsel, dat het eerst aan de beurt is, afgezonderd en zacht wordt en dat het zware voedsel dat ze hebben opgenomen minder bezwaarlijk wordt. Doordat ze het voedsel vanuit de maagstreek naar beneden transporteren laten ze de zintuiglijke functies die het hoofd betreffen beter werken en zorgen ze ervoor dat de slaap ongestoord verloopt. Snel en ingespannen wandelen na de maaltijd is allerminst aan te bevelen. Doordat men dan het lichaam heftig laat bewegen, worden voedsel en drank juist van elkaar gescheiden. Het gevolg is geborrel, slechte spijsvertering en frequente ingewandstoornissen.

Lichamelijke oefening. Massage

Het is goed om na het wandelen te gaan zitten en zijn zaken te behartigen tot het tijd is voor de lichamelijke oefening. Jongemannen en zij die meer lichaamsoefening nodig hebben dienen dan naar het sportterrein te gaan om zich daaraan te wijden. Ouderen en zwakke mensen nemen een bad of gaan naar een andere zonnige plaats om zich daar te zalven. Voor mensen van die leeftijd en zeker voor degenen die een privé sportterrein hebben is lichte massage en beperkte lichaamsbeweging voldoende.

Wie massage nodig heeft, doet er goed aan zich voor de massage niet al te royaal te zalven, maar de huid ook niet helemaal

droog te laten. Men smeert zich licht in, zorgt voor een gelijkmatige massage en neemt na het afschrapen een bad naar eigen smaak. Zwakke mensen en hoogbejaarden moeten royaal en gelijkmatig ingevet worden; zichzelf masseren is in de regel het beste. Tijdens de massage wordt het lichaam namelijk vanzelf geoefend, omdat het zijn eigen bewegingen maakt. Massage door anderen is alleen aan te bevelen voor ernstig uitgeputte en zwakke personen en verder voor degenen die weinig energie hebben om voldoende lichaamsbeweging te nemen.

De eerste maaltijd

Na de lichaamsverzorging gebruikt men het ochtendmaal.¹ Het spreekt vanzelf dat het ochtendmaal en het voedselpatroon als geheel zonder uitzondering in de zomer geen verwarmende en uitdrogende werking mogen hebben, in de winter niet afkoelend of vocht stimulerend mogen zijn en dat ze in voor- en najaar het midden tussen die twee moeten houden. Mensen die overgewicht willen vermijden, hebben in de zomer, om hun gezondheid op peil te houden en voldoende kracht voor de dag op te bouwen, voor hun ochtendmaal genoeg aan een matige portie voedzaam wit gerstemeel. Daarbij geurige witte wijn, die in de juiste verhouding met een beetje honing en water is aangengeld. Ook een soep is goed, als ze is bereid uit voedzame, goed te verteren ingrediënten die geen winderigheid veroorzaken. Men drinkt de soep warm, of koud, maar dan met een beetje honing. Wie dergelijk brood² niet kan verdragen, kan ook koud brood gebruiken en dan zoveel als hij kan verteren, voordat de lichaamsoefeningen van de namiddag aan de orde zijn. Als dessert kan men gekookte groente nemen, pompoenen of komkommer, of iets anders dat in het betreffende seizoen beschikbaar is, niet al te gaar gekookt. Men drinkt er met water aangengelde witte wijn bij tot men geen dorst meer heeft. Alvorens voedsel te

De conservanda beata valitudine (Frankfurt 1553), (uit: R. Margotta 1968², p. 95).

gebruiken drinke men ruim water, als men dorst heeft; anders weinig.

De siësta en de sport; baden, massage, hoofverzorging

Niet lang na de eerste maaltijd gaat men slapen op een donkere of koele, tegen de wind beschutte plaats. Na het ontwaken regelt men privé aangelegenheden of maakt een wandeling om daarna, na een korte rustpauze, naar het sportterrein te gaan. Voor mensen in goede conditie en voor jonge mensen is een koud bad aan te bevelen, wanneer ze gesport hebben en met stof bedekt zijn. Ouderen en mensen

met een zwakkere constitutie oliën zich, masseren zich licht en nemen dan een warm bad, zonder het hoofd nat te maken. Ook gezonde mensen dienen het hoofd zelden of nooit met warm water te wassen. Voor ouderen is het hoe dan ook niet heilzaam het hoofd vaak nat te maken. Ze moeten het van tijd tot tijd met olijfolie bewerken, die ze 's zomers met water en 's winters met wijn mengen. Het geldt als heel belangrijk en heilzaam, de olie die men heeft opgebracht er goed af te vegen of te wrijven, dan met niet te veel koud water te spoelen en na het spoelen opnieuw in te vetten.

De tweede maaltijd

Wie gaat eten moet een lege maag hebben; niets van het voedsel dat hij voor die tijd heeft gebruikt mag onverteerd zijn. Of dat zo is kan men het beste opmaken uit het

feit dat men geen last heeft van oprispingen of dat de oprispingen geen geur verspreiden; verder uit de zachte, regelmatige toestand van de maagstreek en de buik en uit een stevige eetlust. De avondmaaltijd wordt 's zomers bij voorkeur kort voor zonsondergang gebruikt en bestaat uit tarwebrood, groente en gerstekoek. De groenten eet men rauw vooraf; alleen komkommer en radijs na de maaltijd. Gekookte groenten gebruikt men bij het begin van de maaltijd.

Wat de vis betreft: men ete van de vissen die bij de rotskust leven de soorten die veel mals vlees hebben; van de kraakbeenach-

tige vissen en de andere soorten de sappigste, in de regel gekookt.

Vlees van geiten en schapen eet men alleen van heel jonge dieren; varkensvlees van volwassen dieren. Als gevogelte komen haan, patrijs, duif of jonge houtduif in aanmerking, alle niet al te gaar gekookt.

Er is geen enkel bezwaar tegen wanneer men ander voedsel, dat men lekker vindt, gebruikt, als de eigenschappen ervan maar niet tegengesteld zijn aan die van de spijzen die ik zoëven heb genoemd.

Het is aan te bevelen dat degenen die veel vocht in de ingewanden hebben op onverschillig welk tijdstip voedsel met stoppende werking gebruiken, voorzover beschikbaar; degenen die droge ingewanden hebben kiezen laxerende spijzen; mensen die moeilijk urineren spijzen die het urineren bevorderen; magere personen voedzaam eten. Hierover bestaat eenstemmigheid.

Voor de maaltijd en tot een bepaald tijdstip tijdens de maaltijd drinkt men water. Daarna gebruiken magere personen lichte rode wijn en na de maaltijd witte. Corpulente mensen drinken niet anders dan witte wijn, maar iedereen gebruikt zijn wijn aangengeld met water. Men drinkt er zoveel van als men lekker vindt.

Boomvruchten zijn zonder uitzondering ongewenst. Alleen als ze met mate voor de maaltijd worden gebruikt leveren ze minder bezwaar op dan men wel zegt. In de herfst moet men vijgen eerst schillen, het vruchtvlees wassen en in koud water dompelen alvorens het te eten. Personen die er niet van houden (?)³ of het niet kunnen verdragen, moeten het na de maaltijd eten; anderen vooraf.

Iedereen kan tijdens de maaltijd witte druiven eten. Als hapjes toe komen witte kikkererwten, geweekt, in aanmerking of gepelde en geweekte amandelen.

Nachtrust en slaaphouding

Na de maaltijd gaan magere personen, mensen die last hebben van winderigheid

en zij die hun voedsel niet gemakkelijk verteren meteen naar bed zonder verder activiteiten. Anderen maken een korte kalme wandeling alvorens te gaan rusten.

Het is voor iedereen aan te raden op de linkerzij te liggen, zolang het voedsel nog in de maag is. Is de maag ontspannen geworden, dan kan men op de rechterzij gaan liggen. Tijdens het slapen moet men niet teveel uitgestrekt liggen en evenmin teveel opgerold. Op de rug liggen is voor niemand raadzaam, want dan is de kans op ademnood, verstikking, epileptische aanvallen en zaadlozingen zeer groot. Op de rug liggen als men wakker is, is in het ene geval wenselijk, in het andere niet. Wanneer namelijk armen en benen in de lengterichting van het lichaam liggen is dat gemakkelijk voor het buigen, strekken, intrekken en weer openen van die lichaamsdelen; ook ligt de rechterhelft van het lichaam dan vrij tegenover de linker en komt de ene kant niet in de verdrukking door de andere. Daar staat tegenover dat men pijn in de ruggengraat kan krijgen, wanneer die onafgebroken gestrekt blijft liggen, want wanneer men zo ligt kan men die niet buigen.

Het is ten eerste aan te bevelen de maagstreek en de voeten tijdens het eten en het slapen warm te houden.

Mensen die last hebben van opgeblazenheid moeten laat wakker worden en opstaan; anderen bij het aanbreken van de dag.

De winter en de andere seizoenen

Voor de meeste gezonde mensen is de hier beschreven levenswijze aan te bevelen. Ik heb al eerder opgemerkt dat men 's winters meer moet wandelen en ook de andere lichaams oefeningen intensiever moet uitvoeren dan in de zomer; men moet ze langzaam opbouwen en niets forceren. Ook moet men 's winters meer aandacht besteden aan het invetten van het lichaam dan aan baden. Koude baden neemt men slechts af en toe, bij voorkeur op dagen

met zacht weer; warme baden zijn geschikt voor mensen die uitgeput zijn en moeten zweten.

Voor corpulente, vlezigere personen is het aan te bevelen van de ondergang tot aan de opgang van de Pleiaden⁴ slechts éénmaal per dag te eten. Anderen dienen bij de eerste maaltijd weinig bijgerechten te gebruiken, niet al te veel honing of zoete wijn, maar verder niets te drinken, of alleen na het middagmaal weinig, enigszins zachte wijn, op de juiste manier aangelengd. Daarna gaat men slapen, goed warm, maar niet lang. Na het ontwaken verzorgt men net als in de zomer zijn privé aangelegenheden, maar het warme bad laat men nu achterwege. Na de lichaams-oefeningen gebruikt men de avondmaaltijd wanneer het donker wordt, in de warmte bij het vuur. De kleintjes en degenen die van gerstekoek houden gebruiken beide, maar meer tarwebrood; de anderen laten de gerstekoek achterwege.

Het is in het algemeen aan te bevelen 's winters minder groente te gebruiken dan 's zomers. Het meest geschikt bij de ongekookte te gebruiken groenten zijn ruit en raket, verder radijs, die als laatste wordt gegeten. Van de gekookte gegeten groenten kool, spinazie-zuring en rapen, liefst van de vorige dag. Wilde planten, die in de winter worden geoogst, zijn niet slechter dan die welke in de zomer worden geoogst, onverschillig of ze nu rauw of gekookt worden gegeten. Knoflook, uien, pekervlees, bonen- en linzensoep zijn in dit seizoen zeer geschikt. Van de andere gerechten verdienen gebraden spijzen de voorkeur boven de gekookte en in het algemeen de droge boven de vochtige. Ook tuinkers en mosterd zijn voor de winter geschikt.

Men drinkt bij de avondmaaltijd een lichte, enigszins zachte rode wijn, niet jong, met heel weinig water gemengd. Aan te bevelen voor dit seizoen zijn ook geroosterde amandelen, mirtenbessen, gepofte eikels en kastanjes, gepoft of gekookt.

Hiermee is grotendeels uiteengezet hoe men 's zomers en 's winters moet leven. In voor- en najaar is vanzelfsprekend die levenswijze het beste, die het midden houdt tussen deze twee. Men moet zich altijd hoeden voor die spijzen die ongewoon, scherp en moeilijk te verteren zijn en voor overdaad in het algemeen. Soms kan men meer last krijgen van te veel eten dan van bedorven eten.

Drinkwater

Men moet niet zonder meer water drinken dat men niet kent, dat is ongezond en gevaarlijk; het is beter er honing of wijn of azijn of gerstemeel en zout aan toe te voegen. Erg koud water in een grote hoeveelheid tegelijk drinken is gevaarlijk, vooral voor mensen die zich hebben ingespannen en nog warm zijn van de zon. Het belangrijkste voor het verkrijgen van een goede gezondheid is dat niets de eigen aard van het lichaam gaat overheersen. Tegelijk met de verandering van de jaargetijden moet men zijn levenswijze veranderen en zonder plotselinge overgangen stap voor stap komen naar de regels voor de andere jaargetijden.

Seksueel verkeer

Men mijde frequent en voortdurend seksueel verkeer. Het is het meest gepast voor wie een koude en vochtige constitutie hebben, voor mensen die veel zwarte gal hebben en last hebben van winderigheid. Het is bepaald niet gezond voor magere mensen, die een ingevallen borst hebben en weinig vlees aan heupen en lendenen. Hetzelfde geldt, vanuit de leeftijd gezien, voor hen die in de overgangleeftijd van knaap naar jongeman zijn en voor oudere mensen. Degenen die teveel seksueel verkeer hebben op ongeschikte momenten onder vinden daarvan vooral schade aan blaas, nieren, longen, ogen en ruggenmerg. Men schaadt zichzelf het minst en blijft het langst potent, met uitzondering van degenen die hiervoor van nature ongeschikt

zijn, wanneer men met mate en niet te vaak seksueel verkeer heeft en overvloedig en krachtig voedsel gebruikt.

Braken

Braken na de maaltijd is nooit aan te bevelen voor mensen die een geregeld leven leiden en nog gewend zijn aan lichamelijke inspanning. De natuur heeft immers voor overtollig voedsel en overtollige drank en voor wat op natuurlijke wijze uit het lichaam wordt afgescheiden voldoende uitwegen gemaakt, zodat braken volstrekt niet nodig is.

Vertaling W. Kassies

KORTE BIBLIOGRAFIE

Die Fragmente der Sikelischen Aerzte Akron, Philistion und des Diokles von Karystos, hrsg. von M. Wellmann (Berlin 1901) (*Fragmentsammlung der griechischen Aerzte*, Bd.1).

Bovenstaande vertaling is op deze editie gebaseerd.

De tekst is het gemakkelijkst toegankelijk in *Der Arzt im Altertum: griechische und lateinische Quellenstücke von Hippokrates bis Galen mit der Uebertragung ins Deutsche*, hrsg. von Walter Müri (München/Darmstadt 1986²) (Tusculum Bücherei; oorspronkelijke uitgave 1938).

Zie verder de bijdrage van Philip J. van der Eijk, *Helpen of niet schaden*, eerder in dit nummer.

Voor een algemene introductie zie Ph. J. van der Eijk, *De fragmenten van Diocles van Carystus*, *GeWiNa (Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen en Techniek)* 16 (1993) 50–4.

NOTEN

1. Men was gewoon slechts twee maaltijden te gebruiken: *ariston* (hier vertaald als ochtendmaal of eerste maaltijd) omstreeks het midden van de dag, en *deipnon*, de avondmaaltijd.
2. Dergelijk brood: bedoeld is waarschijnlijk warm, vers gebakken brood.
3. De tekst is hier onzeker.
4. Van 8 november tot 19 mei.

Socrates en het therapeutische gesprek

Jacques Graste

Inleiding

In de Grieks-Romeinse Oudheid bleek het uitermate moeilijk een domein af te bakenen, dat zich met het niet-lichamelijke bezighoudt op een wijze die vergelijkbaar is met de manier waarop de geneeskunde zich met het lichamelijke bezighoudt. Tegenwoordig is dat niet anders. Hoe kunnen we dit terrein het beste noemen?

Hebben we het over psychotherapie, zorg voor de ziel, hulpverlening of geestelijke gezondheidszorg? Het zijn vragen die niet eenvoudig te beantwoorden zijn. Daarbij komt dat de namen die wij nu voor dit gebied gebruiken (psychologie, psychotherapie en psychiatrie) anders zijn dan de begrippen die hiervoor in de Grieks-Romeinse Oudheid werden gebruikt. Het domein van het psychische en het psychische functioneren viel in de Oudheid onder de filosofie, en in het bijzonder onder de ethiek.

Is er in de Grieks-Romeinse Oudheid ook een vorm van therapeutisch gesprek te vinden, dat wil zeggen, een dialoog tussen twee personen, waarbij de ene persoon de ander volgens een bepaalde methode bij een persoonlijk probleem probeert verder te helpen? Het adjectief 'therapeutisch', afgeleid van therapie, is hier vooral op te vatten als 'helpend', in het verlengde van het Griekse begrip *therapeia*, dat zowel 'zorg' als 'behandeling' kan betekenen. Het therapeutische gesprek is iets anders dan gesprekstherapie: een gesprek kan therapeutisch zijn, maar toch een gesprek blijven, terwijl gesprekstherapie een vorm van psychotherapie is. Een therapeutisch

gesprek als onderwerp van studie biedt de mogelijkheid gespreksvormen die geen psychotherapie beogen te zijn, te kunnen onderzoeken op hun therapeutische gehalte.

Als te onderzoeken periode is gekozen voor de Griekse 5de en 4de eeuw v.Chr. Ik beperk me tot wat filosofische teksten genoemd worden, en dan in het bijzonder tot de dialogen van Plato. Waarom de dialogen van Plato? Allereerst om de eenvoudige reden dat het werk van Plato waarschijnlijk de enige bron uit de genoemde periode is die een directe weergave bevat van een gesprek, zoals dat in die tijd plaatsgevonden zou kunnen hebben. Verder biedt de gepresenteerde persoon Socrates een aantal interessante aspecten, die het adjectief 'therapeutisch' waarschijnlijk wel kunnen verdragen. Mijn stelling is dat een aantal dialogen van Plato een therapeutisch gesprek weergeven tussen Socrates en een Atheense burger. De gesprekskunst van Socrates betreft het toetsen van de ziel van de persoon die om hulp vraagt en deze te helpen de juiste waarheid te vinden.

Eerst zal ik echter aangeven waarom een groot aantal antieke schrijvers de analogie met de geneeskunst zoekt om het terrein van het psychische een eigen plaats te geven. Daarna geef ik kort aan dat het woord en het gesprek in de 5de en 4de eeuw een grote rol spelen, om vervolgens aan de hand van drie metaforen een schets van de gesprekskunst van Socrates te geven. Tot slot zal ik de socratische gesprekskunst in een aantal kenmerken samenvatten.

Het gebruik van de analogie met de geneeskunst

Als we afgaan op de in antieke teksten voorkomende frequentie van de vergelijking tussen de geneeskunst van het lichaam en de geneeskunst van de ziel, zouden we er bijna van overtuigd raken dat er in de Oudheid zoiets als een heuse psychotherapie heeft bestaan. Toch is dit zeer de vraag. We kunnen constateren dat er door verschillende Griekse denkers en schrijvers een terrein werd vrijgemaakt voor het psychische. Aristoteles noemt het gebied van het persoonlijk functioneren 'ethiek', waarmee hij bedoelt: het doen en laten van mensen, anders gezegd: de kunst om goed te leven.

Verschiedene Griekse schrijvers gebruiken de vergelijking met de geneeskunst om dit terrein van het persoonlijk functioneren een eigen plaats te geven. Waarom wordt deze medische analogie gezocht? Het is niet omdat de geneeskunde in hoger aanzien stond dan de filosofie. De geneeskunst werd in de eerste plaats als een ambacht beschouwd, terwijl de filosofie, en in het bijzonder de zorg voor de ziel, beschouwd werd als het belangrijkste dat je in een leven kunt beoefenen; dus waarom gebruiken zoveel schrijvers de analogie met de geneeskunst?

Het lijkt mij mogelijk om een vijftal redenen te geven voor het gebruik van de medische analogie. In de eerste plaats kan zo een eigen, apart vakgebied van de ziel afgebakend worden naast de reeds bestaande geneeskunst voor het lichaam. Zo zegt Aristoteles in de *Protrepticus* (34):

Als de ziel beter is dan het lichaam (...) en als er voor het lichaam vaardigheden en praktische inzichten bestaan, namelijk de geneeskunde en de lichamelijke opvoeding (...), dan is het duidelijk dat er ook voor de ziel en de beste eigenschappen van de ziel een vorm van zorg en een vaardigheid bestaan, en ook dat wij in staat zijn die te leren.

De wereld van de ziel en de geest heeft als kenmerk dat zij niet zichtbaar en hoorbaar is; zij vertoont zich niet aan ons, maar heeft de taal of andere expressies nodig om zich te manifesteren. In haar studie *The Life of the Mind* zegt Hannah Arendt hierover:

Analogieën en metaforen zijn de draden waarmee de geest zich aan de wereld vasthoudt (...) en als zodanig waarborgen zij de eenheid van de menselijke ervaring.

De metafoor van de geneeskunst verbindt in dit geval de tastbaarheid van het lichaam met de moeilijk grijpbare wereld van de ziel. Het gebruik van de medische analogie impliceert verder een zekere verontwaardiging: als het lichaam een aparte wetenschap en kunde heeft, dan moet de ziel er ook over kunnen beschikken.

In de tweede plaats wordt door het gebruik van de medische analogie aangegeven dat het woord als een geneesmiddel (*pharmakon*) op de ziel inwerkt. Zo vergelijkt Gorgias in zijn redevoering *Helena* (14) de macht van het woord ten opzichte van de ziel met de werking van een geneesmiddel ten opzichte van het lichaam. En verder zegt hij:

Want zoals bepaalde middelen bepaalde sappen uit het lichaam drijven en sommige een eind aan een ziekte maken (...), zo is het ook met woorden: sommige brengen verdriet, andere genoeg, andere jagen angst aan, weer andere doen hun toehoorders moed vatten of bedwelen en betoveren hun ziel met een kwalijk soort overreding.

Een derde reden om een vergelijking met de geneeskunde te zoeken is het feit dat het bij ethiek om een praktische wetenschap gaat. Een wetenschap waarin weliswaar algemene kennis belangrijk is, maar waarin het uiteindelijk om de toepassing in de praktijk gaat. *Praxis* en *praktikè* worden

in dit verband gebruikt om het gebied van het menselijk doen en laten aan te geven. Het menselijk doen en laten is altijd individueel en bijzonder, algemene regels hebben slechts een beperkte geldigheid. Elke situatie moet opnieuw beoordeeld worden. Deze beoordeling kan slechts door de actor in kwestie gedaan worden. Aristoteles zegt hierover:

De handelende personen moeten zelf oordelen naar de juiste omstandigheden, zoals dat ook in de geneeskunst en de stuurmanskunst gebeurt. (*Ethica Nicomachea* 1104a8–11)

En, om nog een andere uitspraak van Aristoteles aan te halen:

Het is gemakkelijk kennis te bezitten over honing, wijn en nieskruid, het uitbranden van wonden en opereren, maar te weten op welke manier, op wie en wanneer men deze zaken moet toepassen om gezondheid te bewerkstelligen, is een even grote prestatie als het dokter zijn. (*Ethica Nicomachea* 1137a14–18)

Het komt erop aan het juiste moment te kennen, de juiste omstandigheden en de juiste wijze te weten waarop een besluit, ingreep of daad genomen of gesteld moet worden. Bij de geneeskunst lijkt dit voor de hand te liggen, maar op het terrein van het persoonlijk functioneren is dit veel minder evident.

In de geneeskunst, stuurmanskunst en de ethiek komt het erop aan – en dat is de vierde reden – dat één persoon het juiste moment en de juiste wijze moet treffen. De geneeskunst en de ethiek worden door Aristoteles als een stochastische kunst (Grieks *stochazomai* = gissen, mikken) beschouwd: de kunst om het juiste moment te treffen. Om opnieuw Aristoteles aan het woord te laten:

Want alleen de arts weet, wanneer er gesneden moet worden, alleen de stuurman, wanneer er gevaren moet worden. Zo weet in elk vak de vakman het juiste ogenblik. (*Magna Moralia* 1183a8–12)

De vijfde reden voor het gebruik van de medische analogie is de mogelijkheid daarmee het doel van de ethiek aan te geven. Het gaat er nu niet om deze doelen weer te geven, alswel te laten zien dat de medische analogie gezocht wordt om dit doel scherp te krijgen. Zo schijnt Epicurus gezegd te hebben:

Leeg is het woord van de filosoof door wie geen menselijk handelen therapeutisch wordt behandeld. Want zoals het gebruik van de geneeskunde geen zin heeft, als ze niet de ziekten van het lichaam wegneemt, zo heeft de filosofie geen zin als ze niet het lijden van de ziel uitdrijft. (Epicurus, frg. 221 Usener)

Het menselijke handelen moet in de ogen van Epicurus door een filosoof behandeld worden door gebruik te maken van het woord, *logos*, met als doel het lijden van de ziel te genezen. In deze uitspraak wordt aan 'het woord' een belangrijke rol toebedeeld. Daarover nu enige opmerkingen.

De invloed van het woord

Spreken heeft een persoonlijk karakter. Spreken is ook altijd spreken ten overstaan van een ander. Door te spreken kunnen we elkaar verstaan, kunnen we samenleven, zoals Aristoteles in zijn *Politica* benadrukt (*Politica* 1254a14–18). Over de sociale kant van het spreken is ook in de *Ethica Nicomachea* een uitspraak te vinden: 'Vele vriendschappen worden verbroken, wanneer gesprekken ontbreken' (*Ethica Nicomachea* 1157b14–15). Het spreken is dus niet alleen de manifestatie van het denken, maar het vervult ook een sociaal-politieke functie.

Wat het persoonlijke karakter van het spreken betreft: door middel van het woord kun je tot iemands innerlijk doordringen, een ontdekking die de Griekse sofisten goed benut hebben. Door te spreken kun je echter ook zeggen wat je op je hart hebt. De Griekse retorica benadrukt vooral het spreken als de manier om de ziel, de emoties, de *pathè*, van iemand te beïnvloeden. Zo wordt de retorica in Plato's *Phaedrus* (261ab) een *psychagogia* genoemd, de kunst die de ziel door middel van woorden leidt. Het spreken wordt – tenminste in de Griekse tijd – veel minder gewaardeerd als een manier om de eigen zielenroerselen te onthullen. Als er iets onthuld moet worden, zoals we zullen zien bij Socrates, zijn het gedachten en denkbeelden (*doxai*).

De bloei van het spreken in de Griekse tijd is af te lezen aan de opkomst van de retorica. De retorica richt zich op het beïnvloeden van mensen om hen te overtuigen van een bepaald standpunt of mening (Plato, *Gorgias* 453a). In die zin is er geen sprake van een dialoog. De toehoorder hoeft niets terug te zeggen; hij hoeft zich slechts te laten overtuigen. De retorica is de kunst van het spreken in het openbaar voor een menigte, volksvergadering, rechtbank of raad (vergelijk Plato, *Gorgias* 452e; 459a; *Phaedrus* 261ab; Aristoteles' *Retorica, passim*).

Volgens de Socrates van Plato is de retorica teveel een techniek – hij vergelijkt de retorica met de kookkunst – en bekommert zij zich te weinig om het doel waarvoor de techniek gebruikt wordt. Plato laat Socrates hierover het volgende zeggen:

De retorica kan er immers helemaal geen reuk van geven aan welke patiënt ze een behandeling toedient, noch welke de aard is van de toegediende behandeling. (*Gorgias* 465a)

Over het algemeen zouden we kunnen zeggen dat bij de retorica wel de techniek van het spreken te vinden is, maar dat in deze redekunst geen sprake is van een persoonlijke dialoog, waarin beide gesprekspartners een actieve inbreng hebben.

Socrates in gesprek

Voordat we nagaan hoe het gesprek bij Socrates verloopt, moeten we eerst weten met wie we van doen hebben. Wie is Socrates, of moeten we zeggen, aan welke Socrates houden we ons? Onvermijdelijk raken we hiermee in een – wat P. Meijer noemde – 'Socratisch schimmenspel'. Er bestaat een Socrates van Plato, een Socrates van Aristophanes en een Socrates van Xenophon. De kwestie welke schrijver het meest authentieke beeld van Socrates weergeeft, laten wij verder buiten beschouwing. Wij sluiten ons aan bij de mening van Vlastos die betoogd heeft dat in de vroege dialogen van Plato het meest waarheidsgetrouwe beeld van Socrates naar voren komt. Naarmate Plato ouder wordt, lijkt hij steeds meer zijn eigen ideeën in de mond van zijn oude leermeester Socrates te leggen. Dit betekent dat we een onderscheid moeten maken tussen het beeld van Socrates, zoals hij ongeveer geweest is, en de Socrates, die vooral in de latere dialogen van Plato naar voren komt.

Socrates verenigde in zich twee schijnbaar tegenstrijdige hartstochten: die voor het denken en voor het doen. Socrates is een burger, die gewoon, zoals dat toen betaamde, zijn burgerplichten vervulde. Hij is lid van de Raad van Athene geweest en heeft een aantal keren meegevochten in verschillende oorlogen (*Apologie* 28e; 32a; *Symposium* 221ab; *Laches* 181b). Socrates is geen beroepsfilosoof en hij zet zich nadrukkelijk af tegen lieden die geld voor hun diensten vragen. In de *Apologie* (32e) zegt hij:

Ik stel mijzelf zonder onderscheid aan rijk en arm beschikbaar voor het stellen van vragen en, als iemand dat wil, voor het vernemen van wat ik als antwoord te zeggen heb.

Hoe krijgen we nu een goed beeld van wat er in een socratisch gesprek gebeurt? In een aantal dialogen laat Plato Socrates een metafoor gebruiken om duidelijk te maken wat zijn methode inhoudt. In een dergelijke metafoor wordt enerzijds uitgedrukt wat de hulpvrager in zijn gesprek met Socrates ervaart, anderzijds wordt uitgedrukt welke rol Socrates als hulpverlener inneemt. Drie beelden lijken van belang. Allereerst het beeld van de toetssteen (*basanos*), een metafoor die in Plato's dialoog *Gorgias* wordt gebruikt; vervolgens het beeld van de verloskundige uit Plato's *Theaetetus* en tot slot dat van de horzel in de *Apologie*.

1. Socrates als toetssteen

Wanneer Callicles en Socrates het oneens zijn over de vraag welke levenswijze de beste is, die van de man van de daad of de man van de filosofie, stelt Socrates voor om als het ware gebruik te maken van een toetssteen, een *basanos*, letterlijk een zwarte steen die in Griekenland werd gebruikt om de zuiverheid van goud vast te stellen (op grond van de streep die op de steen achterblijft als deze door het goud wordt geraakt). Wanneer iemand wil uitmaken of een persoon al dan niet goed leeft, kan hij voor die persoon de rol van een toetssteen op zich nemen, zegt Socrates.

Hij hoeft slechts zijn ziel tegen hem aan te strijken om te weten te komen of die een goede verzorging heeft genoten. (*Gorgias* 486d)

Wie voor een ander een dergelijk rol op zich wenst te nemen, moet – volgens

Socrates – tenminste aan drie eigenschappen voldoen: hij of zij moet beschikken over kennis en kunde (*epistèmè*), genegenheid (*eunoia*) en hij moet vrijmoedig durven spreken (*parrhèsia*) (*Gorgias* 487a).

Van deze drie eigenschappen komt in het gesprek *parrhèsia* het meest naar voren. Het komt erop aan iemand de waarheid te zeggen over hoe hij leeft en over welke ethische kwaliteiten hij zou moeten beschikken (*Gorgias* 488a). Iemand die dit niet durft, zo zegt Socrates, zal uit schaamte om een afwijkende mening te hebben zelfs bereid zijn zichzelf tegen te spreken. Bij het toetsen gaat het om onderzoek naar de overeenkomst tussen iemands woorden (*logos*) en zijn levenswijze (*bios*).

2. Socrates als verloskundige

Theaetetus schetst in de gelijknamige dialoog van Plato het volgende probleem: hij weet zelf geen antwoord op de vraag wat kennis is, maar vindt dat anderen hier ook geen goed antwoord op kunnen geven. Toch kan hij zijn dilemma niet loslaten. Wat moet hij doen? Volgens Socrates is Theaetetus zwanger van een gedachte en heeft hij dus een vroedvrouw nodig om van zijn gedachten te bevallen. Maar iemand die deze rol op zich neemt moet zelf niet meer vol van gedachten zijn, zoals ook een vroedvrouw in de regel zelf geen kinderen meer kan krijgen. Weet je wel, zegt Socrates, dat ik in feite het vak van vroedvrouw uitoefen, met dit verschil dat ik niet het lichaam onderzoek, maar de geest? Het belangrijkste in dit vak is, legt hij aan Theaetetus uit, 'dat je in staat bent op alle mogelijke manieren te onderzoeken of het denken van een jonge man schijn en leugen baart of levensvatbare, ware gedachten' (150c). Bij dit onderzoek hoort de gave om te kunnen zien of iemand echt zwanger is of slechts schijnzwanger. Verder moet men een zwangere vrouw kunnen begeleiden tot het moment van de bevalling. Degene die zwanger is kan te vroeg afhaken, adviezen in de

wind slaan en een miskraam krijgen. Maar ook kunnen de weeën niet goed op gang komen. Soms zijn mensen er nog niet aan toe om zwanger te worden en moeten zij verwezen worden 'naar iemand aan wiens lessen zij iets zouden hebben. Zo heb ik nogal wat mensen aan Prodicus uitgehuwelijkt en aan meer van die indrukwekkende geleerden', zegt Socrates schertsend (151b). Al deze aspecten behoren tot de verloskunst. Socrates' methode is dus te beschouwen als de kunst iemand te onderzoeken op zijn gedachten en hem alleen van de levensvatbare gedachten te verlossen.

3. Socrates als horzel

Op zeventigjare leeftijd werd Socrates aangeklaagd, omdat hij:

de wet overtreedt door een negatieve invloed uit te oefenen op de jongeren, door de goden die de stad erkent, niet te erkennen, maar wel nieuwe goddelijke machten. (*Apologie 24bc*)

In de verdediging tegen deze aanklacht laat Socrates horen wat zijn bedoeling en zijn betekenis voor de stad zijn. Zolang hij adem heeft, zegt Socrates, zal hij niet stoppen met filosoferen en zijn medeburger de vraag blijven stellen of hij

zich niet schaamt aan materiële dingen wel aandacht te besteden, om er zoveel mogelijk van te krijgen, en aan reputatie en status, terwijl u aan inzicht en waarheid en aan uw ziel, om die zo goed mogelijk te ontwikkelen, geen aandacht besteedt en u daar niet om bekommert? (*Apologie 30ab*)

De kern van zijn boodschap – voorzover er bij Socrates sprake is van een boodschap – is dus dat een mens meer zorg moet hebben voor de kwaliteit van zijn ziel dan voor zijn lichaam, geld, status of eer.

Socrates wil de mensen een spiegel voorhouden met vragen als: wat ben je aan het doen, waar ben je mee bezig, wat is het belangrijkste in je leven? Tegen zijn aanklagers zegt hij zelfbewust:

Als jullie mij doden, zullen jullie niet gemakkelijk iemand anders vinden met deze kwaliteiten, iemand die zonder meer, al klinkt het heel belachelijk, door de god op de stad is neergezet als op een paard dat wel groot en van edel ras is, maar door zijn omvang aan de trage kant zodat het wakker gehouden moet worden door een soort horzel. Zo heeft god mij dus naar mijn idee op de stad neergezet als iemand om u wakker te houden en op u in te praten en ieder apart verwijten te maken en de hele dag onop houdelijk overal neer te strijken. (*Apologie 30c*)

Socrates beschijft zichzelf hier als een lastige horzel, een criticus die zijn medeburgers wakker wil schudden en wakker wil houden. Niet omdat zij de verkeerde ideologie zouden aanhangen, of het verkeerde politieke systeem gebruiken, maar omdat zij te weinig aandacht besteden aan de kwaliteit van hun ziel. Socrates beweert niet dat hij weet hoe de ziel moet zijn – in dat geval zou hij een eigen leer verkondigen – maar dat men zorg moet hebben voor zijn ziel. Socrates stelt de gevestigde Atheense waarden, bezit en roem, ter discussie en maakt de Atheense burgers onzeker: je weet nooit wat Socrates zelf denkt. Dat zal zowel fascinerend zijn geweest als bedreigend voor de Atheense bevolking.

Tot het eind van zijn verdediging blijft hij volhouden dat het grootste goed voor hem is:

elke dag gesprekken te houden over morele kwaliteit en over die andere zaken waarover jullie mij horen praten en in verband waarmee ik mijzelf en anderen onderzoek, en dat het leven zonder onderzoek voor een mens niet leefbaar is. (*Apologie 37e*).

Maar hij wordt uiteindelijk door de rechtbank niet geloofd en ter dood veroordeeld.

Conclusie

Aan de hand van drie metaforen, de metafoor van de toetssteen, de verloskunst en de horzel, heb ik een indruk gegeven van wat we de gesprekskunst van Socrates zouden kunnen noemen. We kunnen, denk ik, spreken van een therapeutisch gesprek, een gesprek namelijk tussen twee personen waarbij de ene persoon de ander helpt zijn levenswijze te verduidelijken en te verbeteren. Specifieke kenmerken van Socrates' therapeutische gesprek zijn:

- de hulpvrager is onzeker of wordt in onzekerheid gebracht;
- de belangrijkste methode van de hulpverlener is het stellen van vragen met als doel dat de hulpvrager een eenmaal ingenomen standpunt los laat en zich door andere zienswijzen laat overtuigen;
- de hulpvrager wordt gevraagd om rekenschap te geven van zijn wijze van leven;
- het komt erop aan dat de hulpvrager zelf leert waarheid in zichzelf te ontdekken;
- de hulpverlener is niet een deskundige die over kennis beschikt, maar een onderzoeker die zelf ook zoekende is;
- de hulpverlener stelt vanzelfsprekend geachte maatschappelijke waarden als geld, status en prestige ter discussie en pleit voor de zorg van de ziel en optimaal persoonlijk functioneren.

Rond de figuur van Socrates blijven genoeg vragen over. Hoe transcendentiaal zijn Socrates' ideeën over de ziel? In hoeverre komen deze ideeën voor rekening van Plato? Hoe staat Socrates tegenover de emoties? Hoe rationeel is Socrates en wat betekenen het denken en inzicht voor hem? Ik heb hier slechts de vraag naar het therapeutische gesprek willen beantwoorden en laat de overige vragen heel socra-tisch, onbeantwoord.

KORTE BIBLIOGRAFIE

- H. Arendt, *The life of the mind, Thinking*. Nederlandse vertaling: *Denken* (Amsterdam 1980).
- Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, Nederlandse vertaling: C. Hupperts en B. Poortman, (Amsterdam 1997).
- Aristoteles, *Magna Moralia*, The Loeb Classical Library (London/Cambridge 1935).
- Aristoteles, *Protrepticus*, Nederlandse vertaling: *Lof van de wijsbegeerte*, C. Verhoeven, (Groningen 1998).
- Aristoteles, *Politica*, Grieks-Engels, H. Rackham, (Cambridge 1932).
- Epicurus, *Epicurea*, H. Usener (Stuttgart 1966).
- M. Foucault, *Parresia, vrijmoedig spreken en waarheid* (Amsterdam 1989).
- Gorgias, *Helena*, in: *Gorgias, het woord is een machtig heerser*. Nederlandse vertaling: V. Hunink (Groningen 1996).
- J. Graste, *Zorg voor de psyche, een archeologie van psychotherapie* (Nijmegen 1997).
- J. Graste, Ethiek als kritische reflectie, de *Ethica van Aristoteles*. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 5 (1998) 474–89.
- H.F.J. Horstmanshoff, De antieke arts: ambachtsman of man van de wetenschap? *Lampas* 20 (1987) 340–55.
- S. Ijsseling, *Retoriek en filosofie, wat gebeurt er wanneer er gesproken wordt?* (Bilthoven 1975).
- W. Jaeger, Aristotels use of medicine as model of method in his ethics, *Journal of Hellenic Studies* 77 (1957) 54–61.
- M. van Kalmthout, *Psychotherapie, het bos en de bomen* (Amersfoort/Leuven 1991).
- G. Koolschijn, *Plato, de strijd tegen het democratische beest* (Amsterdam 1990).
- P.A. Meijer, *Socratisch schimmenspel. Socrates plaats in de Griekse wijsbegeerte* (Amsterdam 1974).
- Plato, *Apologie*, Nederlandse vertaling G. Koolschijn (Amsterdam 1995).
- Plato, *Gorgias, Phaedrus, Theaetetus*, Nederlandse vertaling X. de Win (Antwerpen/Baarn).
- G. Vlastos, *Socrates, ironist and moral philosopher* (Cambridge/New York 1991).
- P. van der Zwaal, *De achtste vrije kunst: psychoanalyse als retorica* (Amsterdam/Meppel 1997).

Antieke auteurs over dementie en andere kwalen van de oude dag

J. Godderis

Antieke fysiologie of ziekteleer

Alvorens de opvattingen van de Griekse geneeskunde omtrent het verouderen en haar therapeutische bemoeienissen inzake de kwalen van de oude dag, inclusief dementie, in kaart te brengen, moet eerst het referentiekader in herinnering worden gebracht waarvan de meeste antieke artsen zich hebben bediend. Volgens de antieke fysiologie of ziekteleer werd de gesteldheid van het lichaam onderscheiden in de toestand van gezondheid, die in overeenstemming blijft met de natuur, en in de toestand van ziekte, die als in tegenstelling met de natuur werd gezien. De toestand van gezondheid werd door de Pythagoreeër Alkmaïôn¹, beschreven als de conditie die voortvloeit uit de aanwezigheid van een gelijkmatige medezeggenschap (*isonomia*) van de diverse verstoffelijkte grondkwaliteiten: het vochtige en het droge, het warme en het koude. Dit zijn de *primae qualitates* die later, via verschillende combinaties, aanleiding hebben gegeven tot de vier oerelementen: de aarde en de lucht, het water en het vuur. Het evenwicht, respectievelijk onevenwicht, tussen de grondkwaliteiten werd door Alkmaïôn verantwoordelijk gesteld voor het tot stand komen van de toestand van gezondheid en ziekte.

Lichaamssappen

Andere auteurs, die tot de Hippokratische traditie behoorden, voerden de toestand van gezondheid terug op een juiste vermenging of evenwichtige afstemming op elkaar (*harmonia*) van de lichaamssappen :

het bloed (*haima*), het slijm (*flegma*), de gele gal (*xanthê cholê*) en de zwarte gal (*melaina cholê*). Aan deze *humoren* – die als reële substanties werden beschouwd en abstracte kwaliteiten – werden eigenschappen toegemeten, die met de *primae qualitates* corresponderen. Aan het bloed, dat uit het hart komt, werden de eigenschappen warm en vochtig toegekend. De zwarte gal, die uit de milt afkomstig is, was koud en droog. De gele gal, die uit de lever afvloeit, was droog en warm, en het flegma, dat in de hersenen geproduceerd wordt, was koud en vochtig. De sappen werden door de ‘humoraalpathologen’ tevens in verband gebracht met de elementen uit de antieke kosmologie. De lucht correspondeerde met het bloed (en had dezelfde eigenschappen), de aarde harmonieerde met de zwarte gal, het vuur met de gele gal en het water met het flegma of slijm. Het bleef in de opvattingen van die tijd mogelijk dat een van de sappen overheerste, zonder dat het geheel hierbij schade leed en de toestand van gezondheid werd opgeheven. Deze vermenging, waarbij een van de humoren prevaleerde, gaf op een psychosomatisch niveau aanleiding tot het ontstaan van de vier temperamenten. Er werd aangenomen dat deze *temperamenta* (‘mengsels’), die de specifieke manier uitdrukken waarop een individu overeenkomstig zijn innerlijke gesteldheid op de buitenwereld reageert, zich op een van mens tot mens verschillende wijze kunnen laten gelden. De vier temperaments-typen (het sanguinische, choleriche, melancholische en flegmatische tem-

perament) werden bovendien niet alleen als *Konstitutionstypen* gezien, maar ook als *Dispositionstypen*, dit wil zeggen als vatbaarheidstypen voor bepaalde ziekten, onder meer bepaalde koortstypes, die overigens aan een volkomen verkeerde menging der humoren werden toegeschreven (tabel 1).

De verstoring van het evenwicht tussen de met deze humoren samenhangende kwaliteiten (warm, koud, vochtig, droog) diende volgens het *contraria contrariis*-principe te worden bijgestuurd: het koude moest door een verwarmende behandeling worden tegengewerkt, het vochtige door een therapie die een verdrogende werking had, enzovoort (infra). Deze verstoring van

het evenwicht tussen de kwaliteiten en humoren kon in de opvatting van de artsen uit die tijd op diverse wijzen tot stand komen. Zij was afhankelijk van de leefgewoonte, waaronder onder meer de voeding ressorteerde en van de klimatologische omstandigheden van het ogenblik. Ook de seizoenen werden met de humoren in verband gebracht. De schikking van de verhouding tussen de eigenschappen en sappen stond verder onder de invloed van het geslacht van de betrokkene en van zijn leeftijd. In de oudheid werd, ook voor wat de levensfasen betreft, de typische vierdeling aangehouden. Men onderscheidde vier levenstijdperken: de kindertijd, de jeugd, de rijpe leeftijd en de oude dag, die

	bloed	gele gal	zwarte gal	flegma
kleur en smaak	rood + zoet	geel + bitter	zwart + scherp (zuur)	wit + zout
orgaan	lever / hart	lever / galblaas	milt	maag / hersenen
kwaliteiten	W + V	W + D	K + D	K + V
elementen	lucht	vuur	aaarde	water
afvloeiplaats in het lichaam	neusgaten	oren	ogen	mond
temperament	sanguinistisch	choleric	melancholisch	flegmatisch
koortstype	<i>sunochos</i>	<i>tritaïos</i>	<i>tetartaïos</i>	<i>amphêmerinos</i>
leeftijd	kind	jeugd	volwassene	oudere
jaargetijde	lente	zomer	herft	winter

aan de indeling van de vier grondkwaliteiten, oerelementen, humoren, temperamenten en seizoenen werden gecorreleerd. Een kind was als de lente, warm en vochtig; de jeugd als de zomer, warm en droog; de volwassenheid als de herfst, koud en vochtig (maar soms ook droog en koud !); de ouderdom tenslotte was als de winter, koud en droog (maar werd volgens anderen als koud en vochtig beschouwd).

De ouderdom

Er bestond bij de Griekse artsen uit de 'school' van Hippocrates (459–circa 350 v.Chr.) met betrekking tot de ouderdom een meningsverschil. Men twijfelde eraan of hij als droog en koud moest worden gezien (corresponderend met een toevloed aan zwarte gal), of als koud en vochtig, wat in deze opvatting van zaken met een rijkelijk toestromen van flegma overeenstemde (tabel 2). Met uitzondering van twee Hippocratische auteurs – de auteur van het traktaat *De victu* en die van *De natura hominis* – beschouwden nagenoeg alle artsen, biologen, filosofen en zelfs dichters uit de archaische en klassieke tijd, de ouder wordende mens als 'koud' en 'droog'. In het Hippocratisch traktaat *De mulierum affectibus* leest men bijvoorbeeld dat oude

vrouwen droger zijn dan jonge vrouwen, minder bloed hebben, en dat hun baarmoeder tengevolge van uitputting droog is geworden.² De auteur van *De natura muliebri* stipuleert van zijn kant 'dat bejaarde vrouwen droger en bloed-arm zijn'.³ Niettemin houden twee auteurs uit de Hippocratische verzameling, met name de auteur van *De natura hominis* en vooral die van *De victu*, er een andere opvatting op na. Zij stellen 'dat de ouderen koud en vochtig zijn, omdat het vuur zich terugtrekt en het waterige element toestroomt; dat wil zeggen verwijdering van het droge en bezetting door het vochtige'.⁴

Het belangrijkste fysiopathologisch mechanisme van de veroudering komt neer op een progressief verlies van de ingeboren warmte (Latijn: *calor innatus*). Hieromtrent bestaat een consensus. Lichamen in volle wasdom, zo leest men in de Hippocratische *Aphorismi*, hebben een maximum aan *calor innatus*. Ze hebben dan ook een grote toevoer van voedsel nodig; anders verzwakken zij gemakkelijk of kwijnen weg. Bij ouderen is veel minder van deze ingeboren warmte aanwezig. Om die reden hebben ze ook minder brandstof nodig. Een teveel hiervan zou immers de verzwakte vlam uitdoven.⁵ Het wekt dan ook

kwaliteiten	element	lichaamssap	temperament	seizoen	leeftijd
<i>vochtig en warm</i>	lucht	bloed	sanguinisch	lente	<i>kind</i>
<i>warm en droog</i>	vuur	gele gal	choleric	zomer	<i>jeugd</i>
<i>koud en vochtig</i>	water	flegma	flegmatisch	herfst	<i>volwassenheid</i>
<i>droog en koud</i>	aarde	zwarte gal	melancholisch	winter	<i>ouderdom</i>

Tabel 2: Correlatie kwaliteiten, elementen, humoren, temperamenten, seizoenen, leeftijden.

geen verwondering dat koortsen bij deze lieden minder hevig zijn dan bij jongeren het geval is (zoals onder meer in *De morbis I* ten aanzien van de koortsen bij pleuritis en pneumonie wordt benadrukt);⁶ hun lichamen zijn immers afgekoeld. Het is duidelijk, de brandstof dient hier als voedsel te worden begrepen. Ouderen hebben hiervan minder nodig en verdragen, zoals elders in de *Aphorismi* vermeld wordt, klaarblijkelijk ook het vasten zeer goed.⁷ Zij verdragen het veel beter dan jongeren, die van hun kant over de grootste hoeveelheid ingeboren warmte beschikken.

Dat het kind als warm en de bejaarde als koud werd beschouwd, mag ons niet verwonderen. Het strookte met de ervaring dat een levend wezen warm en een lijk koud aanvoelt, iets wat men ook bij Aristoteles (384–322 v.Chr.) terugvindt. Hij stelde dat ‘de ouderdom zoals de dood is, ... koud’.⁸ De ouderdom werd door hem niet alleen als een ‘natuurlijke aandoening’ gezien,⁹ maar ook als ‘aarde-achtig’. Dit impliceert dat de ouder wordende mens – conform met wat de meerderheid der Hippokratische auteurs hieromtrent voorhoudt – een tekort aan warmte en vochtigheid vertoont. Daarbij is hij vooral uit hoofde van het laatste minder aangepast aan het leven: ‘Het vochtige is meer aangepast aan het leven dan het droge’, zo schrijft Aristoteles in *De generatione animalium*.¹⁰

Koud

Omdat de oudere een tekort aan warmte heeft, is zijn organisme niet langer in staat een voldoende koking van de bloedvloei-stof tot stand te laten komen, waardoor hij als het ware vanzelfsprekend ook minder sperma produceert.¹¹ Om dezelfde reden zijn ouderen gierig, kwaadaardig, wantrouwig, egoïstisch, laf, schaamteloos, laaghartig, zonder hoop, gericht op het nuttige, harteloos en eenzellig;¹² ze zijn koud. Al deze opgesomde negatieve kwaliteiten staan in contrast met de goedaardig-

heid en het vertrouwen van de jeugd, met haar altruïsme, haar moed, schroomvalligheid, grootmoedigheid, hoopvolheid, gerichtheid op het schone, geneigdheid tot medelijden en gesteldzijn op vrienden. Ze kunnen als het gevolg van de zich in hun lichaam voltrekkende afkoeling worden beschouwd.¹³ Ook de auteur van de *Problēmata*, vermoedelijk Theophrastus, verklaart nadrukkelijk dat ‘de ouderen koud zijn; dat de ouderdom een afkoeling is’.¹⁴ Aristoteles beschouwt de ouderdom verder als een trage uitering, die met zich meebrengt dat de warmte van het individu niet langer bij machte is om het voedsel dat hij tot zich neemt, te verteren. Hij sluit hier in sterke mate aan op de Hippocratische gedachtengang omtrent de ontwikkeling en groei van het organisme, de veroudering en het intreden van de dood. Het einde van het leven komt ook voor Aristoteles neer op het uitdoven van de ingeboren warmte: ‘Datgene wat men de dood noemt is de uitdoving hiervan’. Bij bejaarde lieden blijkt deze laatste fase van het proces zich soms snel te voltrekken. Bij hen is slechts weinig nodig om de reeds flakkerende vlam uit te doven. En indien zij niet door een of andere ziekte of gewelddadige oorzaak plots geblust wordt, zal ze ten langen leste spontaan uitdoven.¹⁵

Droog

Ook Galenus (129–circa 199 n.Chr.), die te Rome tijdens de Keizertijd praktiseerde, sluit zich aan bij de *communis opinio* inzake het koude en droge karakter van de ouderdom, zoals onder meer te lezen valt in zijn lange, min of meer weerleggende commentaren op het Hippocratisch traktaat *De natura hominis*. Hierin verwijst hij naar een van zijn voorafgaande publicaties, met name naar het traktaat *De temperamentis*, waarin hij reeds nadrukkelijk had gezegd dat het temperament van de ouderen koud en droog is. Maar hij voegt er aan toe ‘dat ze een “verworven” vochtigheid bezitten, uit hoofde van hun slijmerige secreties’.¹⁶

Zij zijn 'droger' dan vroeger, voor wat de vaste delen van het lichaam betreft (zenuwen, pezen, slagaders, aders, gebeente, vliezen en omhulsels van organen), omdat ze niet meer op dezelfde wijze gevoed worden (omwille van de te geringe warmte). Nochtans blijken hun ogen – uit hoofde van hun koude constitutie – te tranen en hun neus gemakkelijk te druipen, terwijl hun mond vol speeksel zit en zij ook hoesten en slijm spuwen (en zodoende aantonen dat hun longen vol zitten met het vochtige en koude slijm). Daardoor komen ze als vochtig over. Niettemin is voor Galenus de ouderdom de meest droge levensfase. Zij is tegelijk voor de mens het meest koude 'seizoen'. Oudere personen vatten, zo zegt hij, ook sneller kou, worden zwart en lijkleek en worden gemakkelijk aangetast door koude aandoeningen, beroerte, verlammingen, opzwellingen, bevingen, epileptische toevallen en verkoudheden. Hun bloed (het warme en vochtige lichaamssap) verdwijnt nagenoeg, waardoor ook de rode blos op hun huid wegtrekt. 'Is de ouderdom wel iets anders dan de weg die leidt naar de dood?', zo vraagt hij zich af. Ook in het vijfde boek van *De sanitate tuenda*, dat gedetailleerde geriatrie beschrijft, bevat, naast een uitvoerige bespreking van de hygiënische maatregelen die op hogere leeftijd in aanmerking komen, en in *De temperamentis* brengt Galenus de hoge leeftijd met een excessieve droogte in verband.¹⁷ Hij voegt er, in tegenstelling tot vele van zijn voorgangers, aan toe dat de ouderdom niet als een ziekelijke aandoening mag worden beschouwd: 'Ziekten zijn immers tegengesteld aan de natuur; en ouderen verkeren nu eenmaal niet in een positie die aan de natuur tegengesteld is'.¹⁸

Ziekten van de oude dag

De afkoeling bij het ouder worden heeft voor de Hippocratici onder meer als gevolg dat de meeste aandoeningen een meer chronisch verloop hebben. In de regel zijn

zij ook moeilijker te genezen dan bij jongere volwassenen het geval is. Er wordt in de teksten bij herhaling gesuggereerd dat het samenvallen van het afkoelingsproces bij ouderen met het winterse seizoen als risicovol moet worden beschouwd. De winter is voor ouderen 'het meest vijandige seizoen', zo schrijft de auteur van het Hippocratisch traktaat *De morbo sacro*.¹⁹ Er bestaat in de opvatting van de Hippocratische auteurs een verband tussen de constitutie van de mens, zijn leeftijd en het jaargetijde. Een temperament dat vochtig is en koud (dat anders gezegd de kwaliteiten heeft die volgens de auteur van *De victu* aan de hoge leeftijd moeten worden toegeschreven), is vatbaarder voor ziekten tijdens de winter dan tijdens een ander seizoen. Met een dergelijke constitutie zijn het juist de hoogbejaarden en degenen die de bejaarde leeftijd naderen, die het meest ziekelijk zijn.²⁰ De aandoeningen die ouderen treffen zijn niet alleen moeilijker te behandelen, ze kennen gemakkelijker een fataal verloop. Niettemin blijken ouderen in de regel minder ziekten te vertonen dan jongere personen, zij het dat de chronische aandoeningen die hen overvallen algemeen samen met hen blijken te sterven.²¹ Nochtans zal men ook aandoeningen aantreffen, die weliswaar met de patiënt samen opgroeien of samen met hem verouderen,²² maar die op hogere leeftijd verdwijnen, door koking, door oplossing of door verdunning. Of ze vertonen de eigenschappen van de bejaarde, met name traagheid en zwakte, waardoor ze zwakker zijn en op de oudere patiënt een minder grote invloed hebben dan bij jongere zieken het geval is.

Dementie

Ook bepaalde leeftijdsgebonden psychische veranderingen, zoals dementie, werden in de Griekse oudheid herkend en tot de lasten van de ouderdom gerekend. Plutarchus (circa 46–circa 120 n.Chr.) legt in zijn tafelgesprekken de vraag voor:

‘Waarom worden vrouwen moeilijk dronken, wanneer ze wijn tot zich nemen, en ouderen daarentegen gemakkelijk?’ Als verklaring geeft hij: ‘Dat de *krasis* van de vrouw vochtig is, met als gevolg dat de wijn die hierop terecht komt, door verdunning, zijn benevelende kracht verliest en geen grotere uitwerking heeft dan die van zuiver water, terwijl het droge lichaam van de oudere de drank zo gemakkelijk als een spons opzuigt, met alle gevolgen van dien’. Maar hij voegt er aan toe dat ouderen vanzélf reeds alle symptomen vertonen die gebruikelijk bij de toestand van ernstige dronkenschap worden gezien, zoals ‘beverigheid, een lallende en wijldropige spraak, een neiging tot korzeligheid, een minder heldere geest en zelfs een volledige ontsporing van het denkvermogen’.²³

Hoewel de psychische veranderingen, die de ouderdom kenmerken werden herkend, wordt hierover in de Oudheid weinig gerapporteerd. Ze worden niettemin, telkens als ze ter sprake worden gebracht, meestal aan het koude, anders gezegd, aan het verlies van lichaamswarmte toegeschreven.

Aretaeus uit Kappadocië, die op het einde van de 1ste eeuw n.Chr. in Rome en Alexandrië praktiseerde, heeft een traktaat over de oorzaken, symptomen en behandeling van de acute en chronische aandoeningen nagelaten. Hij is wellicht de eerste die als arts aan de psychische veranderingen bij ouderen aandacht heeft geschonken. Met de toestand van ‘waanzin’ (*mania*), die vooral jongere lieden treft, kan – volgens Aretaeus – het seniele gebrabbel niet worden vergeleken :

Het seniele gebrabbel ... is een begeleidend verschijnsel van de hogere leeftijd. Dit laatste wordt gekenmerkt door een verlamming van het gevoels- en waarnemingsvermogen en door een afstomping of verstarring van het bevatingsvermogen en de denkactiviteit, ten gevolge van het koude. De *mania* heeft daarentegen het warme en het droge als oorzaak; zij gaat gepaard met stoornissen in het handelen. Het gebazel dat op hogere leeftijd een aanvang

neemt, blijft onverminderd voortbestaan, tot het samen met de patiënt sterft. De *mania* houdt daarentegen met tussenpozen op en kan zelfs volledig wijken, wanneer aan de patiënt doelgerichte zorgen worden verstrekt.²⁴

Aretaeus stipt niet alleen verschillen qua leeftijd van de getroffen en in de verschijningsvorm van de stoornis aan. Hij legt er ook de nadruk op dat de prognose van beide toestanden verschillend is.

Galenus over dementie

Na Aretaios beschreef ook Galenus de diverse ziekten bij ouderen op nagenoeg dezelfde wijze als de Hippocratische auteurs.²⁵ Hij geeft hierbij speciale aandacht aan de zintuiglijke stoornissen van de bejaarde, die belangrijk zijn voor de wijze waarop een oudere informatie verwerkt. De vermindering van het gezichtsvermogen en de doofheid worden door hem toegeschreven aan de verzwakking van het waarnemingsvermogen. Het voorkomen van glaucoom (*glaukôsis*) wordt op rekening gebracht van de overdreven droogheid van het oog. Hij hanteert overigens de term *glaukôsis* om de excessieve uitdroging van verschillende organen bij het klimmen der jaren aan te duiden.²⁶ Hij wijdt tegelijk ruime aandacht aan de langzame uitering van het lichaam, die reeds door Aristoteles werd beschreven en die door deze laatste in verband werd gebracht met het feit dat de schrale warmte van het ouder geworden lichaam niet langer bij machte is om het voedsel te verteeren.²⁷ Galenus buigt zich ook over de vraag waarom sommige lieden sneller verouderen dan andere; hij brengt dit in verband met een warme en droge constitutie, met bepaalde leefgewoontes, met ziekte (vooral koortsende ziekten), met zorgen en de genoemde uitdroging. De *dementia senilis* werd door hem, in zijn commentaren op de boeken van Hippocrates over de prognose, niet zozeer aan droogte als wel aan het koude toegeschreven, *in casu* aan een

abnormale afkoeling van de hersenen,²⁸ omdat het koude alle functies van de ziel onderdrukt.²⁹

Een belangrijke bron voor onze kennis van Galenus' opvattingen inzake dementie is zijn traktaat *De symptomatum differentiis*. Daarin schenkt hij onder meer aandacht aan de *paraphrosunê* (*delirium sine febre*). Hij schrijft deze toestand – die onder andere met hallucinaties, oordeelsstoornissen en geheugenstoornissen³⁰ gepaard gaat – toe aan een foutieve of overdreven werkzaamheid van het mechanisme volgens hetwelk zintuiglijke indrukken tot stand komen, ofwel aan een volledige ontsporing van het denk- en oordeelsvermogen, ofwel aan een afdwaling van het herinneringsvermogen. Hij wijt het tot standkomen van dit syndroom aan 'een uit de toon gaan' van de drie belangrijke functies van het sturend vermogen van de ziel.³¹ In dit verband plaatst hij de *paraphrosunê* tegenover de toestand van totale verlamming (*paraluisis*) van deze functies; deze geeft voor wat het voorstellingsvermogen betreft aanleiding tot *karos* (diepe slaap), respectievelijk tot *katalêpsis* (de toestand van verstarring), of (wanneer het denk- en oordeelsvermogen zélf getroffen is) tot *anoia* (de toestand waarbij de betrokkene met een totaal onvermogen tot begrijpen presenteert).³²

De mentale aftaking wordt door Galenus met de term *môrôsis* aangeduid – een term die in het Latijn gaat verder leven als *dementia* – of met het woord *môria* (het Latijnse *stultitia*). Zij werden beide toegeschreven aan een gebrekkige of verzwakte werkzaamheid van het denk- of oordeelsvermogen³³ en aan een aantasting van het functioneren van het geheugen. Deze geheugenstoornissen konden – in zijn opvatting – bij bepaalde ernstige ziekten worden gezien, maar ook bij diegenen die inmiddels van een lichamelijke ziekte toestand waren hersteld. Dat bleek uit de rapporteringen omtrent de zieken die de grote pestilentie te Athene hadden overleefd.³⁴ Zij herinnerden zich hoegenaamd niets

meer van datgene wat aan deze epidemie was voorafgegaan. Niet alleen de herinnering aan de hun meest vertrouwden, maar ook die betreffende hun eigen persoon bleek nadien volkomen vervaagd.³⁵

Voor de toestand, waarbij het denk- of oordeelsvermogen én het geheugen volledig waren uitgevallen, reserveerde Galenus de term *anoia* (het Latijnse equivalent is *amentia*). Hij beschouwde dit syndroom als de expressie van een complete verlamming van deze beide functies.³⁶ Hij legde er de nadruk op dat deze ziekelijke toestand van de geest een enkele keer aan de hoge ouderdom zonder meer moest worden toegeschreven en in dit geval als het resultaat van een abnormale afkoeling van de hersenen moest worden beschouwd.³⁷ Een andere keer schrijft hij hem toe aan schadelijke invloeden door farmaca (saffraan, papaver of mirre). Ook schrijft hij hem toe aan een aantasting van de in die tijd volkomen gelijkmatig samengesteld gedachte hersen-substantie door een overvloed aan humoren.³⁸

Het blijft onduidelijk of Galenus een onderscheid maakte tussen de aangeboren en de verworven vormen van mentale aftaking. Zulke begripsverwarring tussen de *imbecillitas* of *idiotie* (dit zijn de aangeboren vormen) en de *amentia* of *dementia* (de verworven vormen) mag ons niet verbazen. Zij blijft de psychiatrische literatuur teistren tot in het eerste kwart van de 19de eeuw. Deze aantasting van het geheugen heeft Galenus proberen te behandelen.³⁹ Hij behandelde ze met fysiotherapeutische maatregelen (onder meer met warme overgietingen van het hoofd), met dieetmaatregelen of met adviezen inzake de meest geschikte levenswijze. Hij betreurde als clinicus niettemin, dat in vele gevallen van geheugenverlies bij ouderen geen noemenswaardige lichamelijke symptomen konden worden teruggevonden.⁴⁰ Het bleef voor hem moeilijk een aanwijsbare somatische oorzaak voor het optreden van deze geheugenstoornissen naar voren te halen.

Behandeling van ouderdomsziekten

De Griekse artsen moesten, wilden zij hun kunst correct uitoefenen, ook met de leeftijden van hun patiënten rekening houden: bij het stellen van de diagnose, het formuleren van de prognose en bij het voorschrijven van een dieet of instellen van een therapie.⁴¹ Galenus' *De sanitate tuenda* handelt over het deel van de kunst dat geriatrie genoemd wordt⁴² en dat als opdracht heeft de gezondheid van de ouder wordende patiënt zoveel mogelijk te bewaren.⁴³

Volledig consequent met hun opvattingen inzake de ziekten op hogere leeftijd, die aan 'het vochtige en het koude' werden toegeschreven, schreven de auteurs van *De natura hominis*, en vooral ook die van *De victu* aan deze patiënten een opwarmend en opdrogend dieet voor: 'Men moet hun dieet oriënteren in de richting van datgene wat een verwarmende en verdrogende werking heeft'. Tegelijk schrijft men hen oefeningen voor, die eerder op de buitenkant van het lichaam een invloed uitoefenen dan op de binnenzijde ervan. Ook hard lopen met kleren aan warmt sneller op en is om die reden nuttig. Ook zal men vaker zijn toevlucht zoeken tot het voltrekken van de geslachtsdaad. De coïtus heeft immers een snel opwarmend effect.⁴⁴

Galenus schrijft aan bejaarden warme baden met zacht water voor (dus niet met zoutwater dat opwarmt, maar tegelijk ook droger maakt, zoals de Hippocratische auteur van *De victu* voorhield), en verder ook wijn en opwarmende voedingsstoffen. Van de wijn is bekend dat hij de lichaamsdelen verwarmt. Vooral de witte wijnen (die stroperig zijn en die bloed vormen en het lichaam voeden) zijn het meest geschikt. Ze zijn beter aangepast aan de hogere leeftijd dan de donkere en wrange soorten die door de auteur van *De victu* werden aangeraden, omdat ze juist opdrogend zijn. De witte wijn lijkt vooral heilzaam te zijn, wanneer in de aders van de bejaarde onvoldoende helder vocht rondgutst en wanneer hij meer voedingsstoffen nodig heeft.⁴⁵ Inzake dieet geeft

hij als aanbeveling 'melk uit de borst van een vrouw' toe te dienen (die als een der meest afdoende middelen kan worden gezien tegen uitdroging)⁴⁶ en ook honing, een remedie die (in zijn visie niet afkoelend is, maar) goed is voor een koude complexie en uiterst welkom voor diegenen die gevaar lopen vroegtijdig te verouderen. Ook goed gedoseerde bewegingen en massages worden door hem aanbevolen, om te vermijden dat de ingeboren warmte vroegtijdig zou uitdoven.⁴⁷ Men moet met deze behandelingen vroeg starten – zo zegt hij – omdat de toestand van uitdroging, als hij eenmaal is begonnen, niet zo goed kan worden tegengewerkt. Het doel van de geriatrie komt er op neer de aard van het verouderingsproces aan de patiënten goed uit te leggen. Zij probeert te verhinderen dat hun hartmassa uitdroogt, zodat die ophoudt met functioneren, een situatie die als het eindpunt van het leven moet worden beschouwd.⁴⁸ Zolang er een mogelijkheid bestaat de substantie van het hart en de lever te bevochtigen, lijkt het zelfs mogelijk de ouderdom enigszins te verlengen. Maar wanneer dit minder goed mogelijk wordt en deze organen derhalve droger worden, dan kan het optreden van de uitdroging alleen worden vertraagd en niet worden vermeden dat de dood toeslaat.⁴⁹ Preventie is en blijft een zaak van groot gewicht. Omdat een warm temperament te snel verdroogt en dus snel verouderd, moet de coïtus vanaf een zekere leeftijd (in tegenstelling met wat de auteur van *De victu* aanbeveelt) volgens Galenus strikt worden ont-raden.⁵⁰ Liederen die ouder in jaren worden, doen er tevens goed aan zich niet te lang aan de zon bloot te stellen, vermoeidheid en zorgen uit de weg te gaan, slapeloosheid te vermijden, alsmede te bruuske bewegingen en woedeaanvallen, die beide gemakkelijk tot koorts aanleiding geven.

Conclusie

De artsen uit die tijd kunnen, zoals Plato (een jonger tijdgenoot van Hippocrates) in zijn *Protagoras* schreef, als deskundige art-

sen van het lichaam worden beschouwd, in dezelfde zin als de boeren van toen bekwamen waren inzake gewassen. Zij hebben heel wat kwalen van de oude dag en hiervoor voorbeschikkende factoren met een grote zorgvuldigheid beschreven. Niettemin behouden hun verklaringsmoedellen van de normale en pathologische ouderdom een speculatief karakter. Aan bepaalde van de grondkwaliteiten en aan bepaalde humoren werden door hen eigenschappen toegekend, die zij congruent met de opvattingen van hun tijd en in continuïteit met de voorgangers veronderstelden. Deze eigenschappen werden gewoonweg aangenomen. Zij werden niet uit fysiologische experimenten afgeleid, noch op betrouwbare wijze uit klinische observatie gedistilleerd. Ook de meeste ziekten bij ouderen werden op deductieve wijze gerangschikt, in overeenstemming met de overheersende kwaliteitenleer en humorale doctrine.

Vanzelfsprekend was de behandeling van ouderdomskwalen in die tijd niet veel zaaks. Sommige patiënten genazen zonder de medische kunst, anderen stierven in weerwil van de ingestelde therapie. Daarom behandelden deze artsen ongaarne de hopeloze of moeilijk behandelbare gevallen, doch bij voorkeur ziekten die spontaan wegtrekken, en verwaarloosden zij bij de uitoefening van hun kunst in de regel deze patiënten, die nochtans de grootste behoefte hadden aan medische hulp.⁵¹ Gelukkig, zo schreef Celsus, genoten de meeste personen toen ook zonder geneesmiddelen een goede gezondheid. De levensgewoonten waren niet bedorven door inactiviteit of leeggang, noch door genotzucht of overdaad. Vooral deze elementen hebben, volgens deze Romeinse encyclopedist, eerst in Griekenland en later ook in Rome, een nadelige invloed op het lichaam uitgeoefend. Ze hebben in zijn opvatting tot gevolg gehad, dat de veelzijdige pogingen van de geneeskunde, die men vroeger niet nodig had en die nu nog bij tal van andere

volkeren overbodig is, uiteindelijk toch weinig lieden tot op de drempel van de ouderdom hebben gebracht.⁵²

KORTE BIBLIOGRAFIE

- S. Byl, La vieillesse dans le Corpus hippocratique, in: F. Laserre en Ph. Mudry (ed.), *Formes de Pensée dans la collection hippocratique* [Actes du IV Colloque hippocratique, Lausanne 21–26 septembre 1981] (Genève 1983) 85–95.
- S. Byl, La gérontologie de Galien, *History and Philosophy of the Life Sciences* 10 (1988) 73–92.
- J.H. Croon, Het beeld van de oude mens in de literatuur van de oudheid, in: J.H. Croon e.a. (ed.), *De lastige ouderdom. De senex in de literatuur* (Muiderberg 1981) 9–28.
- E. Eyben, Old Age in Greco-Roman Antiquity and Early Christianity: an annotated bibliography, in: Th.M. Falkner en J. de Luce (ed.) (1989) 230–51.
- Th. M. Falkner en J. de Luce (ed.), *Old Age in Greek and Roman Literature* (Albany/New York 1989).
- J. Godderis, *Antieke geneeskunde. Over lichaamskwalen en psychische stoornissen van de oude dag. Peri gêroos* (Leuven 1989).
- M.D. Grmek, *On ageing and old age. Basic problems and historic aspects of gerontology and geriatrics*. Monographiae Biologicae, vol. V, no. 2, F.S. Bodenheimer en W.W. Weisbach (ed.) (Den Haag 1958).
- A.J.L. van Hooff, Oud-zijn in het oude Hellas, *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie* 14 (1983) 141–8.
- H.F.J. Horstmanshoff, De drempel van de ouderdom; medische en sociale zorg voor de oudere mens in de Grieks-Romeinse oudheid, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 139 (1995) 1651–6. Aangevulde en verbeterde heruitgave in: J.F. Hoek, N.F. de Pijper, M.W. Ribbe, J.A. Stoop (red.), *Verpleeghuiskunde. Een vak van doen en laten* (Utrecht 1996) 315–23.
- W. Suder, *Old Age in Greco-Roman Antiquity. A classified bibliography* (Wroclaw 1991).

NOTEN

1. Alcmaeon, DK 24 B 14 (= Aëtius, 5. 30).
2. Hippocrates, *De muliebrum affectibus* 8. 238–240 L; 8. 32 L (= Littré).
3. Hippocrates, *De natura muliebri* 7. 312 L.
4. Hippocrates, *De victu* 6. 512 L.
5. Hippocrates, *Aphorismi* 1. 14, 4. 467 L.

6. Hippocrates, *De morbis* 1, 6. 168 L.
7. Hippocrates, *Aphorismi* 1. 13, 4. 467 L.
8. Aristoteles, *De longitudine et brevitae vitae* 5. 466a 17–20.
9. Aristoteles, *De generatione animalium* 5. 4, 784b 32–34.
10. Aristoteles, *De generatione animalium* 3. 11, 761a 27–28
11. Aristoteles, *De generatione animalium* 1. 18, 725b 19–22
12. Aristoteles, *Rhetorica* 2. 12–14, 1389a 3 e.v.
13. Aristoteles, *Rhetorica* 2. 13, 1389b 29–32.
14. Theophrastus, *Problemata* 30, 1, 995a 17–18.
15. Aristoteles, *De iuventute, senecta, vita et morte* 469b–470a.
16. Galenus, *In Hippocratis vel Polybi de salubri victus ratione privatorum* 7. 15, 185–190 K (=Kühn).
17. Galenus, *De sanitate tuenda*, 6. 6 K; *De temperamentis* 1. 582 K.
18. Galenus, *De sanitate tuenda* 6. 20–21 K.
19. Hippocrates, *De morbo sacro*, 6. 381 L.
20. Hippocrates, *De victu* 1. 32, 3, 6. 508 L.
21. Hippocrates, *Aphorismi* 2. 39, 4. 481–483 L.
22. Hippocrates, *De muliebrum affectibus* 2. 116, 8. 252 L.
23. Plutarchus, *Quaestiones convivales* 3. 3, 650a–650e.
24. Aretaeus, *De causis et signis acutorum et diuturnorum morborum libri IV*, 3. 6. 2; CMG II 41.
25. Hippocrates, *Aphorismi* 3. 31, 4. 501–503 L.
26. Galenus, *In Hippocratis epidemiarum librum VI commentaria I–VI*, 17B. 648–651 K.
27. Galenus, *De marasmo* 7 666–704 K.
28. Galenus, *In Hippocratis praedictionum librum primum commentarii III*, 16. 696 K.
29. Galenus, *Quod animi mores corporis temperamentis sequantur* 4. 787–876 K.
30. Galenus, *De symptomatum differentiis* 7. 62 K.
31. Galenus, *De symptomatum differentiis* 7. 55–66K.
32. Galenus, *De symptomatum differentiis* 7. 60 K.
33. Galenus, *De symptomatum differentiis* 7. 60 K.
34. Thucydides, *Historiae* 2. 49.
35. Galenus, *De symptomatum differentiis* 7. 62 K.
36. Galenus, *De symptomatum differentiis* 7. 60 K.
37. Galenus, *In Hippocratis praedictionum librum primum commentarii III* 16. 696 K.
38. Galenus, *De locis affectis* 8. 161 K.
39. Galenus, *De locis affectis* 8. 160 K.
40. Galenus, *De locis affectis* 8. 155–156 K.
41. Hippocrates, *De natura muliebri* 7. 313 L.
42. Galenus, *De sanitate tuenda* 6. 20–21 K.
43. Galenus, *De sanitate tuenda* 6.I 388–389 K.
44. Hippocrates, *De victu* 1, 6. 509 L; 2, 6. 579 L; 3, 6. 595 L; 2, 6. 573 L.
45. Galenus, *De sanitate tuenda* 6. 334–339 K.
46. Galenus, *De marasmo* 9, 7. K.
47. Galenus, *De sanitate tuenda* 6. 319–326 K.
48. Galenus, *De marasmo* 7. 672 K.
49. Galenus, *De marasmo* 7. 680–682 K.
50. Galenus, *De sanitate tuenda* 6. 398 K.
51. Hippocrates, *De arte* 6. 4–6 L.
52. Celsus, *De medicina prooemium*, 4–5.

De diagnostische middelen van de arts in de Grieks-Romeinse traditie

F.G. Schlesinger

Inleiding

In het Leidse academiegebouw aan het Rapenburg aanvaardde Herman Boerhaave in het jaar 1701 het ambt van hoogleraar met een *Oratio commendando studio Hippocratico*, een redevoering, bedoeld om de Hippocratische studie aan te prijzen. De bedoeling hiervan was 'de regtaarde voedsterlingen der Geneeskunst met de bliksem van welsprekende geleerdheid tot den zelve[n] [Hippocrates] weder te brengen'.¹

Hoe komt het toch, dat de gedeeltelijk meer dan 2000 jaren oude verzameling van medische geschriften, die als *Corpus Hippocraticum* is overgeleverd, ten tijde van Boerhaave nog als grondslag van alle medische kennis werd beschouwd? Waaraan ontleen deze werken ook in onze tijd nog hun grote waarde? Het antwoord op deze vragen moeten wij zoeken in de beeldende en zorgvuldige beschrijving van ziektesymptomen en de op grote ervaring berustende voorspelling van het ziekteverloop.

De diagnostische methoden die de Hippocratische arts daarbij ten dienste stonden, worden met enkele trefwoorden samengevat in een drietal notities (*Hp. Epid.* 1. 23, 2. 668 L; *Hp. Epid.* 4. 43, 5. 184 L; *Hp. Epid.* 6. 8–10, 5. 344 L), die deel uitmaken van het geschrift over de epidemieën (*Epidemiai*). De lijst begint met de constatering: 'Wij vormen ons oordeel met de ogen, oren, de neus, de hand en door datgene, wat verder tot ons inzicht bijdraagt' (*Hp. Epid.* 4. 43, 5. 184 L). Dat kijken, luisteren, ruiken en met de hand aftasten de grondslag zijn van het lichamelijk onderzoek spreekt vanzelf. Een bijzonder waar-

devol kenmerk van de Hippocratische ziektegeschiedenis is: 'wat verder tot ons inzicht bijdraagt'. Hiermee wordt bedoeld het nauwkeurig observeren en registreren van de volgorde, waarin de ziekteverschijnselen optreden. Daarbij wordt ook aantekening gehouden van acute veranderingen ten kwade of van veranderingen, die wijzen op een naderend omslagpunt (*crisis*) als teken van beginnende genezing. (*Hp. Epid.* 1. 23, 2. 668 L).

De wijze waarop de genoemde raadgevingen voor de diagnostiek werden toegepast zal ik toelichten aan de hand van een aantal voorbeelden uit de geschriften *Epidemiai* (*Epid.*), *Prognosticon* (*Progn.*), *De morbis* (*Morb.*), *De morbis internis* (*Int.*) en *De vetere medicina* (*VM*).

Houding en ligging van de patiënt

Wanneer de arts zijn patiënt aantreft liggend op de rechter- of de linkerzijde, met licht gebogen handen, nek en benen en geheel ontspannen lichaam, kan hij een gunstige afloop van het ziekteproces voorspellen. Dit immers is de houding van gezonde mensen (*Hp. Progn.* 3, 2. 118 L). Een hiervan afwijkende houding voorspelt niet veel goeds. Bijzonder ernstig is de prognose, wanneer de mond open staat en de patiënt op zijn rug ligt met gekruiste benen en sterk opgetrokken knieën. Deze houding in combinatie met een plankhard gespannen buik is bekend bij ontsteking van het buikvlies en is dikwijls het gevolg van maag- of darmperforatie. In de Oudheid was een dergelijke patiënt ten dode opgeschreven.

Een ander voorbeeld, waarbij de abnormale houding een sombere afloop voorspelt is de ziektegeschiedenis van een zee-kapitein, bij wie het anker de wijsvinger en het bot van de rechterhand had gekneusd (Hp. *Epid.* 7. 36; 5. 404 L). Bij hem ontstond een ontsteking, koudvuur (gangreen) en koorts. Een deel van de vinger viel er af. Op de derde ziektedag was het hele lichaam in een kramp achterover gebogen: *opisthotonus*. De kaken waren op elkaar geklemd en de man stierf op de zesde ziektedag. De aard van de verwonding, het ziekteverloop en de combinatie van *opisthotonus* en kaakklem doen de diagnose tetanus vermoeden.

De ademhaling

Het *Prognosticon* vertelt ons, dat een gelijkmatige, goede ademhaling bij alle ziekten, die met koorts gepaard gaan, een gunstige prognose rechtvaardigt (Hp. *Progn.* 5, 2. 122 L). Hijgen, in combinatie met koorts, wijst op een ontsteking in de borstholte, bijvoorbeeld longontsteking (pneumonie) of longtering (*phthisis*, longtuberculose).

In een opsomming van de symptomen bij longontsteking wordt ademnood genoemd in combinatie met rechttop zittend happen naar lucht en een benauwde hoest (Hp. *Morb.* 2. 58, 7. 90 L). Voor ademnood en voor kortademigheid bij inspanning gebruikt het *Corpus Hippocraticum* de term *asthma*. (Hp. *Morb.* 2. 51, 7. 79 L). Deze term wordt in verband gebracht met longtering (Hp. *Int.* 11, 7. 192 L) en als volgt toegelicht: 'Het lijkt de patiënt of er een steen op zijn borst ligt. Bij de minste inspanning gaat hij hijgen en blazen.'

Buikholte, lichaamsvochten en excretieproducten

Over vorm, ligging en onderlinge verbanden van de inwendige organen hebben de auteurs van de *Epidemiai*, het *Prognosticon* en de ziektekundige geschriften (*Morb.* en *Int.*) slechts vage voorstellingen.

Ten tijde van het ontstaan van de genoemde geschriften was van een anatomische wetenschap, gebaseerd op systematische bestudering van geopende menselijke lijken, geen sprake. Religieuze voorschriften, die getuigen van grote eerbied voor het dode lichaam en die de lijkbezorging gedetailleerd regelden, maakten de ontleding van menselijke cadavers onmogelijk. Men was op de bestudering van oorlogsverwondingen en van de grote wonden, die de zwaardvechters elkaar toebrachten, aangewezen om af en toe een glimp van de 'verborgen' anatomie op te vangen. De waarnemingen betreffende de functie van de buikorganen en de beoordeling van urine en feces worden geïnterpreteerd volgens een ziekteleer, die meer op speculatie dan op exacte anatomische of fysiologische kennis berust. Twee principes vormen daarbij het uitgangspunt:

1. De vier lichaams-sappen (bloed, slijm, gele gal, zwarte gal) worden binnen de lichaamsholte geproduceerd en met de urine en de feces uitgescheiden. Voor een goede gezondheid moet er evenwicht zijn tussen de vier lichaamsvochten: overheersing van één der componenten (*monarchia*) maakt het organisme ziek.²
2. Het opgenomen voedsel en de lichaams-sappen ondergaan in de inwendige organen een proces van vertering, verbranding of gaarkoken (*pepsis*).³ De hiervoor benodigde warmte wordt geleverd door de ingeschapen lichaamswarmte, die in het hart ontstaat en via de bloedvaten het hele lichaam bereikt (Hp. *Cord.* 6, 9. 84 L). Urine en feces zijn de afvalproducten van dit proces.

Hoe deze principes in de praktijk worden toegepast, kunnen enkele voorbeelden verduidelijken.

Wanneer de gele gal de andere lichaams-sappen gaat overheersen, wordt men misselijk en men gaat braken. In het braaksel wordt gele gal waargenomen. Indien daarbij voldoende gal is geloosd of de galafvoer door een purgeermiddel is verbeterd, zal de balans van de sappen hersteld zijn.

Pijn en koorts zullen verdwijnen en de patiënt zal genezen (Hp. VM 19, 1. 616 L).

Overheersen van de zwarte gal uit zich eveneens door misselijkheid en braken. Behalve donker gekleurd braaksel wordt nu ook zwarte ontlasting waargenomen (Hp. Progn. 12, 2. 139 L). Over genezing wordt hierbij niet gesproken en de aandacht wordt gevestigd op de uiterst sombere prognose. Vermoedelijk beschrijft dit ziektebeeld het zwart verkleurde bloed, dat bij maagbloedingen in het braaksel verschijnt en dat ook in de zwarte feces wordt teruggevonden.

Kleur en bezinsel van urine

(Hp. VM. 19, 1. 616 L):

Een heldere, doorschijnende urine, waarvan in de kamerpot een blank bezinsel achterblijft, wijst op een goedverlopende inwendige verbranding. Op grond hiervan kan een gunstig ziekteverloop worden voorspeld. Een lichtrode verkleuring van de urine en een baksteenkleurig bezinsel worden verklaard uit onvoldoende 'gaar worden' van de urine: het inwendige verbrandingsproces verloopt niet naar wens en koorts en sterk zweten zullen langere tijd aanhouden. Ook de hedendaagse arts kent nog het baksteenkleurige bezinsel. Het verschijnsel berust op het uitkristalliseren van urinezuur en uraten in een door vochtverlies sterk geconcentreerde urine. Evenals in het *Prognosticon* wordt dit ook nu nog als onschuldig beschouwd; het wettigt uiteindelijk een gunstige prognose.

Heel somber is het *Prognosticon* over het lozen van zwarte urine. Volgens de Hippocratische auteur ontstaat de zwarte kleur door overmatige, verzengende hitte binnen het lichaam, waarbij de lichaamssappen zwart worden geblakerd. Een droevig voorbeeld geeft de ziekte van een zekere 'Philiskos die bij de stadsmuur woonde' (Hp. Epid. 1. 13, 2. 682 L). Hij werd ziek en kreeg hoge koorts, die na een kort interval op de vierde ziektedag terugkwam en in de volgende ziektedagen gepaard ging met

het lozen van zwarte urine. Hij had aanvallen van heftige transpiratie en de milt zwol op tot een forse werving. Philiskos stierf op de zesde ziektedag. Het is bekend dat malaria met haar derdedaagse of vierdedaagse koortstoppen in de antieke wereld veel voorkwam. De zwarte urine van Philiskos kan worden verklaard door aan te nemen dat deze het gevolg was van een complicatie van malaria, die als 'Zwartwater-koorts' bekend is.⁴ De zwart-groene kleur ontstaat door overmatige uitscheiding van bloedkleurstof en galkleurstoffen.

Over kloppen en luisteren

Bekloppen van de thorax en luisteren met de stethoscoop zijn zo vanzelfsprekende onderdelen van het lichamelijk onderzoek geworden, dat wij ons de betrekkelijk recente geschiedenis van deze onderzoeksmethoden zelden realiseren.

De Oostenrijkse arts Auenbrugger introduceerde het bekloppen van de thorax in 1761 en de Franse clinicus Laënnec beschreef de eerste stethoscoop in 1819.⁵ Over kloppen is in het *Corpus Hippocraticum* geen aanwijzing te vinden. Voor het luisteren, met het oor rechtstreeks geplaatst op de thorax, zijn er wél aanwijzingen. Het geruis, dat men kan waarnemen bij borstvliesontsteking (pleuritis), wordt vergeleken met het kraken van leer (Hp. Morb. 2. 59, 7. 92 L). Het pruttelende geruis, dat men bij longontsteking kan waarnemen, wordt beschreven 'als het koken of zieden van azijn'. Wanneer vrij vocht en lucht gelijktijdig in de borstholte aanwezig zijn, kan men door heen en weer schudden van de patiënt een klotsend geruis opwekken (Hp. Morb. 2. 47, 7. 70 L). Deze schudmanoeuvre staat nog steeds bekend als de *succussio Hippocratis*.

Het voelen van de pols

Met behulp van computermethoden werd recent een concordantie van de Hippocratische geschriften samengesteld.⁶ Daarin is het woord polsslagen (*sphygmōs*) met 35 cita-

ten vertegenwoordigd. Bij nadere bestudering valt echter op, dat over de polsslag slechts in heel algemene termen wordt gesproken en dat van een systematische polsleer geen sprake is. Een vrouw die sterft aan kraamvrouwenkoorts heeft 'polsslagen die de hand zacht aanraken, zwak, kwijnend, langzaam wegstervend' (Hp. *Mul.* 2. 120, 8. 262 L). De gewonde timmerman Zoilos (Hp. *Epid.* 4. 23, 5. 164 L) heeft een 'trage, nauwelijks voelbare polsslag'.

Voor een polsleer, die nauwkeurig het ritme, de frequentie en de bijzondere eigenschappen van elke polsslag beschrijft, moeten wij de werken van Galenus raadplegen.

Galenus en zijn polsleer

Voor zijn uitgebreide werken over de polsleer, die in de 2de eeuw n.Chr. zijn ontstaan, kon Galenus uitgaan van de kennis betreffende hart en bloedvaten, die aan de Universiteit van Alexandrië (gesticht circa 300 v. Chr.) was opgebouwd.^{7,8} Als geestelijke vader van zijn polsleer noemt Galenus dan ook de Alexandrijnse arts Herophilos. Van deze Herophilos is bekend, dat hij met een zelf ontworpen waterklok de polsfrequentie van zijn patiënten had gemeten en van de verkregen gegevens gebruik had gemaakt voor het controleren van stijgen of dalen van de koorts.

Galenus beschouwde een nauwkeurige beschrijving van de polsslag als de hoeksteen van alle diagnostiek. Dit komt heel beeldend tot uiting in zijn beschrijving van een consult bij de keizer (vermoedelijk Marcus Aurelius). Hij beschrijft: 'Wat ben ik toch een geluksvogel dat ik het meest verfijnde gevoel bezit voor het waarnemen van de fijnste nuances van de polsslag (Gal. 14. 620 K). Vervolgens zet hij uiteen hoe zijn beheersing van de polsleer de diagnose en prognose van falende collega's omver had kunnen werpen en hoe de dankbare keizer door zijn juiste behandeling voorspoedig was genezen.

De wijze waarop Galenus zijn systematiek van de polsleer kon toepassen, blijkt

uit de ziektegeschiedenis van zijn vriend en collega Antipater (Gal. 8. 293 K). Antipater had bij zichzelf tijdens een koortsaanval een volslagen onregelmatige pols gevoeld. Ook nadat de koortperiode allang voorbij was, bleef de pols onregelmatig. Galenus zegt hierover: 'Ik vond een totale onregelmatigheid van de polsslag, niet alléén wat de opeenvolging van de slagen betreft (het ritme), maar ook wat de amplitude van elke slag apart betreft' (in de huidige geneeskunde heet deze onregelmatige pols *pulsus irregularis perpetuus* en hij wijst op hartziekte). Galenus verbaast zich erover, dat iemand met een zo onregelmatige polsslag kan blijven leven en besluit zijn collega regelmatig te controleren. Geleidelijk ontstaan bij de zieke collega frequente aanvallen van benauwdheid en ongeveer zes maanden na het eerste consult bericht Galenus: 'Op een gegeven dag werd Antipater plotseling erg benauwd, zakte in elkaar en stierf. Zo gaat het met degenen, die aan een hartziekte sterven'.

Slotbeschouwing

Men kan zich afvragen of bestudering van de Hippocratische geschriften in onze tijd nog enige zin heeft. Wij beschikken immers met geavanceerde technieken als computergestuurde tomografie (CAT) en kernspin (MRI) over beeldvormende technieken die ons in staat stellen als het ware 'naar binnen te kijken'.

Maar niettemin, staand aan het bed van zijn zieke medemens begint ook nu nog een arts het lichamelijk onderzoek, in dezelfde volgorde en met dezelfde handelingen als beschreven in het *Corpus Hippocraticum*. Termen als *opisthotonus*, *orthopnoe* en *asthma* worden ook nu nog in hun oorspronkelijke betekenis gebruikt. Doelgerichte waarnemingen aan het ziekbed en een zorgvuldige observatie, het geheel in dienst van een hoogstaande ethiek, geven de Hippocratische werken hun blijvende waarde.

Het doel van alle geneeskunst formuleerde Hippocrates bondig: 'Probeer te helpen...en waar dit niet kan, breng tenminste geen schade toe!' (Hp. *Epid.* 1. 11, 2. 634 L).

KORTE BIBLIOGRAFIE

De werken van Hippocrates worden geciteerd overeenkomstig de lijst van afkortingen in Liddell-Scott-Jones, *Greek-English Lexicon* (Oxford 1985).

De verwijzingen gemerkt met L geven band en bladzijde in Littré, E. (ed.), *Oeuvres complètes d'Hippocrate* I–X (Paris 1839–1861).

De verwijzingen gemerkt K geven band en bladzijde in Kühn, G.C. (ed) *Claudii Galeni opera omnia* I–XX (22 banden) (Leipzig 1821–1833).

Aanbevolen literatuur:

P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren. Uit de geschiedenis van de percussie en auscultatie*, (Rotterdam 1993).

NOTEN

* De schrijver dankt zijn vriend, dr. H.F.J. Horstmanshoff, voor zijn stimulerende medewerking bij de voorbereiding en redactionele uitwerking van bovenstaand artikel.

1. *Academische redevoering van Albert Schultens,*

ter nagedachtenis van den grooten Herman Boerhaave [Ed. H.L. Houtzager] (Amsterdam 1988).

2. H.F.J. Horstmanshoff, De mens als microkosmos, *Hermeneus* 65 (1993) 209–18.; vgl. ook p. 65 in dit nummer.

3. G.E.R. Lloyd, *The Revolutions of Wisdom* (London 1987) 204.

4. *Leerboek der Tropische Geneeskunde* [Ed. W. Kouwenaar, P.B. van Steenis, Ch.W.F. Winckel] (Amsterdam/Djakarta 1956) 137–56.

5. M.D. Grmek, L'érudition classique d'un grand médecin: Le cas Laënnec'. *Actes du colloque de Saint-Julien-en-Beaujolais* (1994) 47–57.

6. G. Malloney en W. Frohn (ed.), *Concordance des oeuvres hippocratiques* (1984) 4166–7, s.v. *sphygmos*.

7. H.F.J. Horstmanshoff en F.G. Schlesinger, De Alexandrijnse anatomie: een wetenschappelijke revolutie?, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 2–14.

8. F.G. Schlesinger, Polstellen. Drieduizend jaar vinger aan de pols, *Geschiedenis der Geneeskunde* 2 (1995) 228–32.

De lijfarts van keizer Claudius

H.C. Teitler

De dood van Claudius

De Romeinse keizer Claudius is gestorven op 13 oktober van het jaar 54 n.Chr. Volgens de meeste antieke auteurs die hierover berichten is hij vermoord. Suetonius schrijft bijvoorbeeld:

Dat Claudius met vergif om het leven is gebracht, wordt algemeen aangenomen. Maar waar dit gebeurde en wie hem het gif toediende, daarover verschilt men van mening. Sommigen zeggen dat zijn voorproever, de eunuch Halotus, hem vergiftigd heeft, toen hij op het Capitool aanzat aan een banket met priesters. Anderen menen dat Agrippina [Claudius' vierde echtgenote] in eigen persoon het heeft gedaan, bij een maaltijd thuis. Zij zou paddestoelen, waar de keizer dol op was, in gif hebben gedrenkt en hem die hebben voorgezet (*Leven van Claudius* 44).¹

In het bericht van Tacitus over het levens-einde van Claudius duikt de naam op van een andere medeplachtige, die van Claudius' lijfarts Xenophon. Over hem gaat dit artikel. Eerst zullen we zien wat Tacitus over zijn betrokkenheid bij de moord op Claudius te melden heeft. Vervolgens wordt het een en ander gezegd over Xenophons herkomst (hij was een Griek, afkomstig van het eiland Kos), zijn achtergrond (hij behoorde tot het beroemde geslacht van de Asclepiaden, wier stamboom terug heette te gaan op de god der geneeskunde zelf) en zijn contacten met Rome. Tenslotte wordt de vraag besproken of Xenophon inderdaad medeschuldig moet worden geacht aan de dood van Claudius.

Claudius en Xenophon

In *Annales* XII 67 schrijft Tacitus onder andere het volgende:

Dat het vergif werkte, werd niet meteen opgemerkt. Misschien kwam dat omdat men niet goed oplette, misschien omdat Claudius dronken was. Bovendien kreeg de keizer een aanval van diarree. Dat leek zelfs zijn redding te worden en Agrippina raakte hierdoor in paniek. Bij de gedachte aan de straf die haar boven het hoofd hing kreeg ze het zo benauwd dat ze zich verder niet meer bekommerde om eventuele gevolgen voor haar reputatie: ze wendde zich om hulp tot Xenophon, Claudius' arts, die ook in het complot zat. Xenophon deed daarop net alsof hij Claudius wilde helpen bij zijn pogingen om te braken, maar in werkelijkheid, zo neemt men aan (*creditur*), was de veer die hij hem in de keel stak ingesmeerd met een snelwerkend gif – de dokter wist heel goed dat een ernstige misdaad in het begin vol risico zit, maar dat de beloning, als alles achter de rug is, zoet smaakt.

Een arts die willens en wetens zijn patiënt vermoordt: Xenophon was, als het verhaal van Tacitus waar is, diep gezonken. Claudius had het bovendien niet aan hem verdiend. Niet lang tevoren nog had de keizer zijn arts publiekelijk geprezen en de senaat voorgesteld zijn eiland van herkomst vrijstelling van openbare lasten te verlenen. In de woorden van Tacitus:

Claudius zei dat op Kos door de komst van Aesculapius de geneeskunde was geïntroduceerd en vooral onder de nazaten van de god tot bloei was gekomen. Hij somde de namen

van de Asclepiaden een voor een op, met daar- bij de tijd waarin zij hadden geleefd. Ja, hij zei zelfs dat Xenophon, zijn eigen kundige lijfarts, uit hetzelfde geslacht stamde. Gehoor gevend aan een verzoek van Xenophon pleitte hij ervoor de bewoners van Kos in de toekomst vrij te stellen van alle belastingen, zodat het eiland zich geheel en al aan de dienst van Aesculapius kon wijden (*Annales* 12. 61).

In 53 n.Chr., het jaar waarin Claudius de rede hield die Tacitus parafraseert, was Xenophon al jaren bij de keizer in dienst. Misschien was hij al als arts aangetrokken nog voordat Claudius, na de vermoording van zijn neef Caligula, werd uitgeroepen tot keizer. Dat laatste was gebeurd in het jaar 41 en had velen verbaasd, want Claudius gold, ten onrechte overigens, als niet goed snik en was daarom altijd op de achtergrond gehouden. Indien niet al vóór 41, dan was Xenophon in ieder geval in de eerste jaren van Claudius' regeringsperiode zijn arts geworden, want een op Kos gevonden inscriptie leert dat hij de keizer in 43–44 heeft vergezeld op diens expeditie naar Britannië. Ter gelegenheid van de triomftocht na afloop hiervan werd Xenophon begiftigd met een gouden krans (*IGR = Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* IV 1086; de inscriptie vermeldt ook nog andere eerbewijzen en erefuncties).²

Voordat Xenophon lijfarts van Claudius werd, had hij in Rome al naam én fortuin gemaakt. Dat kan afgeleid worden uit mededelingen van Plinius Maior (*Naturalis Historia* 29. 7). Plinius vertelt dat Xenophon (hij noemt hem Stertinius, waarover straks meer)³ als arts van Claudius genoeg had genomen met een jaarsalaris van 500.000 sestertiën. Het voor keizerlijke lijfartsen gebruikelijke salaris van 250.000 sestertiën had hij aan de krappe kant gevonden en afgewezen,⁴ met als argument dat zijn privépraktijk hem wel 600.000 sestertiën opbracht (ter vergelijking: een legioensoldaat in de 1ste eeuw n.Chr. verdiende 900 sestertiën per jaar, een centurio 15.000).

Om zijn argument kracht bij te zetten had hij gewezen op de huizen die hij in Rome bezat – een ervan was gevestigd op de chique *mons Caelius*, zoals wij weten door de vondst daar van een waterleidingbuis met Xenophons volledige naam erop, C. Stertinius Xenophon (*CIL = Corpus Inscriptio- num Latinarum* XV 7544).

C. Stertinius Xenophon

We kennen meer inscripties met de naam van onze dokter uit Kos. Zo bijvoorbeeld het uit Rome afkomstige grafschrift van een jong gestorven slaaf, die eigendom was geweest 'van Gaius Stertinius Xenophon, arts des Keizers' (C. *Stertini Xenophontis medici Augusti*, *CIL* VI 8905). Verder het opschrift van een altaar, gevonden op Kos, dat begint met de woorden: G[ai]us Stertinius Xenoph[on] (Γ[ά]ιος Στερτίτιος Ξενοφ[ών], *IGR* IV 1053; enkele letters zijn niet meer leesbaar). Op een andere, eveneens op Kos gevonden inscriptie lezen wij, behalve de naam van Gaius Stertinius Xenophon, ook die van zijn vader, Heraclitus, en die van zijn broer, Tiberius Claudius Cleonymus (*IGR* IV 1060).

Dat de beide zoons van Heraclitus zulke verschillende namen droegen, komt doordat zij op een verschillende wijze het Romeinse burgerrecht hadden verkregen. Aan niet-Romeinen die zich tegenover Rome verdienstelijk hadden gemaakt, kon als beloning het burgerrecht worden geschonken. Ten teken hiervan kregen zij dan een Romeinse naam, die uit drie delen bestond: een voornaam – bijvoorbeeld Gaius, afgekort als C., of Tiberius, geschreven als Ti. –, een familienaam (Stertinius, Claudius), en een bijnaam. In het geval van C. Stertinius Xenophon en Ti. Claudius Cleonymus diende hun oorspronkelijke, Griekse naam als bijnaam. Wat de familienaam betreft: het element Claudius in de naam van Ti. Claudius Cleonymus wijst op burgerrechtverlening door een van de keizers van de *gens Claudia*, Tiberius, die van 14–37 op de troon zat, of de in 41 tot keizer

gebombardeerde Claudius - het laatste is het meest waarschijnlijk: Cleonymus heeft vermoedelijk het Romeinse burgerrecht aan keizer Claudius te danken, op afspraak van zijn broer, Claudius' lijfarts.

Hoe dokter Xenophon zelf aan zijn Romeinse naam kwam, is evenmin met stelligheid te zeggen. Er zijn wel sterke aanwijzingen dat deze op de een of andere manier iets te maken heeft gehad met een gebeurtenis in het jaar 23, toen C. Stertinius Maximus een van de consuls was. In dat jaar, zo lezen we in Tacitus' *Annales* (4. 14), waren er vanuit Samos en Kos gezanten naar Rome gekomen om ervoor te pleiten dat het aloude asielrecht voor respectievelijk de tempel van Juno (Hera) op Samos en die van Aesculapius op Kos in stand gehouden werd.

De afhandeling van zo'n verzoek was een zaak voor de senaat, maar in de praktijk kwam het erop neer dat de senatoren een onderzoek naar de rechtmatigheid van dergelijke aanvragen overlieten aan de consuls (Tacitus, *Annales* 3. 63). Hoe beschikt werd op het door Samos en Kos in het jaar 23 ingediende verzoek, meldt Tacitus niet. We mogen op grond van op Samos gevonden inscripties aannemen dat de beslissing, althans voor Samos, positief is uitgevallen. De bedoelde inscripties waren aangebracht op de sokkels van twee standbeelden die ter ere van C. Asinius Pollio en C. Stertinius Maximus, consuls in het jaar 23, door het volk van Samos waren opgericht 'als dank voor hun vroomheid jegens de godheid' (*IGR* IV 1724). Dat er verband bestaat tussen deze eerbewijzen en Tacitus' mededelingen lijkt evident.

Van Kos kennen we zulke inscripties niet. Maar de Latijnse naam van dokter Xenophon, C. Stertinius, doet vermoeden dat ook Kos, of op zijn minst Xenophon zelf, iets aan consul Stertinius te danken had. Misschien was Xenophon in 23 een van de door Kos naar Rome gezonden gezanten geweest en heeft hij, dankzij tussenkomst van consul Stertinius, het burgerrecht ge-

kregen. Het kan ook zijn dat Xenophon zich enige tijd later metterwoon heeft gevestigd in Rome, waar van elders komende beoefenaars van de geneeskunde sinds Julius Caesar het burgerrecht kregen (Suetonius, *Iulius* 42), en dat hij toen in de persoon van de vroegere consul een wel-doener van Kos heeft willen eren door het aannemen van zijn naam. Hoe het ook zij, het kan haast niet anders of er heeft op de een of andere manier een relatie bestaan tussen C. Stertinius Maximus, consul in 23, en C. Stertinius Xenophon, de arts uit Kos die de lijfarts is geworden van keizer Claudius.

Philoklaudios

Aan het keizerlijk hof nam Xenophon een invloedrijke positie in. De manier waarop Tacitus over hem spreekt in de geciteerde passage van *Annales* 12. 61 is wat dat betreft niet voor tweeërlei uitleg vatbaar. Ook de op *IGR* IV 1086 vermelde gouden krans en de andere daar genoemde eerbewijzen voor de ἀρχιατρὸν τῶν θεῶν Σεβαστῶν, 'oppergeneesheer van de goddelijke keizers', vormen een duidelijke aanwijzing – van ἀρχιατρός, 'archiateros', is het Nederlandse woord 'arts' afgeleid.⁵

Die invloed van Xenophon bracht, zoals we gezien hebben, het eiland waarvan hij afkomstig was geen gering profijt. Dat de bewoners van Kos hem voor de op zijn afspraak door Claudius verleende vrijstelling van belasting (en voor andere weldaden) dankbaar waren, laat zich dan ook raden. In concreto blijkt die dankbaarheid uit het bestaan van munten met zijn beeltenis erop en uit inscripties. De tekst van de inscriptie op de afbeelding luidt:

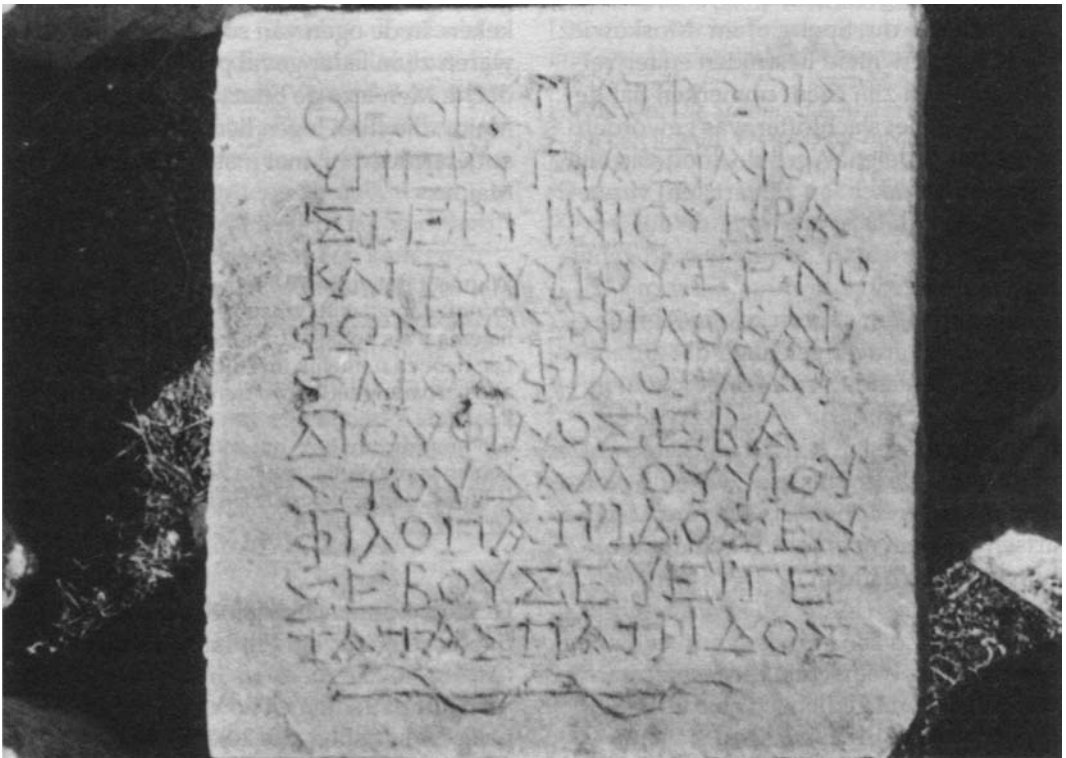
Θεοῖς πατρώοις/ ὑπὲρ ὑγίας Γαίου/ Στερτινίου,
Ἡρα/κλείτου υἱοῦ, Ξενο/φώντος,
φιλοκαί/σαρος, φιλοκλαυ/δίου, φιλοσεβά/στου
δάμου υἱοῦ./ φιλοπάτριδος, εὐ/σεβοῦς,
εὐεργέ/τα τὰς πατρίδος
(SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum
XXVII 521).

Aan de voorvaderlijke goden. (Dit gedenkteken is opgericht) ter wille van de gezondheid van Gaius Stertinius Xenophon, zoon van Heraclitus, vriend van de Caesar, vriend van Claudius, vriend van de Augustus, zoon van het volk, vriend van het vaderland, plichtsgetrouw, weldoener van het vaderland.

De hier opgesomde epitheta onderstrepen Xenophons loyaliteit ten opzichte van de keizer in Rome. Ze maken tevens nog eens duidelijk dat Xenophon niet de eerste de beste was, want dergelijke titels waren gewoonlijk gereserveerd voor koningen en andere vorsten.⁶

De term *philoklaudios*, ‘vriend van Claudius’, verdient speciale aandacht. We komen het woord vaker tegen op inscripties voor Xenophon, bijvoorbeeld op het opschrift, IGR IV 1086, dat we al eerder noemden in verband met de aan Xeno-

phon verleende gouden krans. IGR IV 1086 is kennelijk van later datum dan het zojuist geciteerde SEG XXVII 521. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat het woord *philoklaudios* op IGR IV 1086 is weggekrabd. Het werd vervangen door *philoneroon*, ‘vriend van Nero’ (φιλονέρονα, het woord staat in de accusativus). Mogelijk was de steenhouwer net bezig met het vervaardigen van de inscriptie, toen het bericht over de dood van Claudius hem bereikte, of hij was nog zo gewend aan *philoklaudios* dat hij dit woord abusievelijk noteerde in plaats van het bij de nieuwe situatie passende *philoneroon*. Van een *damnatio memoriae* van Claudius was geen sprake, zodat hierin de reden van het wegkrabben van *philoklaudios* niet gezocht hoeft te worden.⁷ Hoe het ook zij, in het licht van wat Tacitus vertelt over de betrokkenheid van Xenophon bij de dood van Claudius (waardoor de opvolging van Agrippina’s zoon Nero mo-

Inscriptie uit Kos, voor het eerst gepubliceerd door Benedum (1977) met een foto op Tafel X, Abb. 2. Opvallend is het Aesculaapteken onder de tekst.

gelijk werd), lijkt dat *philoneroon* wel zo toepasselijk. Maar laten we, voordat we Xenophons vriendschap met Nero als een voor de arts belastende omstandigheid veroordelen, constateren dat strikt genomen zijn medeplichtigheid aan de moord op Claudius niet voor honderd procent vast staat.

Vooroordelen

Tacitus is de enige auteur die ons vertelt dat Claudius' lijfarts de hand heeft gehad in het ter dood brengen van zijn keizer. Suetonius noch Dio Cassius noemen Xenophon. Wanneer Tacitus spreekt over de beslissende actie bij de moord houdt hij bovendien een slag om de arm. Hij deelt niet als vaststaand mee dat Xenophon de veer die hij Claudius in de keel stak had ingesmeerd met vergif, maar hij zegt dat 'men dit gelooft' (*creditur*). Is hiermee het wettig en overtuigend bewijs van Xenophons schuld geleverd?

Een antieke mr. Spong of mr. Moskowicz zou dit ongetwijfeld bestrijden en ter verdediging van zijn cliënt opmerken dat deze, als arts, het slachtoffer was geworden van vooroordelen. Werd de dood van een patiënt niet vaker aan zijn arts(en) verweten? *Medici illum perdidderunt*, 'de dokters hebben hem naar de andere wereld geholpen', lezen we in Petronius' *Satyricon* 42. Op de grafsteen van een zekere Aurelia Decia wordt erover geklaagd dat zij, 28 jaar, 10 maanden en 24 dagen oud, is omgekomen 'door de schuld van de behandelende artsen' (*CIL III 3355: per culpam curantium*). De grafinscriptie van de plotseling gestorven Euhelpeus vermeldt dat de artsen die hem opereerden zijn dood op hun geweten hadden (*ILS = Inscriptiones Latinae Selectae 9441: quem medici secarunt et occiderunt*). Zo zijn er meer voorbeelden te geven,⁸ maar waarschijnlijk geen zo aardig als het bekende gedichtje van Martialis (*Epigrammata* 1. 47):

Nuper erat medicus, nunc est vispillo Dialulus:
quod vispillo facit, fecerat et medicus.

Dialulus, zopas nog arts van beroep,
is nu begrafenisondernemer:
Wat hij als doodgraver doet,
deed hij als arts net zo goed.

De arts C. Stertinius Xenophon had nog een nadeel: hij was van origine een Griek, net als veel van zijn collega's. De Britse geleerde Nutton heeft op grond van epigrafisch materiaal berekend dat van de met name bekende dokters in Italië en Rome in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling maar liefst 93% Grieks was.⁹ In de 2de en 1ste eeuw v.Chr. waren Griekse artsen veelal als slaven of vrijgelatenen in Rome terecht gekomen. Die omstandigheid kan ertoe hebben bijgedragen dat ook later, toen dit lang niet altijd meer het geval was, nog vaak op hen werd neergekeken. In de ogen van sommige Romeinen waren zij in ieder geval per definitie verdacht. Men leze de boutade van Plinius Maior, die flink tegen hen uitvaart. Onder andere citeert hij met instemming Cato Maior:

Wanneer dat volk ons zijn wetenschap opdringt, dan gaat alles naar de bliksem, en al helemaal als het zijn dokters op ons afstuurt. Die hebben namelijk met elkaar afgesproken alle barbaren met hun artsenij te doden. Uitgekookt als ze zijn vragen ze voor dit werk nog een honorarium ook, om zo vertrouwen te wekken en gemakkelijk spel te hebben (Plinius Maior, *Naturalis Historia* 29. 14).

Dokters kunnen straffeloos mensen ter dood brengen, zegt Plinius even later (29. 18), ze zijn meesters in het vergiftigen van hun patiënten en ze kruipen zelfs bij prinsessen in bed (29. 20). Ter illustratie van dit laatste noemt hij een zekere Eudemus (de naam is onmiskenbaar

Grieks), die een verhouding zou hebben gehad met Livia, ook wel Livilla genaamd, echtgenote van Drusus Caesar en daardoor schoondochter van keizer Tiberius.

De door Plinius genoemde Eudemus komen we ook tegen in de *Annales* van Tacitus. Daar wordt hij eveneens in een kwaad daglicht gesteld, maar anders dan Plinius rept Tacitus met geen woord over een eventuele sexuele relatie tussen de dokter en Livilla. In Tacitus' verhaal staat Livilla weliswaar met haar arts op vriendschappelijke voet en maakt zij hem deelgenoot van haar geheimen, maar zij is de minnares van Seianus, de prefect van de praetoriaanse garde. Om met Seianus te kunnen trouwen heeft zij in 23 n.Chr. haar echtgenoot laten vergiften, waarvoor, zoals jaren later is gebleken, Eudemus een langzaam werkend vergif ter beschikking had gesteld (4. 3. 8 en 11).¹⁰

Het aandeel van Eudemus in de dood van Drusus lijkt erg veel op dat van Xenophon in de dood van Claudius. Verdacht veel, zou een verdediger van Claudius' lijfarts kunnen aanvoeren. Versterkt dit niet de gedachte dat Xenophon, als Griek en als arts toch al mikpunt van vooroordelen, het slachtoffer is geworden van onbewezen verdachtmakingen? Heeft men Xenophon niet al te gemakkelijk over één kam geschoren met zijn collega Eudemus? Trouwens, wijst de discrepantie in de berichten van Plinius, die Eudemus de minnaar van Livilla noemt, en Tacitus, die hem afschildert als een gifmenger, er niet op dat men het in Rome ook ten aanzien van deze Griekse arts met de waarheid niet al te nauw nam?

Epiloog

Het valt natuurlijk voor ons niet meer uit te maken of C. Stertinius Xenophon al dan niet medeplichtig is geweest aan de moord op Claudius. Hij heeft de schijn tegen zich, dat is duidelijk, maar zijn schuld staat niet absoluut vast. Xenophon is overigens niet de laatste lijfarts van een Romeins keizer

geweest die ervan is beticht zijn patiënt te hebben vermoord. Posidippus, arts van de in 169 gestorven Lucius Verus, overkwam hetzelfde, tenminste, als we de auteur van het *Leven van Marcus Antoninus* (15. 6) in de *Historia Augusta* mogen geloven. Maar dat is weer een ander verhaal.

KORTE BIBLIOGRAFIE

- A.A. Barrett, *Agrippina, Mother of Nero* (London 1996).
- J. Benedum, *Inschriften aus Kos, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 27 (1977) 229–40.
- R. Herzog, Nikias und Xenophon von Kos. Zwei Charakterköpfe aus der griechisch-römischen Geschichte, *Historische Zeitschrift* 125 (1922) 189–247.
- H.F.J. Horstmanshoff, De handen der goden? Over gebruik en misbruik van geneesmiddelen in de Romeinse keizertijd, in: H.F.J. Horstmanshoff (ed.), *Pijn en balsem, troost en smart. Pijnbeleving en pijnbestrijding in de oudheid* (Rotterdam 1994) 167–84.
- M. Kaplan, *Greeks and the Imperial Court, from Tiberius to Nero* (New York and London 1990).
- J. Korpela, *Das Medizinalpersonal im antiken Rom. Eine sozialgeschichtliche Untersuchung* (Helsinki 1987).
- F. Kudlien, *Die Stellung des Arztes in der römischen Gesellschaft. Freigeborene Römer, Eingebürgerte, Peregrine, Sklaven, Freigelassene als Ärzte* (Stuttgart 1986).
- B. Levick, *Claudius* (London 1990).
- V. Nutton, Archiatri and the medical profession, *Papers of the British School at Rome* 45 (1977) 191–226 (= V. Nutton, *From Democedes to Harvey: Studies in the History of Medicine* [London 1988], V).
- V. Nutton, The perils of patriotism: Pliny and Roman medicine, in: R.K. French en F. Greenaway (eds.), *Science in the Early Roman Empire: Pliny the Elder, his Sources and Influence* (London and Sydney 1986) 30–58 (= V. Nutton, *From Democedes to Harvey: Studies in the History of Medicine* [London 1988], VII).
- V. Nutton, Roman Medicine: Tradition, Confrontation, Assimilation, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2. 37. 1 (1993) 49–78.
- S.M. Sherwin-White, *Ancient Cos. An Historical Study from the Dorian settlement to the Imperial Period* (Göttingen 1978).

NOTEN

1. Vgl. Levick (1990) 77 met n. 28 en 29 op p. 2. Levick bespreekt onder andere de vraag of er inderdaad van moord moet worden gesproken. Zij meent zelf van wel, maar verwijst naar geleerden die daar anders over denken. Zie verder Barrett (1996) 138–142, met op p. 138: 'The actual evidence for murder, by her [Agrippina] or anyone else, is slender indeed'. Voor vergiften in de oudheid kan men terecht bij Horstmannshoff (1994).
2. In zijn appendix I geeft Kaplan (1990) een lijst van alle inscripties die met C. Stertinius Xenophon te maken hebben. Ik dank prof. dr. H.W. Pleket en dr. J.H.M. Strubbe, die mij fotokopieën ter beschikking stelden van Kaplans boek, dat niet in een Nederlandse bibliotheek te vinden is.
3. De tekst van Plinius' *Naturalis Historia* 29. 7 levert problemen op. Ik sluit mij aan bij Herzog (1922) 224 n. 1 en meen, net als bijvoorbeeld Kaplan (1990) 80, dat men in de bewuste passage Stertinius moet lezen (en niet Q. Stertinius), dat deze Stertinius 'onze' C. Stertinius Xenophon is, dat de enige broer van Xenophon die epigrafisch is geattesteerd Ti. Claudius Cleonymus heet, en dat 'ein Bruder Q. Stertinius also neben ihm keinen Platz hat'. Onjuist bijvoorbeeld nog Kudlien (1986) 59 en Korpela (1987) 175; Korpela citeert Herzog wél, maar heeft hem kennelijk niet begrepen.
4. Plinius noemt als degenen die een salaris van 250.000 sestertiën hadden gekregen Cassius, Carpetanus, Arruntius en Rubrius. Behalve van Cassius (cf. Korpela [1987] 165) is van deze artsen verder niets bekend.
5. Op de inscriptie staat ἀρχιαιτρός in de accusativus. Het woord werd zowel voor 'hofarts' als voor 'stadsarts' gebruikt. Vgl. Nutton (1977).
6. Vgl. Sherwin-White (1978) 144 met n. 338 en 151 met n. 375.
7. Vgl. Nutton (1977) 196. Op zijn beurt is dat φιλόνεϋωνα later ook verwijderd (Nero werd, anders dan Claudius, wel het slachtoffer van een *damnatio memoriae*).
8. Bijvoorbeeld *Anthologia Graeca* IV 129, *AE = L'Année Epigraphique* 1952.16, *CIL* III 14188 en VI 30112, *CLE = Carmina Latina Epigraphica* 94 en 902, Dio Cassius 69. 22. 4, Martialis 1. 30, 6. 31 en 53, 8. 74, 9. 96, 10. 77, Juvenalis 10. 221, Plinius Maior, *Naturalis Historia* 29. 11, 13, 18.
9. Nutton (1986) 37. Vgl. Kaplan (1990) 63.
10. Korpela (1987) 169 draait de zaak abusievelijk om: 'Nach Tacitus war Eudemus sogar Geliebter der Livilla. Plinius behauptet, er wäre an Drusus' Ermordung im Jahre 23 beteiligt gewesen'.

De taal van enige medische instrumenten

Sal Braadbaart

Oude instrumenten kunnen twee verhalen vertellen, één over de tijd, waarin zij de arts bij onderzoek en verrichting tot hulp waren en een ander, kort, verhaal over de tijd daarna. Een tijd, waarin zij, wegge- raakt of weggegooid, in de grond of het water lagen te wachten om gevonden, beschreven en in een museum opgeborgen te worden.

Laten wij eerst dit korte verhaal vertellen. De medische instrumenten uit de klassieke oudheid waren voor het grootste deel gemaakt van staal of een koperlegering (brons of messing). Meestal is het staal door vocht en zuurstof aangetast en vaak totaal verdwenen. De koperlegeringen zijn echter, zij het soms wat verkleurd, be- waard gebleven. Een goed voorbeeld hier- van zijn de chirurgische messen. De stalen messen zijn verdwenen, de koperen hand- vatten zijn gebleven.

Het andere verhaal dat de instrumenten vertellen, moet vertaald worden. Door classici uit de Griekse en Romeinse litera- tuur, door archeologen wat betreft vind- plaats, context en leeftijd, en door artsen wat betreft het gebruik. Dat dit een moei- lijke opgave is, bewijst wel de noodkreet van Künzl: 'Bij archeologen is er angst voor het vreemde gebied van de medische wetenschap, bij medisch-historici ont- breekt er kennis van archeologische me- thoden en publicaties'. Een moeilijkheid is ook dat de meest eenvoudige instrumen- ten niet beschreven zijn. In de klassieke tijd kende iedereen ze wel, zoals het kleine oorlepel. Dit lepel had, zoals zoveel medische instrumenten in de oudheid, veel

functies. Niet alleen het lepel, maar ook de kant waar de steel zat, kon voor ver- schillende verrichtingen gebruikt worden.

Oorlepels

Bij de toepassingen van het lepel begin- nen wij de bespreking met de steel. De steel van de oorlepel kan vrij scherp of in een olijfpitvormig knopje eindigen. Als de steel scherp eindigde, kon deze als drup- pelaar gebruikt worden. Meestal waren op 4-5 cm van het uiteinde van de steel enige ringvormige verdikkingen aangebracht, waarop een dotje wol kon worden vastge- zet, dat eerst in een medicinale vloeistof was gedoopt. Om te druppelen werd de wol tegen de steel uitgeknepen (Galenus 12. 689 K). Als de steel in een olijfpitvor- mig knopje eindigde, kon het als sonde gebruikt worden. Celsus, een medisch au- teur uit de eerste helft van de 1ste eeuw n.Chr., schreef in zijn *De re medicina* over de sonde (Celsus 5. 28. 12D):

Het is goed om een sonde in een fistel (pijp- zweer) te plaatsen om te weten te komen, waar- heen deze voert, hoe diep deze is en of het ein- de ervan vochtig of droog is. Dit is te zien, als de sonde er weer uit wordt getrokken. Verder is het mogelijk om te weten te komen of nabijgele- gen bot aangetast is, want als bij het sonderen het weefsel zacht blijft, dan is de aandoening nog steeds beperkt tot de spieren. Bij een gro- tere weerstand is de fistel doorgegaan tot in het bot. Als dan de punt van de sonde wegglijdt, is er nog geen ontstoken bot. Als de sonde niet wegglijpt, maar een gelijkmatige weerstand laat voelen, is er wel sprake van een ontsteking, hoewel nog in lichte graad. Als echter met de

sonde een ongelijke en ruwe substantie gevoeld wordt, is het bot ernstig aangetast.

Men zou kunnen zeggen dat de sonde in de oudheid bij botonderzoek het röntgen-apparaat verving. Trouwens ook auditieve waarnemingen, zoals het kraken van versplinterd bot, waren bij sondage mogelijk. Fistelgangen werden gesondeerd en over de sonde opengesneden (Celsus 7. 4).

Aan de andere kant van de sonde zat het oorlepelkje, waaraan het instrument zijn naam ontleende. Het lepelkje kan in het verlengde van de sonde liggen of er een hoek van $\pm 15^\circ$ mee maken, het lepelkje kan rond of ovaal zijn en de dwarsdoorsnede een gebogen lijn of een stompe hoek hebben. Volkomen ronde, kleine, platte lepelkjes worden in de literatuur ook wel eens oorlepelkje genoemd, maar zijn eigenlijk *ligulae*, lepels om fijnkorrelig materiaal en zalven op te scheppen. Ze dienen vooral voor huishoudelijk gebruik.

Het oorlepelkje had diverse functies, zoals het halen van voorwerpen uit de uitwendige gehoorgang, het verwijderen van oorswas (Paulus 7. 24) en kleine uitwassen aan het ooglid (Galenus 12. 689 K), en het tevoorschijn halen van stenen in de urinebuis (Celsus 7. 26 1C). Soms werd bij een operatie het afvoerend deel van een bloedvat met het lepelkje dicht gedrukt (Celsus 7. 22. 4). Bij aambeioperaties werd het verband voorzichtig met een oorlepel verwijderd (Celsus 7. 30. 3D).

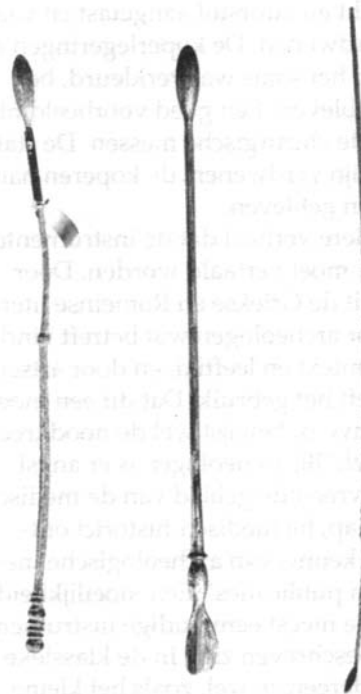
Naast een medische functie hadden de oorlepels nog een huishoudelijk en cosmetisch doel. Huishoudelijk om kleine hoeveelheden kruiden of kleurstof op te lepelen, bijvoorbeeld door apothekers en schilders. Cosmetisch om poeder of parfum te gebruiken of om nagelriemen naar beneden te drukken. In het laatste geval had het oorlepelkje een korte steel en was meestal met een ringetje verbonden met andere cosmetische instrumenten.

Welke vorm van oorlepel gebruikt werd,

zal ongetwijfeld hebben afgehangen van de voorkeur van de arts. Toch lijkt het waarschijnlijk dat bij manipulatie in de uitwendige gehoorgang een lepelkje met een ronde onderkant gebruikt werd, dat in het verlengde van de steel lag, om verwonding van het tere weefsel daar ter plaatse te voorkomen. Voor de verwijdering van een uitwas aan het ooglid zal eenzelfde oorlepel nodig zijn geweest, die met een hoek van 15° op de steel vast zat. Om een fistelgang te openen, lijkt een lepel met stompe hoek op de dwarsdoorsnede het handigst. In de klassieke medische literatuur wordt echter geen verschil gemaakt tussen de verschillende standen en vormen van oorlepels. Behalve aan oorlepels waren grotere sondes ook vaak verbonden aan spatels of aan een grotere lepel (afb. 1).

Scalpels

Scalpels waren er in de oudheid in alle soorten en maten, eenvoudige en fraai

Afb. 1. Van links naar rechts: een eenvoudige sonde, een lepelsonde en een oorlepelsonde, schaal 1:2.

bewerkte (afb. 1). Zoals de meeste oude Romeinse medische instrumenten waren de chirurgische messen zo gemaakt, dat zij twee functies konden vervullen. Het scherpe lemmet was van staal gemaakt. Het handvat, van een koperlegering, had aan de onderkant een bladvormig, wat puntig aanhangsel. De stalen messen konden eenvoudig uit de handvatten verwijderd worden om gescherpt of schoongemaakt te worden. Daardoor konden op één handvat verschillende soorten messen gebruikt worden.

Door de oude medische auteurs worden verschillende messen genoemd. Zo spreekt Hippocrates over een buikig mes, geschikt om een snede tussen de ribben te maken, als voorbereiding tot een operatie tussen de longvliezen. Voor de operatie in de longvliezen werd een ander mes gebruikt, een recht, scherpgepunt mes, eventueel met wol omwonden, zodat alleen een puntje uitstak, een flebotoom (Hippocrates 5. 275 L). Hetzelfde soort mes werd ook gebruikt om wratten te verwijderen of om bij embryotomie de foetale schedel te doorboren. De naam flebotoom komt van de functie van dit mes om ook vaten te openen bij aderlating. Dit mes kon bij uitzondering ook wel van een koperlegering gemaakt zijn. Het stalen flebotoom werd ook gebruikt om abscessen te openen en fijne weefsels te opereren, zoals het snijden in een fistel van de traanzak (Paulus 6. 22), het verwijderen van de voorhuid van de penis (Paulus 6. 55) en het opereren van een stug maagdenvlies in de vagina (Galenus 14. 787.K). Het flebotoom is nergens beschreven, het was waarschijnlijk zo gewoon en zo veel gebruikt, dat elke arts het wel kende. Waarschijnlijk was het een scherpgepunt, aan twee zijden snijdend mes, zoals het moderne flebotoom tot voor kort was. Het aanhangsel diende om weefsels te splijten, zonder veel bloedverlies (Paulus 6. 62).

De vorm van het mes, dat gebruikt werd om neuspoliepen uit te snijden, was als

van een myrtenblad, puntig en smal. Het poliepmes had een lepelvormig aanhangsel aan het handvat om poliepen, na operatie, uit de neusholte te halen (Paulus 6. 22). Ook was er een drievoudig mesje, dat drie ondiepe sneden in de huid maakte, voordat daarboven een laatkop werd geplaatst (Paulus 6. 41).

Laatkoppen

Eén van de oudste medische handelingen is het gebruik van laatkoppen. Het principe is dat men in een afgesloten ruimte boven een deel van de huid een luchtverdunding maakt. Waarschijnlijk werd voor deze therapie in het begin een runderhoorn gebruikt, die bij de kop horizontaal afgezaagd werd, terwijl het uitstekende puntige uiteinde verwijderd werd. De hoorn werd op de huid geplaatst en er werd lucht uit deze hoorn met de mond afgezogen, waarna de opening met was of klei werd afgesloten. Later werden er laatkoppen van glas en brons gemaakt. De luchtverdunding werd verkregen door iets

Afb. 2. Handvat van een scalpel, schaal 3:4.

in de kop te verbranden. Warme lucht neemt meer plaats in dan koude en als de laatkop op de huid geplaatst werd en afkoelde, ontstond een luchtverdunning, die het bloed uit de onderliggende weefsels naar de oppervlakte zoog. De laatkoppen konden op een gave huid worden gezet of op één met oppervlakkige sneden (Celsus 2. 11. 1–5). Van opgravingen zijn twee modellen bekend met langere hals en een groter bovenstuk. Ook waren de afmetingen verschillend, afhankelijk van de plaats waarop de laatkoppen werden gezet.

Verdere instrumenten

Scharen komen niet veel voor in de klassieke medische literatuur; ze zagen er precies eender uit als de schapenscharen van vóór de Tweede Wereldoorlog (afb. 3). Celsus noemt een schaar die gebruikt werd om beschadigd darmvlies af te knippen (Celsus 7. 16. 3).

In de oude medische literatuur wordt het gebruik van brandijzers vaak genoemd (Celsus 7. 22). Ze moeten vele maten en vormen gehad hebben, maar waren helaas van ijzer gemaakt, zodat ze bijna altijd weggeroest zijn. Soms werd een bronzen instrument (de steel van een oorlepel) voor

110 Afb. 3. Schaar, schaal 1:2.

kleine kauterisaties, zoals het wegbranden van een haarpapil, gebruikt (Paulus 6. 13). Reden voor kauterisatie was: bloedstelping, verwijdering van tumoren, doden en wegbranden van ontstoken weefsel. Misschien was al gebleken dat met kauterisatie minder infecties optraden dan met een snijdende operatieve ingreep. Dat staat echter nergens in de literatuur vermeld.

Over de tang is in overvloed geschreven, maar beschreven zijn er weinig. Er was een tang om de huid, die bij de Romeinen nog al eens ontstoken zou zijn en daardoor uittrekte, bloedeloos te knippen en daarna onder de tang af te snijden (Celsus 7. 12. 3). De tang had fijne tandjes om de huid goed vast te kunnen houden. Tevens werd deze tang gebruikt bij aambeioperaties (Paulus 6. 79). De vele andere tangen, door de Romeinse artsen beschreven, zullen bij de verschillende specialisten worden beschreven.

De Romeinen kenden pincetten van verschillend model, eenvoudig omgebogen of ingesneden repen metaal, maar ook fraai uitgevoerde en versierde modellen. Er waren pincetten met en zonder tanden, met brede of puntige uiteinden, terwijl sommige pincetten met een ringetje in een gesloten toestand gefixeerd konden worden. Slechts een deel van de pincetten zijn medische gebruiksvoorwerpen. De puntige pincetten kunnen splinterpincetten geweest zijn, de getande pincetten zijn waarschijnlijk alle medisch geweest en de pincetten met een ringetje ook, misschien om bloedvaten tijdens een operatie dicht te klemmen (afb. 4a en b). Paulus beschrijft een instrument om graten uit de slokdarm te halen. Het zou een lange, iets gebogen pincet geweest zijn (Paulus 6. 32).

Specialisten

Binnen de Romeinse medische wereld was sprake van specialisatie. Naast de algemene arts waren er chirurgen, tandartsen, oogartsen, vrouwenartsen en steensnijders. Ieder specialisme had zijn eigen specifieke instrumenten.

Afb. 4a. Pincet, schaal 4:5.

Afb. 4b. Pincetten, schaal 1:2.

Chirurgen

De chirurgen gebruikten botheffers om botstukken na een fractuur weer op hun plaats te brengen (Paulus 6. 106). Zij waren meestal van ijzer en bestonden in verschillende maten. Er waren ook raspens om uitstekende botstukken af te raspens (Galenus 10. 445 K) en bottangen om botfragmenten uit het omringende weefsel te halen (Celsus 8. 4. 17). De bladen van deze bottang hadden horizontale groeven, die in elkaar pasten.

Om bot te opereren werden boren gebruikt (Celsus 8. 5. 2); de boorgaten werden met behulp van een beitels met ronde kop met elkaar verbonden (Celsus 8. 3-5 en 5-5). Bij schedeloperaties (trepanaties) had de boor een kraag, opdat de boor niet in het hersenweefsel zou doordringen. Soms werd een concave bronzen plaat onder het uit te boren en beitelens schedeldak geschoven, indien er genoeg ruimte was gemaakt (Celsus 8. 3. 9). Wanneer slechts een vrij kleine opening in de schedel geboord moest worden, werd een cirkelvormig zaagje gebruikt met een kort,

afneembaar centraal boortje. Om de boren de beweging te maken, werd een riem om de boor gedraaid. Deze riem zat aan de uiteinden vast aan een soort boog en door deze heen en weer te bewegen draaide de boor (Celsus 8. 3. 3). Trepanaties werden al in de prehistorie verricht, merkwaardig genoeg zonder dat de patiënt overleed. Bij welke diagnose deze verrichting plaatsvond, weten we niet. Was het tegen hoofdpijn of verwardheid?

Voor operaties gebruikten de chirurgen ook wondhaken, soms twee naast elkaar aan een steel. Deze haken konden scherp zijn om weefsels omhoog of opzij te halen (Celsus 7. 7. 4B) of stomp om bloedvaten en pezen opzij te trekken (Celsus 7. 5. 1C).

Ook naalden werden gebruikt, rechte en gebogen. Als de diameter rond was, werden er verbanden mee dichtgenaaid; waren ze driehoekig dan werd de huid er mee gedicht. Natuurlijk werden naalden ook huishoudelijk gebruikt.

Oogartsen

De oogarts had ook zijn eigen, verfijnd instrumentarium. Lensextracties bij grijze staar, verkleining van oogleden en operaties aan gezwellletjes aan de oogleden eisten de noodzakelijke medische instrumenten. Lensextractie werd met een speciaal daarvoor vervaardigde naald gedaan (Celsus 7. 7. 14D).

Oculistenstempels behoorden ook tot de uitrusting van de oogarts. Het zijn kleine steentjes, meestal van leisteen, waarin in spiegelschrift aan de vier zijanten de naam van een persoon, de naam van een oogheilkundig medicijn en meestal, maar niet altijd, de naam van een oogziekte is ingebeiteld. De persoonsnaam kan van een arts zijn, maar is misschien ook soms van de handelaar of samensteller van het medicijn. De plaatjes zijn meestal vierkant ($\pm 5 \times 5$ cm), maar kunnen een langwerpige vorm hebben. Er zijn meer dan 300 van deze stempeltjes gevonden, bijna uitsluitend (92%) in Gallië, Germanië en Brittan-

nië. Enige jaren geleden is in Nijmegen een oculistenstempel gevonden van brons, dat langwerpig was en een handvat had (afb. 5). Dit soort stempels diende om oogzalven of druppels, die na hun bereiding ingedroogd werden, in een nog weke toestand van een stempel te voorzien. Voor het gebruik werd een stukje afgebroken en in een vloeistof opgelost. Gezien de verspreiding wordt gedacht aan een Gallo-Romeinse uitvinding. Ook wordt de mogelijkheid geopperd dat stempelafdrukken dienden om belastingvrijstelling te krijgen; Gallië, Germanië en Brittannië behoorden tot één tolgebied.

Tandartsen

Veel van de instrumenten, gebruikt door chirurgen, werden ook door tandartsen gebruikt. De rasp van de chirurg werd door de tandarts gebruikt om tandsteen te verwijderen of te hoog staande tanden af te vijlen (Paulus 6. 28).

Afb. 5. Twee van de vier zijkanten van een oculistenstempel, schaal ongeveer 2:1.

Eveneens is de tang om gebitselementen te verwijderen vaak gelijk aan de bottang (Paulus 6. 28). Soms is de tandartsentang voorzien van een uitholling om de tand of kies te omvatten. Om een achtergebleven wortelrest eruit te wippen werd een klein formaat botheffter gebruikt. Beide tandartsinstrumenten waren meestal van ijzer.

Celsus beschrijft uitvoerig hoe een tandextractie verricht moet worden. Als een

gebitselement pijn doet en er besloten is dat dit getrokken moet worden, moet eerst het tandvlees met een rasp rondom losgemaakt worden. Daarna moet de tand heen en weer bewogen worden, totdat hij los zit. Vervolgens moet de tand zo mogelijk met de hand getrokken worden. Lukt dit niet, dan moet de tang erbij gehaald worden. Als de tand carieus is, moet de holte opgevuld worden met pluksel of lood, opdat het element bij het trekken niet zal breken (Celsus 7. 12B–C).

Steensnijders

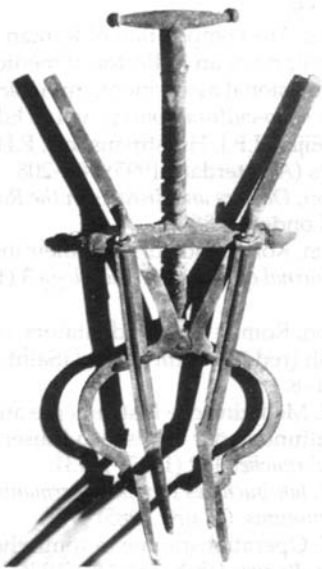
Steensnijders was een apart specialisme in de Romeinse tijd. Eén van de instrumenten van dit specialisme was een lepeltje, dat aan de binnenkant oneffen gemaakt was. Met een steensnijdersmes werd een snede gemaakt tussen anus en zaadbal iets naar links; soms sprong de steen naar buiten, anders moest hij met de lepel eruit gehaald worden. Overigens adviseert Paulus alvorens te opereren de steenlijder te laten springen. Een natuurlijke verwijdering van de steen met de urine was dan mogelijk en een eventuele operatie eenvoudiger (Paulus 6. 60). Celsus schrijft dat als de steen te groot was om door de operatiewond getrokken te worden, deze met een soort botte beitel voorzichtig gespleten kon worden (Celsus 7. 26. 3).

Als de urine niet spontaan geloosd kon worden, moest een katheter geplaatst worden; deze was van brons, voor de man in drie maten, voor de vrouw in twee. De katheter voor de man kon 15, 12 of 9 vingerbreedtes lang zijn, voor de vrouw 9 of 6 vingers breed. De katheters voor mannen waren S-vormig gebogen en aan het onder-eind was zijdelings een ovale opening. De wijze waarop een katheter geplaatst moest worden, wordt door Celsus zorgvuldig beschreven en is nog steeds dezelfde. Hij geeft ook een aantal oorzaken van het niet kunnen urineren: het samenklappen van de urinewegen, een steen, een bloedstolsel of een ontsteking (Celsus 7. 26. 1B).

Vrouwenartsen

Een technisch hoogstandje is het vagina-speculum, door Paulus genoemd om een baarmoederabces te behandelen (Paulus 6. 73). In Pompeii zijn drie van deze instrumenten gevonden; ze kunnen drie- of vierbladig zijn en worden met een schroef opengedraaid (afb. 6).

Voorzover bekend, bestond er bij de Romeinen geen instrument zoals de 'tang' om een kind levend geboren te doen worden. Indien een kind in de baarmoeder reeds gestorven was, moest het uit de baarmoeder gehaald worden. Hippocrates adviseert het hoofd te breken met een piëstron (Hippocrates 8. 146 L) en de botten met een bonttang te verwijderen. Ook noemt hij een tractiehaak, gehaakt bij het sleutelbeen en dan voorzichtige tractie. Het piëstron is gevonden; het is een tang met tanden, die in elkaar grijpen, zodat wat ertussen werd gevat, verbrijzeld werd. Celsus beschrijft hoe een dode foetus met haken uit de uterus getrokken kan worden. De speciale haken zijn ook gevonden; sommige zouden aan de binnenkant scherp zijn om de foetus kleiner te maken (Celsus 7. 29. 4-5).

Afb. 6. Vaginaal speculum, schaal 1:4.

Waar gebruikten de oude artsen hun instrumenten?

Dat artsen huisbezoeken deden, beschrijft Hippocrates (2. 295 L). Ook uit de 'agenda' van Galenus blijkt dit (*De sanitate tuenda* 6. 7; 6. 412 K). Hadden zij echter ook behandelkamers? Hippocrates beschrijft de eisen waaraan een behandelkamer moet voldoen (*De medici officina* 1. 8 en *De medico* 2). Nodig is goede verlichting (natuurlijk of kunstmatig), voldoende drinkbaar, helder water, schone verbandstoffen en goede instrumenten. Ook Plato spreekt in *De Staat* (3. 13, 405a) over de nodige behandelkamers. Plinius schrijft over de komst van de eerste Griekse arts in Rome, Archagathus genaamd, die het Romeinse burgerrecht kreeg en een *taberna*, gekocht met gemeenschapsgeld (*Historia Naturalis* 29. 12-13). Het woord *taberna* zou ik met werkplaats willen vertalen; artsen waren volgens de Romeinen vooraanstaande handarbeiders.

In Pompeii zijn verschillende huizen met medische instrumenten gevonden. Eschebach noemt er vijftien. Matthäus bespreekt er twee van, de *Casa del Chirurgo*, waar links en rechts van de ingang kamers met medische instrumenten en geneesmiddelen gevonden zijn, en de *Casa del Medico Nuovo I*, waar ook de mogelijkheid bestaat, dat een kamer behandelruimte en apotheek is. Waarschijnlijk hadden sommige artsen behandelkamers; misschien werden die voornamelijk voor operatieve ingrepen gebruikt.

Daarnaast zijn in verschillende thermen medische instrumenten gevonden, zoals in Keulen, Trier en Xanten. Künzl vermeldt dat in de thermen van Keulen een kamertje van ongeveer 2.5x2.5 m gevonden is dat medische instrumenten bevatte; hij vermoedt dat dit een dokterskamer is. Tevens spreekt hij zijn vermoedens uit dat artsen ook praktijk deden in sommige thermen, waar instrumenten gevonden zijn, zoals in *Biriciana* (Weiszenburg).

Ziekenhuizen voor de burgerbevolking in 113

Rome of daarbuiten worden niet genoemd en zijn ook niet door archeologen gevonden. Pas omstreeks halverwege de 4de eeuw wordt een christelijke instelling voor zieken genoemd. Wel hadden grote landgoederen soms *valetudinaria* voor hun slaven.

Militaire ziekenhuizen worden wel genoemd en zijn ook veel gevonden. Onder de regering van Keizer Augustus (27 v.Chr.–14 n.Chr.) werd de militaire gezondheidsdienst opgericht. Bij alle onderdelen (het reguliere leger, de praetoriaanse garde, de marine en de brandweer) kwamen artsen. Bij het leger kwamen in de legioenslegerplaatsen veldhospitaal (*valetudinaria*), evenals in sommige van de kleine militaire kampen. Waarschijnlijk werkten in het midden van de 2de eeuw ongeveer 800 artsen in het leger. Het oudst bekende militaire hospitaal lag in Haltern (Duitsland) en functioneerde van ongeveer 7 v.Chr. tot 9 n.Chr. In een legioensvaletudinarium waren ± 12 artsen en ± 20 hospitaalsoldaten, en er was één apothekers-assistent. Het aantal bedden, dat in de aanvang ongeveer 150 per *valetudinarium* was, steeg in de 2de eeuw tot 500 in verband met diverse grote oorlogen en een pestepidemie. In een dergelijk veldhospitaal waren behalve ziekenzalen aan weerszijden van een hoefijzervormige gang, ook een polikliniek, operatiekamer, baden, apotheek, dokterkamers, keuken en magazijnen. Ook functioneerden specialisten in deze veldhospitaal.

Het artsenbezoek

Hippocrates en Galenus schrijven, dat zij speciaal in de ochtenduren patiënten bezochten: de artsen waren dan nog geestelijk fris. Hippocrates noemt de uitrusting, die de arts bij de hand moet hebben, als hij visites maakt (Hippocrates 2. 291 L). Voorzover we weten bestaat deze uitrusting uit messen van verschillend formaat in een houten opklapbaar doosje. Dit is te zien op een votiefsteen, gevonden in het Asclepiei-

on in Athene. De sondes en tangen waren opgeborgen in een cilindrische doos. Ook zijn medicijn-doosjes gevonden, verdeeld in kleine vakjes voor de verschillende medicijnen, met vaak een mooi bewerkt, schuivend deksel. Ook in Nederland zijn verschillende van deze fraaie doosjes gevonden.

KORTE BIBLIOGRAFIE

- L.J. Bliquez, Gynecology in Pompeii, in: *Ancient medicine in its socio-cultural context*, vol. I. Ed. Ph.J. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff, P.H. Schrijvers (Amsterdam 1995) 209–23.
- S. Braadbaart, Medical and cosmetic instruments in the collection of The Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, the Netherlands, *Oudheidkundige Mededelingen RMO 74* (1994) 163–76.
- S. Braadbaart, Romeinse medische Instrumenten, *Geschiedenis der Geneeskunde 1/5* (1994) 51–5.
- M. Dolmans, Militaire hospitaal in het Romeinse Rijk, *Geschiedenis der Geneeskunde 1* (1993) 19–26.
- H. Eschebach, *Pompeji* (Köln 1993).
- G. Harig, Zum Problem 'Krankenhaus' in der Antike, *Klio 53* (1973) 179–95.
- H.F.J. Horstmanshoff, Galen and his patients, in: *Ancient medicine in its socio-cultural context*, vol. I. Ed. Ph.J. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff, P.H. Schrijvers (Amsterdam 1995) 83–99.
- R. Jackson, The composition of Roman medical instrumentaria as an indicator of medical practice: a provisional assessment, in: *Ancient medicine in its socio-cultural context*, vol. I. Ed. Ph.J. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff, P.H. Schrijvers (Amsterdam 1995) 189–208.
- R. Jackson, *Doctors and diseases in the Roman Empire* (London 1988).
- R. Jackson, Roman doctors and their instruments, *Journal of Roman Archaeology 3* (1990) 5–27.
- R. Jackson, Roman bivalve dilators, in: G. Sabbah (red.) *Le Latin médical* (Saint-Etienne 1991) 101–8.
- E. Künzl, Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit, *Bonner Jahrbücher 182* (1982) 1–131.
- E. Künzl, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, (Mainz 1985) 475.
- E. Künzl, Operationsräume in römischen Thermen, *Bonner Jahrbücher 186* (1986) 492–9.
- G. Marasco, L'Introduction de la médecine

grecque à Rome, in: *Ancient medicine in its socio-cultural context*, vol. I. Ed. Ph. J. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff, P.H. Schrijvers (Amsterdam 1995) 35–48.

H. Matthäus, *Der Arzt in römischer Zeit* (Stuttgart 1987).

J.S. Milne, *Surgical Instruments in Greek and Roman Times* (Oxford 1987).

H.W. Pleket, The social status of physicians in the Graeco-Roman world, in: *Ancient medicine in its socio-cultural context*. Ed. Ph.J. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff, P.H. Schrijvers (Amsterdam 1995) 27–34.

Ch. L. Raemaker en J.R.A.M. Thijssen, Opnieuw een Gallo-Romeins oogartsenstempel, *Nijmeegs Katern* (Vereniging Numaga), oktober 1998, 2–4.

J.C. Wilmans, *Der Sanitätsdienst im römischen Reich*, Medizin der Antike, Bd. 2 (Hildesheim 1995).

LIJST VAN INSTRUMENTEN

akanthobolos	gratenpincet
anaboleus	botheffer
catheter	katheter
cucurbitulum	laatkop
cyathicomele	lepelsonde
ferramentum	beitel
ferrum caudens	brandijzer
forceps	tang
hamus acutus	scherpe haak
hamus retusus	stompe haak
lenticular	beitel voor schedeloperaties
modiolus	trepanatieboor
oricarium	oorlepel
flebotoom	laatmes
piestron/cranioclas	schedelbreker
scalper	rasp
scarificator	drievoudig mes
speculum magnum	
matricis	vaginaspeculum
staphylagra	huiltang
uncussteen	snijderslepel
vulsella	pincet

Valetudinaria

Een enkele opmerking over Romeinse ziekenhuizen

Thea L. Heres

Soms is het contrast tussen de Oudheid en de moderne tijd heel duidelijk afgebakend: wie iets te weten wil komen over ziekenhuizen in het Romeinse Rijk zal ontdekken dat deze niet bestonden. Zieken werden thuis verpleegd (en werden weer gezond of gingen dood). De thuisverpleging gold niet alleen voor lichamelijke patiënten, maar ook voor geesteszieken.

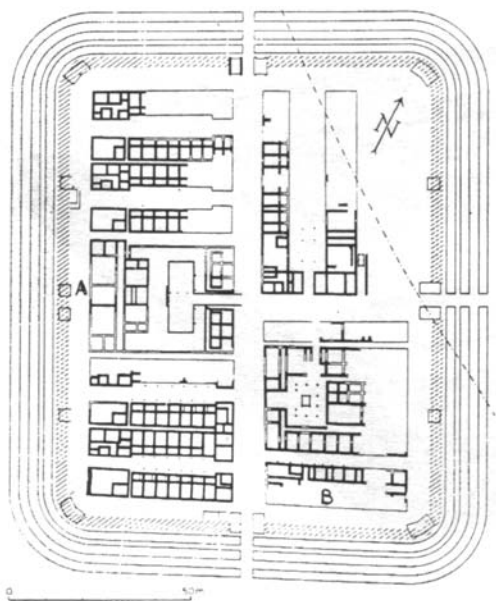
Dit wil overigens niet zeggen dat er in de Romeinse wereld geen openbare gezondheidszorg was. De Romeinse burgers ontbeerden echter wél de speciale bouwwerken ervoor. Het woord voor 'ziekenhuis', *valetudinarium* (Grieks: *nosokomeion*), komt in de in de antieke literatuur maar sporadisch voor, en dan vooral in de late Oudheid. Vitruvius bijvoorbeeld noemt allerlei types gebouwen in zijn *Over Bouwkunde*, maar geen *valetudinaria*. Waar het woord wél bij een auteur voorkomt, is het in een speciale context: zo gebruikt Columella het als hij de 'ziekenhuizen' beschrijft op de grote landgoederen in Italië (Col. 11. 1. 8 en 12. 3. 8).

In deze situatie kwam verandering in de 4de eeuw n.Chr. De openbare medische dienst ontwikkelde zich toen tot een instituut en in Rome en elders verschenen mogelijk de eerste ziekenhuizen. Antieke klinieken zijn in Rome en andere steden tot vandaag niet teruggevonden. Een laat-4de-eeuwse topografische opsomming van de hoofdstad (de *Catalogus Regionum*) vermeldt allerlei categorieën onroerende goederen, van 144 openbare latrines tot 46 bordelen, maar geen *valetudinaria*.

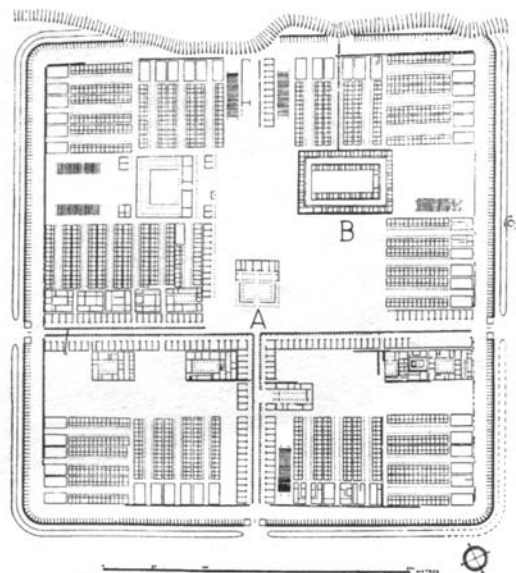
huizen' wel veel aanwezig waren: in het leger. De behoefte aan verpleging bestond hier niet alleen tijdens de strijd, maar ook permanent, en zowel in de legioenskampen als in de forten. Hier is materiaal in overvloed aanwezig; aan de grenzen van het Romeinse Rijk zijn binnen de kampen veel voorbeelden van lazaretten teruggevonden.

Verreweg de meeste vondsten die op de aanwezigheid van een *valetudinarium* wijzen komen tot vandaag uit het noordelijk en noordoostelijk deel van het Romeinse Rijk. Men mag hier echter niet direct de conclusie aan verbinden dat militairen in deze (weliswaar koudere en meer vochtige) streken vaker ziek of gewond waren; de hoeveelheid informatie over Romeinse legerkampen is er eenvoudigweg veel groter, want er is langduriger en intensiever opgegraven. Mogelijk verandert het beeld dus nog eens.

Maar vooralsnog treffen wij de best bewaarde voorbeelden aan in de meer noordelijke grensstreken: in Groot-Britannië en langs de Rijn grens van Duitsland en Zwitserland. In Nederland is tot nu toe de plattegrond van één (vermoedelijk) ziekenhuis bekend, in het fort van Valkenburg/*praetorium Agrippinae* (afb. 1), dat maar een bescheiden omvang had en door circa 500 man bewoond werd. In de enige Nederlandse legioensplaats, Nijmegen, is nog geen *valetudinarium* teruggevonden. Wat niet wil zeggen dat het er niet wás, maar nog lang niet alle oppervlak van een zo groot kamp (20–30 ha) is onderzocht en geïdentificeerd.

Afb. 1. *Castellum* van Valkenburg Z-H (*Practorium Agrippinae*), Nederland: A. *Principia*, B. *Valetudinarium*? (uit: W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland*, Bussum 1972², Afb. 42).

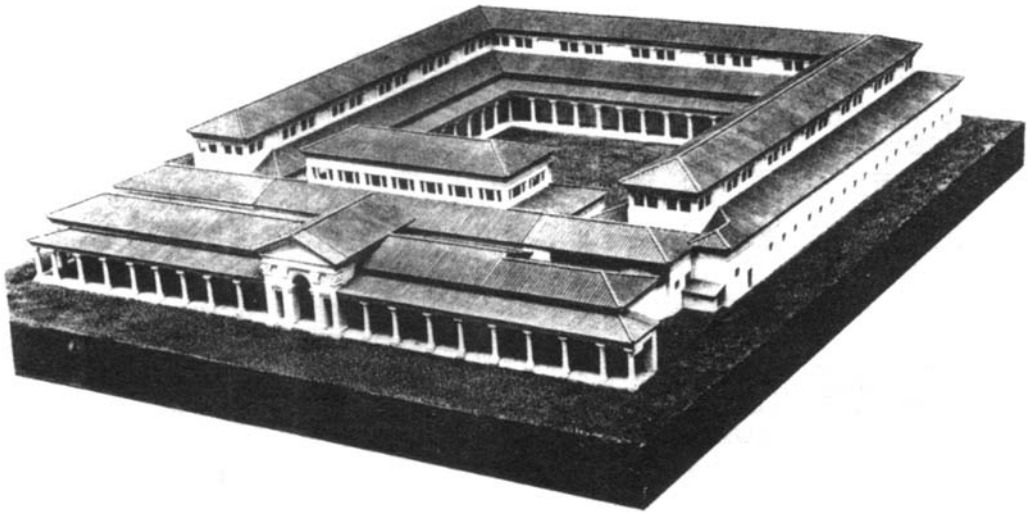
Afb. 2. Legioenskamp Inchtuthil, Schotland. A. *Principia*, B. *Valetudinarium* (uit: Matthäus 1987, Afb. 12).

De legioenskampen (*castra*) moesten plaats bieden aan een min of meer permanente bezetting van zo'n 6000 man; een lazaret was overeenkomstig in omvang. Daarbij komt, dat legioensoldaten Romeins burger waren en misschien eisen aan comfort mochten stellen.

Schotland associeert men gewoonlijk niet met de Romeinen. Toch was hun aanwezigheid daar in de late 2de eeuw permanent. Langs de Muur van Antoninus (ongeveer van Glasgow tot Edinburgh) lag de gebruikelijke rij forten. Nog meer naar het noorden, ten westen van het moderne Dundee, lag de *castra* van Inchtuthil (afb. 2). In het hart van het fort ligt een groot lazaret (2B), dat zo'n 100 bij 75 meter meet. De plattegrond van de legioenslazzaretten is vrij uniform: rondom een binnenplaats liggen doorgaans twee rijen ziekenkamers die twee aan twee gekoppeld zijn en door smalle gangen worden betreden. De brede hoofdgangen waren waarschijnlijk verhoogd; dit is niet overal met zekerheid vast te stellen, omdat de meeste mu-

ren te laag boven het maaiveld bewaard zijn. Doel van zo'n verhoogde gang was dan ongetwijfeld de aanvoer van lucht en licht in de ziekenkamers.

Uit Nederland is, zoals gezegd, (nog) geen legioenslazaret bekend. Direct over de huidige grens met Duitsland zette de rij *castra* en *castella* die de Rijn grens beschermen moesten, zich voort. Eén van de eerste is *Vetera II*/Xanten-Birten, een reusachtig kamp dat twee legioenen kon bevatten. Het wordt *Vetera II* genoemd, omdat een eerder dubbellegioenskamp op de Fürstenberg tijdens de opstand van Civilis in brand werd gestoken en verwoest. Ook in dat eerste dubbellegioenskamp, dat ruim 56 ha telde, zijn de fundamenten van een *valetudinarium* blootgelegd. *Vetera II*, dat na 70 op een andere plaats verrees (op de huidige Bislicher Insel), werd grotendeels in kalksteen opgetrokken. Dit kamp, dat ruim tweehonderd jaar zou bestaan, bevat een groot lazaret. Een maquette ervan is te zien in het *Rheinisches Landesmuseum* te Bonn (afb. 3), een museum dat ook voor andere

Afb. 3. Legioenskamp Xanten-Birten (*Vetera II*), Duitsland. Reconstructiemodel van het *valetudinarium* (uit: Matthäus 1987, Afb. 13). Bonn, Rheinisches Landesmuseum, inv. 34/176.

Afb. 4. Wij-inscriptie voor Hercules ter gelegenheid van de voltooiing van het *valetudinarium* van legioenskamp Bonn (*Bonna*), Duitsland (uit: Matthäus 1987, Afb. 11). Bonn, Rheinisches Landesmuseum, inv. 2566.

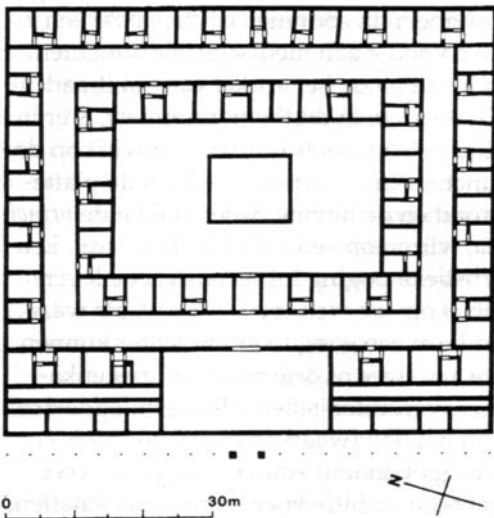
zaken een bezoek meer dan waard is (zie ook afb. 4). De lengte van het lazaret was ruim 83 m. De ziekenkamers zijn aan drie zijden om een grote binnenplaats ingericht; elk van de 60 kamers was ruim 14 m² in oppervlak, en bood aan drie à vier ziekenplaats. Het hoog uitstekende middengedeelte van het dak is zo'n hoge gang als we ook in Schotland aantreffen. Goed is op dit Bonner model te zien dat die hoge centrale gangen van boven via ramen licht en lucht binnenlieten. Opvallend is verder het fraaie ingangsportaal met zijn hoge pilasters en Corinthische kapitelen.

Ook elders aan de benedenloop van de Rijn waren in verschillende periodes legioenskampen met een lazaret: bijvoorbeeld in Neuss (*Novaesium*) halverwege Xanten en Keulen, in Keulen (*Colonia Claudia Ara Agrippinensium*) zelf en in Bonn (*Bonna*). Uit het laatste legioenskamp beschikken we over een inscriptie ter gelegenheid van de voltooiing van het Bonner *valetudinarium* (afb. 4). De wijding is aan Hercules en

de steen werd opgericht aan het eind van de 2de eeuw n.Chr. door een *legatus* van het 1e legioen. De tekst luidt:

HERCUL[
L(ucius) CALPVR
NIVS PRO
CLUS LEG(atus) AVG(usti)
LEG(ionis) I M(inervae) P(iae) F(idelis)
p]ERACTO OPE/
RE VALETVDINAR[ii].
(Lucius Calpurnius Proclus, *legatus* van de *Legio I Minerva Pia Fidelis* aan Hercules, ter gelegenheid van de voltooiing van het lazaret).

Langs de bovenloop van de Rijn was de grens van het Romeinse rijk eveneens beschermd door een rij forten en legioenskampen; een aantal ervan is teruggevonden in Zwitserland. Bij Windisch liggen de resten van het legioenskamp Vindonissa. Aan het eind van de 1ste eeuw n.Chr. werd het ingericht bij de samenvloeiing van twee rivieren, de Aare en de Reuss. Het lazaret lag weer midden in het kamp. Op de plattegrond (afb. 5) is duidelijk te

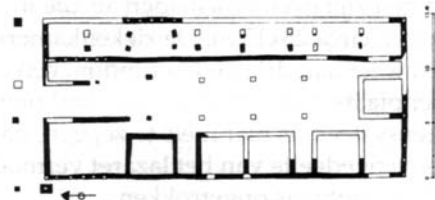
Afb. 5. Legioenskamp Windisch (*Vindonissa*), Zwitserland. Plattegrond van het *valetudinarium* (uit: W. Drack/R. Fellmann, *Die Römer in der Schweiz*, Stuttgart 1988, Afb. 23).

zien hoe de de rijen ziekenkamers door een rondlopende gang werden gescheiden, volgens het systeem dat we onder andere uit Inchtuthil en *Vetera II* kennen.

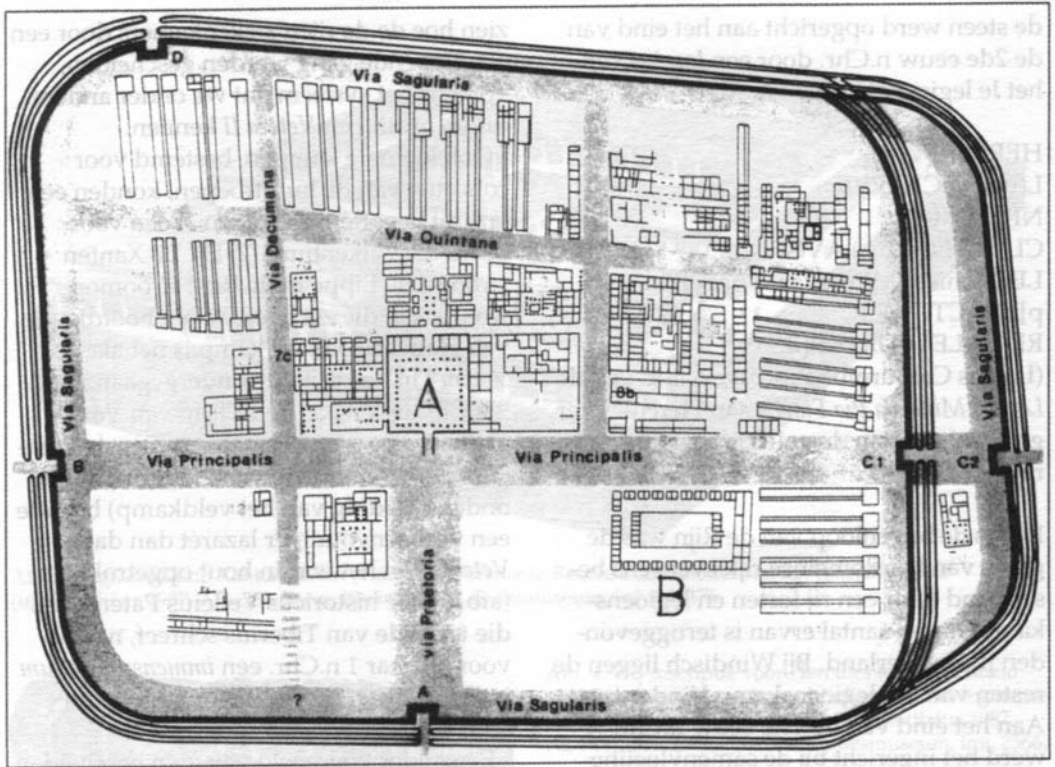
Ook kleinere kampen, bestemd voor cohorten van de hulptroepen, konden een lazaret bevatten; we zagen al een voorbeeld uit Valkenburg (Z-H). Bij Xanten stroomt de Lippe in de Rijn; stroomopwaarts aan die zijrivier lag het hoofdkamp van Haltern. Ook dit kamp is net als *Vetera I* in de strijd ten ondergegaan: in 9 n.Chr. tijdens de nederlaag van Varus. Haltern was dus één van de vroegste kampen. Het hoofdkamp van Haltern (dit ter onderscheiding van het veldkamp) bevatte een veel eenvoudiger lazaret dan dat van *Vetera II* en het was in hout opgetrokken (afb. 6). De historicus Velleius Paterculus, die ten tijde van Tiberius schreef, noemt voor het jaar 1 n.Chr. een *immensum bellum* in Germania; dat zou de inrichting van zo'n lazaret kunnen verklaren.

Een ander voorbeeld van zo'n bescheiden lazaret biedt het hulptroepencastellum *Quintana* bij Künzing, niet ver van Bonn (afb. 7). Het lazaret mat 32x14 m, het was geheel in hout opgetrokken. Aan de westkant lag een rij van vier à vijf ziekenkamers, het centrale gedeelte bevatte misschien een verhoogde hal en aan de oostkant lag een smalle langgerekte zaal. Het grotere vertrek in de noordwesthoek was misschien een operatiekamer, de vierkante ruimte tegen de zuidmuur een toilet.

De Romeinse forten in Noord-Engeland beschikten ook over bescheiden ziekenin-

Afb. 7. Hulpstroepencastellum Künzing (*Quintana*), Duitsland. Plattegrond van het *valetudinarium* (uit: Matthäus 1987, Afb. 14).

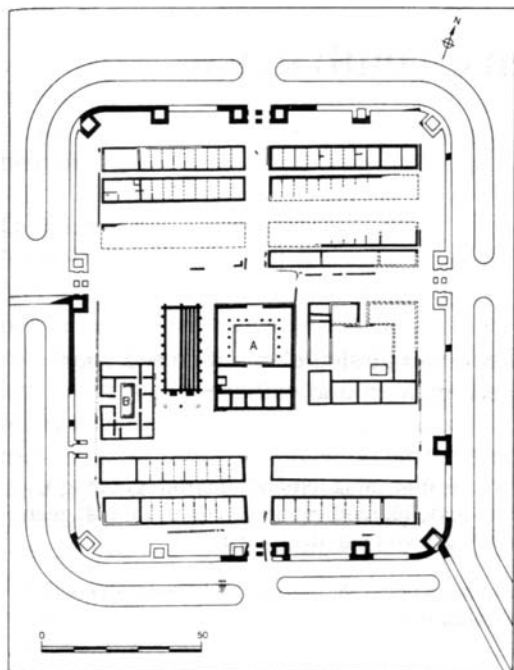
Afb. 6. Hoofdkamp Haltern, Duitsland: A. Principia, B Valetudinarium (uit: T. Bechert/W.Willems, *Die römische Reichsgrenze zwischen Mosel und Nordseeküste*, Stuttgart 1995, Afb. 58).

richtingen. Langs Hadrian's Wall ontmoeten we een voorbeeld in fort Wallsend (*Segedunum*), zoals de moderne naam aangeeft het (oostelijk) uiteinde van de Muur, niet ver van Newcastle. Wallsend is blootgelegd tussen 1977–1984, maar alleen van de belangrijkste onderdelen is de ligging en plattegrond bekend. In dit fort lag het lazaret aan de westzijde, maar wel in de centrale zone en niet ver van het hoofdkwartier, de *principia* (afb. 8, A en B). De afmetingen zijn even bescheiden als die in Künzing: circa 25x15 m. De ziekenkamers liggen weer aan drie zijden rondom een binnenplaats. Van een eventueel verhoogd gangensysteem is hier niets te zeggen, daar het bovengedeelte van het lazaret vermoedelijk in hout was opgetrokken.

Eveneens grotendeels in hout was waarschijnlijk het lazaret van fort Housesteads (*Vercovicium*), één van de meest bezochte

plaatsen aan Hadrian's Wall. Hoewel opgravingen in sommige *valetudinaria* een rijke vondst aan medische instrumenten opleveren (zie het artikel van Sal Braadbaart elders in dit themanummer), is er in Housesteads niets ontdekt dat wijst op de functie van dit gebouw. Alleen de plattegrond en de ligging, weer vlakbij de *principia*, wijzen op een gebruik als lazaret. Een artistieke poging tot reconstructie levert afb. 9 op: we zien een binnenplaats waar omheen een gang loopt. Erachter kunnen we aan twee of drie zijden de ziekenkamers veronderstellen. Het verhoogde deel van het dak (waarvan overigens niets is teruggevonden) zou via de ramen weer licht- en luchttoevoer kunnen verschaffen, zoals we elders ook zagen.

Onze beknopte rondgang langs enkele *valetudinaria* leert dat in Noord- en West-

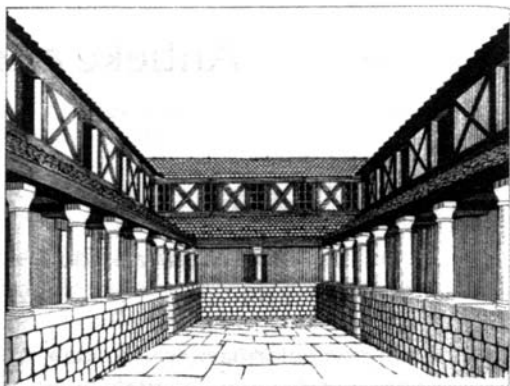

Afb. 8. Fort Wallsend (*Segedunum*), Groot-Britannië: A Principia, B. Valetudinarium (uit: S. Johnson, *Hadrian's Wall*, London 1996⁶, Afb. 30)

Europa veel legioenskampen over een lazarret beschikten. Zoals gezegd zijn het vooral de vondstomstandigheden en de conservering die niet een duidelijker conclusie toelaten. De lazaretten van de ons bekende dubbellegioenskampen zijn in afmeting conform de grotere bezetting van ruim 12.000 man. De 'normale' legioenskampen hebben een lazarret dat gemiddeld 60 ziekenkamers bevat en dus aan circa 180 patiënten tegelijk plaats zou kunnen bieden. In noodgevallen kon een aantal gewonden natuurlijk in de grote gangen worden gelegerd, waardoor de opnamecapaciteit tot ruim 500 kon stijgen.

De forten en hulpstroepenkampen beschikten in een aantal gevallen ook over een lazarret, dat veel bescheidener van omvang was, maar dat was natuurlijk ook in verhouding met de veel geringere bezetting van het kamp.

In alle gevallen liggen de lazaretten in het centrale gedeelte van het kamp. Het voor-

Afb. 9. Fort Housesteads (*Vercovicium*), Groot-Britannië. Reconstructietekening van het valetudinarium. Het is niet zeker of de bovenverdieping van steen of hout was (uit: Johnson 1996, Afb. 38).

deel hiervan was misschien de grotere rust van de omgeving.

De oudste kampen waren meestal in hout opgetrokken, zij het met een stenen fundering. Al in de loop van de 1ste eeuw leerde men uit de verwoesting waarmee diverse opstanden gepaard gingen, dat een geheel stenen constructie in veel opzichten verstandiger was. De lazaretten gingen hierin mee, zij het dat in sommige gevallen een lichte hout/steenconstructie voor de lichtbeuk van de gang gewenst was. De grote permanente kampen, zoals *Vetera II* bij Xanten, werden daarentegen voorzien van een valetudinarium dat in fraaie architectuur kon wedijveren met andere monumentale gebouwen.

KORTE BIBLIOGRAFIE

R.W. Davies, *Service in the Roman Army* (Edinburgh 1989) Ch. 10: The Roman military medical service.

H. Matthäus, *Der Arzt in römischer Zeit* [Schriften des Limesmuseums Aalen Nr. 39] (Stuttgart 1987).

R. Schulze, Die römischen Legionslazarette in Vetera und anderen Legionslagern, *Bonner Jahrbücher* 139 (1934) 55–61.

Antieke artsen en euthanasie

Anton van Hooff

De firma in psychofarmaca was zo kies geweest om niet de volledige titel van het congres te zetten op de tasjes van het *Fifth European Symposium on Suicide*. Anders hadden de deelnemers zich er vast niet mee in de straten van Cork durven vertonen. Ik was voor dit zelfmoordcongres uitgenodigd om er te spreken over suicide in de antieke wereld. Ten tijde van het symposium – september 1994 – trok de Nederlandse regeling voor medische hulp bij euthanasie wereldwijd aandacht. Daarom werd er een aparte zitting aan de Hollandse praktijken gewijd. In de discussies laaiden de emoties hoog op. Vooral enkele Engelse artsen verklaarden onder geen voorwaarde bereid te zijn een helpende hand toe te steken, als een patiënt een zacht einde wilde. Zij voelden zich gebonden aan hun Hippocratische eed. Ook in Nederland beroepen dokters zich wel op die gelofte om te motiveren dat zij dienaars zijn van het leven en niet van de goede doding, euthanasie.

Medische hulp een *novum*?

Nu moet in de eerste plaats worden vastgesteld dat de plechtige verklaring die moderne artsen bij hun examen afleggen, in de verste verte niet lijkt op de eed van Hippocrates. Maar zelfs als de moderne artseneed de antieke gelofte op de een of andere manier zou insluiten, is het de vraag of Hippocrates' eed 'de magna charta der medische ethiek' is waardoor de medicus zich ondubbelzinnig zou bekennen tot de 'onaantastbaarheid van het leven'.¹ Op het eerste gezicht lijkt de bete-

kenis van de sleutelzin uit de eed voor geen misverstand vatbaar:

En ook niet zal ik iemand, daarom gevraagd, een dodelijk medicijn geven en ik zal ook geen advies geven van deze aard

Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον

De zinsnede die direct volgt, doet helemaal de deur dicht:

En evenmin zal ik ook aan een vrouw een verderfelijk tampon geven.

Hier zweert de arts toch dat hij zich niet zal lenen voor hulp bij abortus en evenmin bij euthanasie? Hij verklaart kennelijk dat hij in dienst van het leven staat, zowel aan het begin als aan het einde.

De gangbare interpretatie van de klasieke artseneed bracht Hans Achterhuis, Twents hoogleraar in de systematische filosofie, zelfs tot de boude bewering dat medische hulp bij euthanasie een *novum* is, want tot onze tijd zouden artsen zich steeds aan hun eed gehouden hebben. Tegen die opvatting is allereerst in te brengen dat de eed uitsluitend voor leden van Hippocrates' genootschap gold. Als de formule inderdaad over hulp bij zelfdoding gaat, bewijst zij dat buiten die exclusieve school – of beter sekte – artsen het minder nauw namen. Zo gezien betekent het be-

staan van de eed zelfs dat het merendeel van de antieke artsen niet aarzelde de medische expertise te gebruiken om hun patiënten desgewenst aan een milde dood te helpen.²

De aderen bieden ter slaking

Nu bevredigt een dergelijk *argumentum e contrario* nooit helemaal. Maar er zijn genoeg concrete bewijzen dat antieke artsen wel degelijk een deskundig handje toestaken. Voor het laten aansnijden van de aderen was niet veel ervaring nodig, maar toch namen sommige Romeinen het zekere voor het onzekere en lieten een ‘medicus’ het werk doen. In het geval van consul Atticus Vestinus ging het niet om zelfdoding, maar om een regelrechte executie. Nero stuurde een troep soldaten naar zijn huis. Vestinus zat aan een diner met vrienden, toen de militairen binnenstapten en zeiden dat hij door de tribuun naar buiten werd geroepen.

Zonder dralen staat hij op en dan gebeurt alles in een mum van tijd: hij wordt opgesloten in een kamertje, een medicus staat klaar, de aderen worden doorgesneden, nog levend wordt hij naar de badkamer gebracht en in het warme water gestopt, zonder dat hij een krik kon geven om zich over zijn lot te beklagen (Tacitus, *Annales* 15. 69. 3).

De medicus die assisteerde, behoorde tot de groep die Nero erop uitstuurde om – zoals hij dat cynisch noemde – zijn slachtoffers te ‘*curare*’ (Suetonius, *Nero* 37. 2). Tacitus plaatst in zijn relaas direct hierna de dood van Lucanus. Deze kon met zijn laatste adem nog eigen verzen over een langzaam stervende soldaat reciteren. Wat Tacitus nog moord (*caedes*) noemde, wordt later tot een filosofische zelfdoding gestileerd. In de *Wereldkroniek* van kerkvader Hiëronymus uit 379/381 heet het dan ook:

Marcus Annaeus Lucanus de dichter uit Cordoba, in de Pisonse samenzwering betrokken, hield de arm aan de medicus voor om de aderen te snijden.

De verfijnde woordkeus *brachium ad secandas venas medico praebuit* doet denken aan ‘de aderen bieden ter slaking’ (*venas praebere exsolvendae*), wat praetor Plautius Silvanus doet als het geschutter met een dolk geen resultaat oplevert (Tacitus, *Annales* 4. 22. 3). Hier wordt de helpende hand niet gespecificeerd, net zo min als bij Thrasea Paetus. In zijn geval wordt gesproken van ‘de aderen van beide armen voorhouden’ (*venas utriusque brachii porrigere*; *Annales* 16. 35. 1). Uit de tekst wordt niet duidelijk of het een medicus of een vriend is die de incisie verricht. Paetus maakte wel een hele vertoning van zijn gedwongen zelfdoding. Hij sprenkelde zijn bloed over de vloer als een plengoffer aan Jupiter de Bevrijder en spoorde de quaestor die namens de consul aanwezig was aan een voorbeeld aan zijn karaktervastheid te nemen.

Kroongetuige Seneca

Het ‘stoïcijnse’ einde van Thrasea Paetus is een echo van de filosofische zelfdoding bij uitstek, die van Seneca. Deze ‘filosoof van de suïcide’ had het openen van de aderen aangewezen als een van de gereede wegen naar een zelfgekozen einde: ‘Het is niet nodig met een enorme wond de borst te klieven’ – zoals Cato Uticensis – ‘met een scalpel wordt de weg naar die grote vrijheid geopend’ (*Epistulae* 70. 16). In de Stoïsche natuurfilosofie is het bloed de drager van het *pneuma* of de *spiritus*. Bij het sterven vloeit deze vitale kracht weg met het bloed (Seneca, *Naturales Quaestiones* 3. 15). Deze levensadem is niet diep verborgen, zodat hij alleen met het zwaard kan worden uitgestoken. De dood is onder handbereik. Als je wilt, is er een uitweg.

Of een strop de hals dichtknijpt of water de adem beneemt of de harde bodem de schedel verbrijzelt of vuurgloed de adem afsnijdt, wat het ook is, het gaat snel, zo jubelt Seneca aan het einde van *De providentia* (6. 9).

Toen zijn uur gekomen was, beproefde Seneca zelf vele wegen des doods. Drie *capita* wijdt Tacitus aan de encenering die Seneca aan zijn einde gaf (*Annales* 15. 62–64). Allereerst vermaande hij zijn huilende vrienden nu te tonen dat de filosofische lessen niet voor niets waren geweest. Zijn vrouw Paulina spoorde hij aan in gedachtenis aan zijn deugdzaamheid het gemis van haar echtgenoot te dragen. Maar de trouwe gade verklaart dat ook zij vastbesloten was te sterven ‘en vraagt de hand van een executeur’. Seneca wilde haar de glorie van de dood niet ontzeggen. ‘Hierna openen zij met één haal van het ijzer de armen.’ Voor die daad was wel enige behendigheid nodig. Natuurlijk is het niet onmogelijk dat Seneca en zijn vrouw samen het snijwerktuig hebben gehanteerd, maar niet voor niets vertaalt J.W. Meijer: ‘Na deze woorden lieten zij zich met één haal de aderen openen met een mes’. Met reden neemt deze Tacitusvertaler aan dat een ander de snede aanbracht. Het ligt gezien het vervolg wel voor de hand die hulp te veronderstellen. Seneca’s oude aderen wilden niet zo goed vloeien. Daarom ‘verbreekt hij ook de aderen van zijn benen en knieën’. Natuurlijk was hij verantwoordelijk, maar anderen zullen wel het eigenlijke werk hebben gedaan. Seneca lijdt hevige pijn. Om Paulina de onaangename aanblik te besparen laat hij haar naar een andere kamer brengen. Ook in zijn laatste momenten laat de welsprekendheid de oude filosoof niet in de steek. Hij ontbiedt secretarissen die zijn woorden voor het nageslacht bewaren.

Ondertussen worden Paulina’s armen dichtgebonden en de bloedingen gestelpt, volgens Tacitus op bevel van Nero, die niet ook nog de dood van de jonge vrouw op

zijn geweten wilde hebben. De schrijver gispt de kwade tongen die beweerden dat zij tot andere gedachten kwam, toen zij merkte dat Nero niets tegen haar had.

Voor Seneca wil de dood maar niet komen. Dan vraagt hij Statius Annaeus, ‘van oudsher beproefd door trouwe vriendschap en medische kunde, om het vergif te voorschijn te halen dat hij zich allang had verschaft, te weten het middel waarmee zij die door de Atheense volksrechtbank veroordeeld waren, ter dood werden gebracht’. Ook die Socratische dronk heeft niet het gewenste effect op het lichaam dat al koud was en daardoor ongevoelig voor gif. Tenslotte gaat hij een bassin met warm water in. Hij besprenkelt de slaven in de buurt en zegt dat hij dit vocht plengde ter ere van Jupiter de Bevrijder – in het sprenkelen en het aanroepen van deze Jupiter volgde Thræsea Paetus Seneca’s voorbeeld.

Medici bij zelfdoding

Seneca’s helper is niet zo maar een ‘medicus’, wat ook chirurgijn kan beduiden, maar Statius Annaeus was doorkneed in de *ars medicinae*. Hij was iemand van Seneca’s niveau, een ware geneesheer dus.

Artsen zijn betrokken bij enkele van de zelfdodingen die we uit Plinius’ brieven kennen, overigens zonder dat zij directe stervenshulp bieden. Quintus Corellius Rufus had allang genoeg van het leven. Sinds zijn drieëndertigste levensjaar leed hij aan jicht. De pijnen waren ondraaglijk, maar hij wilde de keizerlijke *latro* (schurk) Domitianus overleven. Toen dit keizerlijke doodsobstakel uit de weg was geruimd, kon Corellius, 67 jaar oud, rustig sterven. Hij onthield zich van voedsel. Vrouw, dochter noch Plinius konden hem tot andere gedachten brengen. Tot de arts die hem voedsel aanbood, had Corellius gezegd: ‘Mijn besluit staat vast.’ Hij deed die uitspraak in het Grieks (*kekrika*) en gaf zo filosofische allure aan zijn houding (*Epistulae* 1. 12. 1–11).

Titus Aristo, een tweede geval uit Plinius’

brieven, vroeg zijn vrienden medici te raadplegen over het te verwachten verloop van zijn ziekte. Als zij ongeneeslijk bleek, was hij vastbesloten ‘vrijwillig uit het leven heen te gaan’ (*ut sponte exiret e vita*), maar als de behandeling alleen maar zwaar en langdurig was, zou hij doorzetten. De geraadpleegde dokters zagen kennelijk perspectief, want Aristo besloot zijn leven voort te zetten (*Epistulae* 1. 22. 8–9).

Bij Plinius weigert geen van de artsen betrokken te worden bij de (overwogen) zelfdoding. Een *pro-vita*-houding is wel eens aangenomen bij een lijfarts van Hadrianus. De keizer was door zijn kwalen het leven meer dan zat. Hij vroeg een slaaf hem een zwaard door het gekwelde lijf te jagen. De zaak kwam echter uit. Hadrianus’ aangevozen opvolger Antoninus Pius smeekte hem *aequo animo* (met gelatenheid) de onvermijdelijkheid van de ziekte te verdragen. Hadrianus was woedend en beval de verrader van zijn opzet te doden. De man werd echter door Antoninus gered. Hadrianus’ adoptiefzoon verklaarde zich als vadermoordenaar te zullen beschouwen, als hij toeliet dat de keizer zich doodde. Hadrianus deed andermaal een poging, dit keer met een dolk. ‘Hij vroeg ook vergif aan een medicus, die, om het niet te hoeven geven, zichzelf doodde’ (*petit et venenum a medico, qui se ipse, ne daret, occidit; Historia Augusta*, Hadrianus 24. 13). Niets belet een moderne ethische natuurlijk te veronderstellen dat die medicus zich aan zijn beroepscode hield. Gezien de context ligt het toch meer voor de hand te denken dat de onbekende arts niet meer wist wat te doen: moest hij de keizer gehoorzamen of eerder de woede van Antoninus vrezan?

Vooraf de dood van Seneca suggereert dat medische assistentie bij zelfdoding zo doodnormaal was dat de aanwezigheid van een arts in de meeste gevallen niet eens werd vermeld. Slechts als een geneesheer nodig is om aan Seneca het wijsgerige vergif – scheerlingsap – te verschaffen,

wordt hij met name genoemd: Statius Annaeus.

Het verstrekken van een vergif door een arts kon zelfs zorgen voor een verwikkeling in een liefdesroman, een genre waarin aanvechtingen en pogingen tot zelfdoding schering en inslag zijn. In het verhaal over Habrokomes en Anthia door Xenophon van Efese worden de jonggehuwden door allerlei spelingen van het toeval – piraten, stormen – gescheiden. Op een bepaald moment wordt Anthia gedwongen met een ander te trouwen. Om aan dit lot te ontkomen vraagt Anthia de Efesische arts Eudoxos een dodelijk medicijn te halen. In plaats van een *thanasimon pharmakon* geeft hij haar een slaapmiddel, want hij heeft nog niet alle hoop op een gelukkige afloop opgegeven en gaat direct scheep naar Efese (*Ephesiaka* 3. 5. 7 e.v.). Het is voor Anthia en de lezers vanzelfsprekend dat een arts doodshulp verschafft. Het ‘bedrog’ wordt door de almachtige romanschrijver niet toegeschreven aan ethische overwegingen, wat het verhaal eigenlijk sterker zou hebben gemaakt, maar aan vage hoop.

Hippocrates’ Eed doorgelicht

Zou Eudoxos, even aangenomen dat hij tot de school van Hippocrates behoorde, zijn artseneed overtreden hebben, als het middel wel dodelijk was geweest? Het is de moeite waard eens nauwkeuriger naar de eed te kijken. De moderne mens ziet er waarschijnlijk meer in dan er feitelijk staat. Vrijwel iedereen zal ‘En ook niet zal ik iemand, daarom gevraagd, een dodelijk medicijn geven’ opvatten zoals Lindeboom vertaalt: ‘Ik zal aan niemand, ook niet op zijn verzoek, enig dodelijk geneesmiddel toedienen.’⁷³ Maar staat dat er wel? Die vraag is door Thomas Rütten in een recente publicatie gesteld en beantwoord. Wat nu volgt, is in wezen aan zijn beschouwing ontleend. Rütten nodigt ons uit de tekst eens *sine studio contemporaneo* te lezen: Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον.

Wat geeft ons eigenlijk de zekerheid dat degene die om het *pharmakon thanasimon* vraagt, het ook wil innemen? Het Grieks zegt niet: 'aan iemand als hij voor eigen gebruik daarom vraagt'.⁴ Er is geen syntactische verbinding tussen 'iemand' en 'daarom gevraagd'. Zoals de tekst er staat, belooft de Hippocratische arts weerstand te bieden aan iedere aandrang een dodelijk medicijn te verstrekken aan wie dan ook. Maar waarom zou iemand dan zo'n fataal middel vragen? Wel, om een ander uit de weg te ruimen. De arts heeft nu eenmaal beroepsmatig kennis van vergiften. Gifmoordenaars zouden op deze expertise een beroep kunnen doen om een doeltreffend middel te krijgen. Of boze lieden zouden een arts kunnen vragen zelf iemand uit de weg te ruimen.

De arts uit de school van Hippocrates verzekert degene die hem inschakelt, dat hij zich onder geen beding zal lenen voor gifmoord. In de voorafgaande zin heeft hij beloofd zijn vaardigheden alleen aan te wenden 'ten nutte van zieken, en gebruik tot verderf en onrecht (*adikia*) te verhinderen.' Het woord 'onrecht' wijst op een juridische context.

Moderne bril

Vanaf de oudheid tot in de Renaissance heeft men de tekst niet anders verstaan dan als de belofte om medische hulp bij moord te weigeren. De uitgebreide versie van de Hippocratische eed in versvorm laat op dit cruciale punt geen twijfel toe: daarin belooft de arts zich niet te laten omkopen om iemand gif toe te dienen. Hij kon immers zonder veel kans op ontdekking iemand ombrengen, want hij kwam zijn patiënten heel nabij. De angst voor gifmoord zat er diep in bij antieke mensen. Een plotseling sterfgeval werd grif aan een venijn toegeschreven. Gezien de hygiënische omstandigheden zal menige onverwachte dood wel het gevolg van acute voedselvergiftiging zijn geweest. De elite, die meer vlees at dan de graanetende mas-

sa, was in het bijzonder vatbaar voor dit risico, maar wie dacht daaraan? Het was veel bevredigender de dood te kunnen toeschrijven aan iemand dan aan iets, bijvoorbeeld aan een dokter.

Een anekdote maakt duidelijk dat er angst voor gewetenloze artsen bestond, waarop kon worden ingespeeld. Tijdens zijn opmars door Klein-Azië werd Alexander de Grote door een ernstige ziekte overvallen. Hij vertrouwde zich aan de zorg van ene Philippos toe. Vlak voordat deze hem een medicijn zou toedienen, werd een brief van Parmenion bezorgd waarin deze vertrouweling van Alexander de koning voor Philippos waarschuwde: de man zou door de Perzische koning omgekocht zijn om hem uit de weg te ruimen. Alexander legde de brief onder zijn kussen. Toen de arts met zijn drankje kwam, nam de koning het zonder aarzelen in. Tijdens het drinken overhandigde hij de brief aan Philippos als bewijs van zijn grote vertrouwen (Plutarchus, *Alexander* 19).

Een 'minimale' interpretatie van Hippocrates' tekst, levert een bevredigende verklaring op. We moeten niet zoeken naar hoge morele principes achter de eed. Deze verwijst alleen naar enkele concrete situaties, waarin de arts zijn positie zou kunnen misbruiken. De eed is casuïstisch van aard en bedoelt waarschijnlijk het vertrouwen te wekken van degene die een Hippocratische arts in dienst neemt.

In de moderne tijd kon de antieke eed des te gemakkelijker worden opgevat als een algemene betuiging van trouw aan het leven, omdat direct achter het zinsnede over vergif het andere hete hangijzer van de medische ethiek wordt beroerd, abortus: 'en evenmin zal ik ook aan een vrouw een verderfelijke tampon (*pesson phthorion*) geven.' Maar ook hier moeten we niet meer willen zien dan er staat. Bij een 'koele' lezing, die Rütten bepleit, belooft de arts niet meer dan een bepaald vruchtdodend middel niet te verstrekken, een 'verderfelijk tampon'. Er wordt ook nie-

mand aangeduid die vraagt om abortus, met name niet de zwangere. Misschien verzekert de Hippocratische arts alleen aan de heer des huizes dat hij hem niet zijn nakomelingen zal onthouden. Tenslotte is de echtgenoot degene die de dokter huurt: de opdrachtgever moet er zeker van zijn dat hem geen 'onrecht' (*adikia*) wordt gedaan. Latere lezers waren zich er terdege van bewust dat de tekst op dit punt geen algeheel verbod op medische hulp bij vruchtafdrijving behelsde. Daarom had de christelijke bewerker er behoefte aan de passage aan te scherpen: 'en op gelijke wijze zal ik aan vrouwen (meervoud dus) geen abortivum (dus niet alleen een 'verderfelijik tampon') van boven of van onderen geven.'⁵ Dat is de duidelijke, ethische taal die de eed niet spreekt.

Natuurlijk kan men zich afvragen wat een eed uit de 4de eeuw v.Chr. voor de moderne tijd betekent. Zolang er nog medici zijn die aan Hippocrates' eed een haast bijbels of liever klassiek gezag toeschrijven, heeft het zin met historische en filologische argumenten hun stelligheid te ondermijnen. De antieke geschiedenis geeft genoeg aanwijzingen dat artsen bij vrijwillige euthanasie hun deskundige hulp verleenden. De antieke artseneed verbiedt die vorm van medische zorg niet.

KORTE BIBLIOGRAFIE

A.J.L. van Hooff, *Zelfdoding in de antieke wereld* (Nijmegen 1990).

Thomas Rütten, *Medizinethische Themen in den deontologischen Schriften des Corpus Hippocraticum*, in: *Médecine et moral dans l'antiquité*. Fondation Hardt (Vandoeuvres-Genève 1997) 65–120, vooral 68–91.

NOTEN

1. G. A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde* (Rotterdam 1993⁷) 53.

2. Zie mijn reactie op de opiniepagina van *NRC Handelsblad* 26-1-1995.

3. Lindeboom (1993⁷) 54.

4. Dat zou onmiskenbaar de betekenis zijn als er een datiefvorm van het *participium medii aoristi* stond, αἰτησάμενον, mooi congruerend met οὐδενί. Vergelijking met andere plaatsen in het *Corpus Hippocraticum* levert geen aanknopingspunten op: het *participium aoristi passivi* αἰτηθεῖς komt alleen hier, in de eed, voor. Slechts één maal wordt het medium van het tegenwoordig deelwoord αἰτούμενος aangetroffen (in *Brief 23*: de milt die niets voor zich vraagt, dus in een heel mooi, schools gebruik van het medium).

5. In drie versies bewaard: Bologna, Biblioteca Universitaria, 3632, f. 28; Milaan, Biblioteca Ambrosiana, B 113., f. 203v en f. 204 (in kruisvorm); Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb. gr. 64, f. 116 (in kruisvorm).

Eed

Ik zweer bij Apollo de Genezer, bij Asklepios, Hygieia en Panakeia, en bij alle goden en godinnen, en ik roep hen als getuigen aan, dat ik deze eed en deze verbintenis naar beste weten en vermogen zal nakomen.

Ik zal hem die mij deze kunst heeft geleerd gelijk stellen aan mijn ouders, hem laten delen in mijn levensonderhoud en hem, als hij in behoeftige omstandigheden mocht komen te verkeren, steun verlenen. Zijn nakomelingen zal ik beschouwen als mijn broers. Ik zal hun die kunst onderwijzen, als zij die willen leren, zonder beloning en zonder schuldbewijs. Tot de voorschriften, voordrachten en heel mijn verder onderwijs zal ik toelaten mijn zonen en die van mijn leermeester, en aan de leerlingen die zich bij mij hebben ingeschreven en zich onder ede verbonden hebben aan de medische code, maar aan niemand anders.

Ik zal dieetregels naar beste weten en vermogen aanwenden ten bate van de zieken, maar van hen weren wat kan leiden tot verderf en onrecht.

En ook niet zal ik iemand, daarom gevraagd, een dodelijk medicijn geven en ik zal ook geen advies geven van deze aard. En evenmin zal ik ook aan een vrouw een verderfelijke tampon geven.

Rein en vroom zal ik mijn leven leiden en mijn vak uitoefenen.

maar ik zal dat werk overlaten aan degenen die daarin deskundig zijn.

In welk huis ik ook binnenga, ik zal er binnengaan ten bate van de zieken, mij onthoudend van elk opzettelijk onrecht en verderfelijke handeling in het algemeen, in het bijzonder van seksuele omgang met de lichamen van mannen of vrouwen, vrijen of slaven.

Wat ik ook bij de behandeling, of ook buiten de praktijk, over het leven van mensen zal zien of horen aan dingen die nooit mogen worden rondverteld, zal ik verzwijgen, ervan uitgaande dat zulke dingen geheim zijn.

Moge het mij, als ik deze eed in acht neem en niet breek, goed gaan in mijn leven en in mijn vak en moge ik altijd aanzien genieten bij alle mensen, maar als ik hem overtreed en meinedig word, moge dan het tegendeel daarvan mij overkomen.

(4. 628–632 L; CMG I.1, pp. 4–5 Heiberg)
Vertaling: Manfred Horstmanshoff en Anton van Hooff

LITERATUUR

Thomas Ruetten, Medizinethische Themen in den deontologischen Schriften des Corpus Hippocraticum, in: *Médecine et morale dans l'Antiquité, Entretiens sur l'Antiquité Classique*, deel 43 (Vandoeuvres-Genève 1996) 65–111.

Ὅρκος

1 Ὅμιμι (ὀμνῶ?) Ἀπόλλωνα ἰητροῦν καὶ Ἀσκληπιῶν καὶ Ὑγίειαν καὶ Πανάκειον καὶ θεοὺς πάντας τε καὶ πάσας, ἱστορὰς ποιημίεος, ἐπιτελέα ποιῶσιν κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν ὅρκον τόνδε καὶ συγγραφὴν τῆδε·

2 ἠγύσασθαι τε τὸν διδάξαντά με τὴν τέχνην ταύτην ἴσα γειέτησι ἑμοῖσι, καὶ βίον κινῶσασθαι, καὶ χρεῶν χρηίζοντι μεταδόσιν ποιῶσασθαι, καὶ γένος τὸ ἐξ αὐτοῦ ἀδελφείοις ἴσον ἐπικριένει ἀῤῥεσι, καὶ διδάξειν τὴν τέχνην ταύτην, ἢν χρηίζωσι μανθάνειν, αἴνε μισθοῦ καὶ συγγραφῆς, παραγγελῆς τε καὶ ἀκροῦσιος καὶ τῆς λοιπῆς ἀπάσης μαθήσας μεταδόσιν ποιῶσασθαι ἰούσι τε ἑμοῖσι καὶ τοῖσι τοῦ ἐμὲ διδάξαντος, καὶ μαθητῆσι συγγεγεγεμμένοισι τε καὶ ἀρκισμένοις νόμῳ ἰητρικῷ, ἄλλῳ δὲ οὐδεμί.

3 Διαιτῆμασί τε χρήσομαι ἐπ' ἀφελείῃ καμνόντων κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν ἐπὶ δηλήσει δὲ καὶ ἀδικίῃ εἰρῆεν.

4 Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ Φάρμακον οὐδὲν αἰτηθεὶς Ξανάσιμον, οὐδὲ ὑψηλοῖσιν συμβουλῆν τοῖνδ' ὁμοίως δὲ οὐδὲ γυναικί πῶσσόν φθέρσιον δώσω.

5 Ἀγνώω δὲ καὶ ὁσίως διατηρῶσω βίον τὸν ἐμὸν καὶ τέχνην τὴν ἐμὴν.

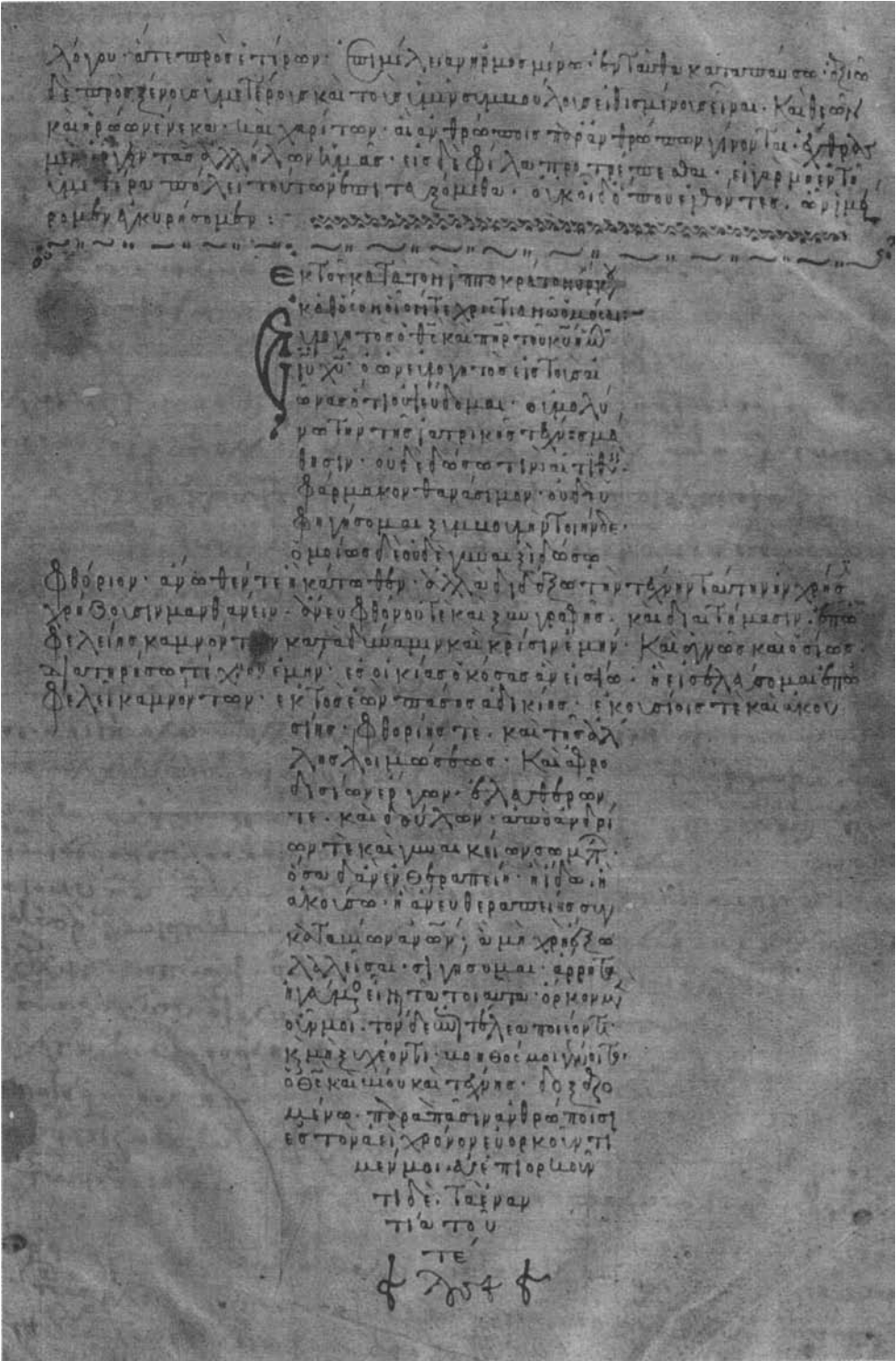
6 Οὐ τεμέω δὲ οὐδὲ μὴν λιθιῶντας, ἐκχαρήσω δὲ ἐργάτην ἀνδράσι πρήξιος τῆσδε.

7 Ἐς οἰκίας δὲ ὁκόσας ἂν ἐσῶν, ἐστελεύσομαι ἐπ' ἀφελείῃ καμνόντων, ἐκτὸς ἐόν πάσης ἀδικίας ἑκουσίης καὶ φθορίας τῆς τε ἄλλης καὶ ἀφροδισίων ἔργων, ἐπὶ τε γυναικείων σωματῶν καὶ ἀνδρείων ἐλευθέρων τε καὶ δούλων.

8 Ἄ δ' ἂν ἐν θεραπείῃ ἢ ἰδῶ ἢ ἀκούσω, ἢ καὶ ἄνευ θεραπείης κατὰ βίον ἀνθρώπων, ἂ μὴ χρὴ ποτε ἐκλαλέεσθαι ἔξω, σιγήσομαι ἄρρητα ἠγεύμενος εἶναι τὰ ταυτά.

9 Ὅρκον μὲν οὖν μοι τόνδε ἐπιτελέα ποιέοντι καὶ μὴ συγχέοντι εἴη ἐπαύρασθαι καὶ βίον καὶ τέχνης δοξαζομένῃ παρα πάντι ἀνθρώποις ἐς τὸν αἰὶ χρόνον, παραβαῖνοντι δὲ καὶ ἐπορκέοντι τάναντία τούτων.

130 Eed van Hippocrates, 12de-eeuws Byzantijns ms. in vorm van een kruis (Biblioteca Vaticana, Roma), (uit: R. Margotta, Milano 1968², f. 72).

Hoe ging Galenus met zijn patiënten om?

Manfred Horstmanshoff

Ein unerträglicher Seichbeutel

De werken van Galenus zijn eeuwenlang door medici gelezen en hebben een enorme invloed uitgeoefend. Classici en historici heeft Galenus echter relatief weinig onder zijn lezers gehad. Eerlijk is eerlijk, de 19.000 bladzijden Griekse tekst, met een vertaling in het Latijn onderaan de pagina, twintig delen in tweeëntwintig banden in de uitgave van Kühn, ogen tamelijk afschrikwekkend. Het lijkt wel alsof de classici er met een grote boog omheen zijn gelopen, anders zouden zij wel ijveriger gezorgd hebben voor moderne tekstkritische edities, vertalingen en commentaren. De enige editie die aanspraak maakt op volledigheid, maar bij lange na niet volledig is, werd bezorgd door de zojuist genoemde Carl Gottlob Kühn en is verschenen te Leipzig in de jaren 1821–1833. Van slechts enkele werken is een moderne editie voorhanden, onder andere in het *Corpus Medicorum Graecorum*. De laatste jaren verschijnen overigens in rap tempo moderne uitgaven. Een Galenuseditie in de Budé-reeks (tekst met Franse vertaling, kritisch apparaat en beknopt commentaar) is aangekondigd.

Wie de moeite neemt om in Galenus' werk door te dringen, wordt niet direct beloond. Zijn stijl is vaak duister en langdradig. De lezer wordt onaangenaam getroffen door de toon van zelfingenomenheid die uit vrijwel iedere regel spreekt. De befaamde Duitse filoloog Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf noemde hem een 'unerträglicher Seichbeutel'.¹ Dat betekent inderdaad in het Nederlands: 'een onverdraaglijke zeikerd.' Zijn onderwerpen zijn

voor niet-medici op het eerste gezicht niet zo inspirerend: *Over polsen voor beginners*; *Over het nut van de ademhaling*; *Over het reukorgaan*. Galenus heeft zoveel geschreven dat hij het nodig oordeelde er nog een boekje aan toe te voegen, waarin hij adviseert in welke volgorde men zijn geschriften het beste kan lezen: *Over de volgorde van zijn boeken*. De eerste autobiografie uit de literatuurgeschiedenis, *Over zijn eigen boeken*, is ook van zijn hand.

Wie van alle overgeleverde werken van Galenus kennis wil nemen – éénderde is verloren gegaan – moet, behalve Grieks, ook Latijn, Syrisch en Arabisch beheersen. Bepaalde werken zijn namelijk in het originele Grieks niet meer over, maar wel in oude vertalingen. Wie zijn werken dan ook nog wil begrijpen, moet medisch, filosofisch, filologisch én historisch onderlegd zijn. Vrijwel niemand is zo'n intellectuele omnivoor, dus is Galenus' werk bij uitstek geschikt voor multidisciplinair onderzoek. Dat blijkt wel op de driejaarlijkse Galenuscolloquia.

Wie op zoek is naar cultuurhistorische gegevens, vindt uiteindelijk in Galenus' werken veel van zijn gading. Her en der verspreid staan talrijke brokjes informatie over het leven van de arts Galenus persoonlijk en over de maatschappij waarin hij leefde: het Rome van de 2de eeuw n.Chr.

Laat je zoon studeren

Galenus werd in 129 n.Chr. te Pergamum geboren als zoon van een architect. Zijn vader kreeg door middel van een droom de goddelijke ingeving dat hij Galenus medi-

Strigielsarcofaag uit Ostia: de arts als filosoof, 4de eeuw n.Chr. Metropolitan Museum, New York, inv. 48, 76, I.

cijnen moest laten studeren. Hij studeerde lang, bij elkaar zo'n twaalf jaar, en dat in een tijd waarin de meeste artsen eenvoudig het vak leerden door als leerjongen met een ervaren arts mee te lopen. Er zijn inscripties gevonden, waaruit blijkt dat 17- en 18-jarigen als zelfstandig arts werkzaam waren.

Galenus heeft van jongs af aan de studie van de geneeskunde met die van de wijsbegeerte gecombineerd. Zijn vader gaf hem de raad zich niet aan een bepaalde school te binden. Deze eclectische houding bleef Galenus zijn hele leven trouw. Hij was bezeten van een hartstochtelijke begeerte naar kennis:

Ik weet niet waarom ik van jongs af aan een diepe afkeer heb gevoeld van de opinies van de massa. Was het een vorm van goddelijke inspi-

ratie of een vorm van waanzin? Betitel mijn houding zoals je wilt! Tegelijkertijd verlangde ik naar waarheid en wetenschap, want ik meende dat de mensen niets mooiers en goddelijkers kunnen verwerven. (*De meth.med.* 7. 1, 10. 457 K)

Blijkbaar ervoer hij zijn drang om de waarheid te kennen niet puur rationeel, maar als een goddelijke inspiratie (*enthousiasmos*), zelfs als een vorm van waanzin (*mania*). In een andere tekst (*De fac. nat.* 3. 10, 10. 179 K) spreekt hij van een koortsachtig enthousiasme voor de waarheid, als van een bezetene, die geen rust kent, dag noch nacht. Zo zou het zijn hele leven blijven.

Na zijn opleiding in de beste medische centra van zijn tijd, te Smyrna, Corinthen en Alexandrië, keerde Galenus in 157 naar

Pergamum terug, waar hij de functie van gladiatorenarts aanvaardde. In 162 begaf hij zich naar Rome, waar hij zich als praktiserend arts vestigde.

Door enkele opzinkbare prognoses wist Galenus naam te maken bij de Romeinse elite, zozeer zelfs dat hij aan het keizerlijk hof zou worden geïntroduceerd. Ook gaf hij anatomische demonstraties, die veel belangstelling trokken in Romeinse intellectuele kringen. Hoewel zijn vooruitzichten zeer rooskleurig leken, vertrok Galenus in 166 toch hals over kop uit Rome. Was hij op de vlucht voor de grote pokkenepidemie die Rome naderde?

Door keizer Marcus Aurelius werd Galenus uit Pergamum ontboden naar Aquilea, waar de keizer voorbereidingen trof om op expeditie te gaan tegen de Germanen. Galenus wist zich alleen te onttrekken aan een verzoek om als lijfarts mee te gaan op expeditie door zich te beroepen op een bevel van de god Asclepius. Marcus Aurelius zwichtte en gaf Galenus de opdracht in Rome als lijfarts te zorgen voor zijn zoon, de latere keizer Commodus.

Tot zijn dood, circa 200, misschien ook circa 210 of nog later, verbleef Galenus te Rome, waar hij praktijk hield en zich ontwikkelde tot één van de productiefste schrijvers van de gehele Oudheid. Hij schreef niet alleen over medische zaken, maar ook over wijsbegeerte en letterkunde, en strooide tussen de regels door veel autobiografische informatie. Uit terloops verstrekte gegevens kan men een beeld krijgen van het leven van een arts in de Romeinse Keizertijd, die verkeerde met slaven, filosofen, rijke magistraten en hun vrouwen, keizers en keizerinnen.

Door zijn talrijke geschriften verwierf Galenus een gezag op het terrein van de geneeskunde, dat alleen door dat van Hippocrates wordt geëvenaard. Tot circa 1850 was zijn invloed allesoverheersend. Zijn sporen zijn nog vandaag in ons taalgebruik en in populaire medische opvattingen terug te vinden.

Dokter in de grote stad

Rome oefende op iedereen in het Romeinse Rijk die carrière wilde maken een onweersaanbare aantrekkingskracht uit. Galenus spreekt in zijn werken vaak laatdunkend over zijn collega's medici in Rome. Zij zijn alleen naar de grote stad gekomen om snel veel geld te verdienen. In een kleine stad, waar de sociale controle groter is, wordt een kleine fout of een laakbare levenswandel van een arts direct bestraft; hij krijgt geen patiënt meer en zijn geschonden reputatie smelt hem zelfs naar andere steden vooruit. In Rome echter kan men onderduiken in de anonimiteit.

Een eigenaardigheid van Rome, die niet gedeeld wordt door andere steden, is dat zelfs de burens, laat staan andere inwoners, niet weten hoe een patiënt is gestorven of door wie hij is behandeld. Dat komt doordat de stad groot en dichtbevolkt is. Haar inwoners zijn erg belust op geld en prestige en daar almaar mee bezig. (*De opt. med. cognosc.* 1. 12, *CMG Supplementum Orientale 4*)

Zoals gezegd, Galenus laat zich meermalen in negatieve zin uit over zijn collega's, of liever concurrenten, die een goed leventje belangrijker vonden dan intellectuele integriteit:

Sommige artsen presenteren hun opvattingen op dictatoriale wijze, zonder er een bewijs van te geven. Sommigen geven niet alleen geen enkel bewijs, maar zij weigeren ook de bewijsvoering te leren bij diegenen die er een leveren. Je weet best dat het merendeel van de artsen van het soort dat op het ogenblik de toon aangeeft, zich zo gedraagt. En daarover behoef je je helemaal niet te verbazen. Want als het merendeel van de filosofen zelfs meent dat men hen moet geloven, zonder dat zij iets bewijzen, waarom zou het dan verwondering wekken dat de artsen evenzo doen? Het komt doordat zij geen tijd hebben om de waarheid te zoeken. Vanaf de vroege morgen brengen zij hun tijd

door met het 'betuigen van hun respect' – en 's avonds vullen zij hun buik en bedrinken zij zich.' (*De meth. med.* 1. 9, 10. 76 K)

Ook Galenus volgde echter de regels van het antieke patronagesysteem. Hij zorgde ervoor dat hij eerst in Rome een goede reputatie opbouwde bij invloedrijke streekgenoten. Door enkele spectaculaire prognoses, onder andere van de ziekte van de filosoof Eudemus, en geslaagde therapieën werd hij bekend bij de Griekssprekende elite in Rome.

Toen ik hem [Eudemus] weer opzocht, bekeek ik zijn urine en nam ik langdurig zijn pols op. Ik verklaarde toen dat hij een derde aanval van zware, vierdedaagse koorts zou hebben, ongeveer op hetzelfde uur als de vorige keren. (*De praecogn.* 2, 14. 611–612 K)

Ook Galenus' anatomische demonstraties droegen aan zijn bekendheid bij. Hij ontleedde in het openbaar apen, schapen, nijlpaarden en olifanten, ... maar geen mensen. Als hofarts diende Galenus achtereenvolgens de keizers Marcus Aurelius, Commodus en Septimius Severus. Daarnaast bleef hij praktizeren, gaf hij aandacht aan zijn leerlingen en vond hij tijd om zijn omvangrijke werken aan zijn stenografen te dicteren. Hij moet aan verscheidene boeken tegelijk hebben gewerkt. Hij was, zoals nog steeds vele medici, een workaholic:

Ik was slaaf van de plichten van mijn beroep en maakte mij op vele manieren nuttig voor mijn vrienden, verwanten en stadgenoten. Ik bracht het grootste deel van iedere nacht wakend door, soms wegens mijn zieke patiënten, soms ook terwille van alles wat goed is op het gebied van de studie.' (*De san. tuenda* 5. 1, 6. 307 K)

Uit Galenus' werken is goed op te maken hoe hij met zijn patiënten omging. Bij de

bespreking van die vraag wil ik twee aspecten onderscheiden: een medisch-technisch aspect – prognose en diagnose –, en een meer psychologisch aspect – de *bedside manners* van Galenus.

Prognose en diagnose

Galenus bezocht zijn patiënten gewoonlijk in alle vroegte. Hippocrates, zijn grote voorbeeld, raadt immers aan zoveel mogelijk 's ochtends visites af te leggen, als het waarnemingsvermogen van de arts nog scherp is. Die gewoonte bestaat nog steeds, zoals iedereen kan weten die weleens in een ziekenhuis heeft gelegen en de stoet van dokters en assistenten langs zijn bed heeft zien trekken. Er is dan ook een goede reden voor. Vooral ernstig zieke en depressieve patiënten zijn 's ochtends, na de nachtrust, op hun best. Voor de patiënt is zo'n visite niet altijd aangenaam. Een epigram van de Romeinse dichter Martialis biedt dan ook veel herkenningpunten:

Languebam: sed tu comitatus protinus ad me venisti centum, Symmache, discipulis. centum me tetigere manus Aquilone gelatae. non habui febrem, Symmache: nunc habeo.

Ik was ziek en direct kwam je naar mij toe, Symmachus, vergezeld van honderd discipelen: honderd paar ijskoude handen betastten mij. Ik had geen koorts, Symmachus; nu heb ik het wel. Martialis 5. 9

We stellen ons Galenus' visite voor. Eerst bekijkt hij, zonder nog te spreken, vanaf de drempel van de ziekenkamer de algehele toestand van de zieke. Dan komt hij dichterbij en onderzoekt steeds nauwkeuriger de gelaatskleur, de blik, de ademhaling. Pas daarna gaat hij tot het eigenlijke onderzoek over. Hij stelt ook vragen, aan de patiënt zelf en aan de mensen in zijn omgeving. Zijn doelstelling is immers het Hippocratische ideaal:

Zeggen wat vooraf is gegaan, inzien wat zich nu voordoet en voorzeggend wat in de toekomst zal gebeuren: daarvoor moet de arts zich beijveren. Ten aanzien van ziektes moet hij zich op twee dingen toeleggen: helpen, of niet schaden. De (genees)kunst wordt verwezenlijkt door drie factoren: de ziekte, de zieke en de arts. De arts staat ten dienste van de kunst. De zieke moet de ziekte weerstaan tezamen met de arts. (Hp., *Epid.* 1. 11, 2. 636 L)

In de moderne geneeskunde onderscheidt men duidelijk de diagnose – de wetenschappelijke kennis van datgene waaraan de patiënt lijdt – en de prognose – het vermoeden, de verwachting, van wat hem zal gebeuren. Galenus maakt dat onderscheid niet, Hippocrates evenmin. Voor hem is de prognose het belangrijkste. Daarmee wil hij de reputatie van de arts versterken en duidelijk onderscheiden van de werkwijze van zieners (*manteis*).

Ik acht het zeer belangrijk dat de arts zich toelegt op de prognose. Want als hij aan het ziekbed uit zichzelf onderkent en voorspelt wat er aan de hand is, wat gebeurd is en wat nog zal gebeuren, als hij bovendien zonder lacunes uiteenzet wat de zieken voor hem verborgen houden, dan krijgt men er meer vertrouwen in dat hij het lot van de zieken doorziet. (Hp. *Progn.* 1, 2. 110 L)

Galenus wacht vaak lang met het nemen van een beslissing. Immers: 'Het leven is kort, de (genees)kunst is lang, het gunstige ogenblik (*kairos*) is vluchtig' (*Aph.* 1. 1, 4. 458 L), zegt Hippocrates. Galenus begint met een *hupolêpsis*, een veronderstelling. Die mag echter niet leiden tot een *doxa*, een opvatting zonder argumentatie, maar moet kennis opleveren die door bewijs wordt geschraagd: *epistêmê*. Dat kan alleen met behulp van de rede en de zintuigen, met de kennis van anatomie en fysiologie en van de geschriften van de oude medische auteurs. Galenus wil eerst vaststellen of ie-

mand die zijn hulp inroept ziek is of niet, en zo ja, of de ziekte behandelbaar is. Als hij vastgesteld heeft dat er inderdaad sprake is van een behandelbare ziekte, kan het zijn dat deze nog niet voldoende duidelijke symptomen vertoont waarop hij een prognose kan baseren. Misschien moet hij twee of drie dagen wachten: 'De goede arts verliest zijn geduld niet, maar weet wat er gaat gebeuren' (*De cris.* 3. 2, 9. 705 K). Een te haastige arts kan alleen al door de behandeling ziekten veroorzaken (*Meth. med. ad Glauc.* 1. 2, 11. 6–7 K). Als aan het opvolgen van een bepaald voorschrift van de arts risico's zijn verbonden bespreekt Galenus deze van tevoren met de familie.

Het is overigens opmerkelijk dat Galenus op kritieke momenten in zijn persoonlijk leven niet aan deze rationele methode vasthield, maar zich door goddelijke dromen liet leiden, evenals zijn vader, die in een droom de raad kreeg zijn zoon geneeskunde te laten studeren. Ook als diagnostisch middel wees Galenus dromen niet af. Als iemand over een rode slang droomt is dat een voorteken van een bloedneus; een worstelaar die droomt dat hij letterlijk in het bloed baadt, heeft een aderlating nodig.

Galenus weigerde patiënten met een slechte prognose zijn hulp niet. Een voorbeeld is het geval van de collega-arts Antipater met zijn hartaandoening, uitvoeriger besproken door F.G. Schlesinger, elders in dit nummer. Galenus verzagde de fatale afloop, maar bleef hem toch een half jaar lang observeren en begeleiden. Overigens is ook hier, zo deelde J.P. Vandembroucke mij mee, de hedendaagse praktijk nog onveranderd. Nog steeds consulteren artsen elkaar tussen de bedrijven door, in de wandelgangen, en stellen elkaar daarbij soms voor problemen wanneer ernstige symptomen worden gevonden.

Galenus was gesteld op een individuele benadering van zijn patiënten. Daarom bezocht hij hen zo vaak en werd hij niet moe ook bij vrienden en personeel van de patiënt naar hun achtergronden te informe-

ren. Hij wilde van iedere patiënt weten: leeftijd, temperament, kleur, warmte, houding van het lichaam, pols, gewoonten, bezigheden, karakter, man of vrouw, landstreek, jaargetijde, klimaat (*Meth.med.ad Glauc.* 1. 1, 11. 2-5 K). Merkwaardig genoeg was dit streven niet in strijd met een behandeling per brief, mits genoeg gegevens bekend waren. Galenus was zeker niet de laatste 'postorderarts'. We hoeven maar te denken aan de brieven, geadresseerd: 'Boerhaave, Europa', die in de 18de eeuw het Rapenburg in Leiden bereikten.

Psychische stoornissen

Een aparte vermelding verdient de manier waarop Galenus met psychische stoornissen omging. Ziekte is volgens hem:

... een toestand van het lichaam, tegengesteld aan de natuur ervan, waardoor de vitale functies worden belemmerd.
(*De sympt. diff.* 1, 7. 47 K)

Die definitie sluit geestesziekten uit. De psyche en het morele leven van de mens hebben weliswaar iets te maken met de menging van de lichaamssappen, maar Galenus laat zich er niet over uit hoe de verhouding precies ligt. Als arts is hij vooral geïnteresseerd in de lichamelijke aspecten van ziekte. Een voorbeeld. Tijdens één van zijn wandelingen door Rome was Galenus getuige van de volgende scène:

Een man die opgesloten was in zijn huis in Rome in gezelschap van een jonge voller (textielarbeider) stond op van zijn bed en ging naar het raam, waar hij gezien kon worden en ook de mensen buiten kon zien passeren. Hij liet hun toen elk van zijn glazen potten zien en eiste dat zij hem zouden vragen de potten naar beneden te gooien. De mensen lachten, klaptten in hun handen en spoorden hem aan dat te doen. Toen greep de man de ene pot na de andere en wierp die naar beneden. De mensen lachten en schreeuwden. Later vroeg hij ook of zij wilden

dat hij de voller naar beneden zou gooien. En toen zij hem zeiden dat hij dat moest doen, deed hij het. Toen de mensen de man van hoog boven zagen vallen, hielden zij op met lachen, snelden op de gevallen man toe, die verpletterd was, en tilden hem op. (*De loc. aff.* 4. 1, 8. 226 K)

Een dergelijk geval wordt door Galenus puur somatisch verklaard. Volgens Galenus hebben we hier te maken met phrenitis als gevolg van een verstoring van de harmonie van de *humores*, de lichaamssappen. Hij gaat uit van een ontsteking van de hersenen, die lokaal moet worden behandeld. Ook de dieetleer kan daaraan een bijdrage leveren.

Galenus bedreef geen psychotherapie. Hij gebruikte wel procedures die wij psychotherapeutisch zouden noemen, omdat hij, empirisch en uit de traditie, wist dat er een direct en sterk verband is tussen lichaam en psyche. In zijn commentaar op het zesde boek van Hippocrates' *Epidemieën* (*In Hipp. Epid. VI comm.* 8, alleen in het Arabisch overgeleverd) weidt Galenus uit over psychische aandoeningen die de oorzaak kunnen zijn van somatische klachten, ziekte, zelfs de dood. Dergelijke aandoeningen heten in de antieke wijsbegeerte *pathê*, 'passies', zoals woede, wrok, vrees, smart, afgunst, hevige begeerte, iets of iemand te zeer liefhebben of haten. De woede van de grammaticus Callistus over het verlies van zijn boeken door brand is één voorbeeld dat Galenus behandelt. Galenus spreekt hier uit eigen ondervinding, omdat ook zijn eigen bibliotheek zich in het *Templum Pacis* bevond en in vlammen opging bij de grote brand in Rome in 192. Andere voorbeelden zijn: de man uit Cappadocië die bang was dat Atlas de wereld niet meer zou kunnen dragen en uit angst stierf, en de man die in gezelschap een wind had gelaten en zich daarover zo schaamde dat hij wegwijnde en stierf. In al deze gevallen ziet Galenus het als de taak van de arts om te ontdekken wat de patiënt deprimeert.

De arts moet het als zijn taak zien niet alleen de overige neigingen van de patiënt te ontdekken, maar ook datgene wat zijn geest bedrukt. Want de genezing van iemand bij wie de oorzaak van zijn ziekte in zijn geest ligt, is alleen mogelijk als de idee fixe uit de weg wordt geruimd, maar dat kan niet door eten en drinken, woonomstandigheden, badgewoonten, wandelen en dergelijke worden bereikt.' (In *Hipp. Epid. VI comment. 8*, CMG V 10, 2, 2, 487)

De gewone therapie (dieet en dergelijke) helpt daar niet. Galenus doet uitsluitend een beroep op de rede. Artsen, of anderen, moeten bij de patiënten de wilskracht, de standvastigheid en het geduld versterken. Van het onderbewuste karakter van het mechanisme dat somatische symptomen veroorzaakt had Galenus, achttien eeuwen voor Freud, uiteraard nog niet gehoord.

Galenus' 'bedside manners'

In zijn commentaren op de Hippocratische *Epidemieën* (besprekingen van ziektegevallen) heeft Galenus dikwijls eigen opvattingen en ervaringen verwerkt. Deze commentaren bieden dus meer dan alleen een interpretatie van de tekst van het *Corpus Hippocraticum*.

Een mooi voorbeeld van zo'n commentaar waarin Galenus zich laat verleiden tot persoonlijke uitspraken is de door Deichgräber meesterlijk behandelde vierde commentaar op het zesde boek van de Hippocratische *Epidemieën*.

De patiënten tegemoetkomend behandelen, bijvoorbeeld hygiëne bij het bereiden van spijs en drank, bij datgene wat zij zien, zachtheid bij wat zij aanraken; verder: wat geen grote schade kan aanrichten of gemakkelijk te herstellen is, zoals een koude dronk, wanneer dat nodig is. Bezoecken, gesprekken, houding, kleding – alles met oog op de zieke, haren, nagels, geur.' (Hp., *Epid. 6. 4. 7, 5. 308–309 L*)

Om met een kleinigheid te beginnen: de regel van Hippocrates zegt dat de arts in

het belang van de zieke met geuren rekening moet houden. Galenus werkt dit in zijn commentaar met voorbeelden uit. Zo noemt hij de arts Quintus, die ten tijde van Galenus' vader en grootvader in Rome praktizeerde. Nog naar de wijn ruikend die hij bij het ontbijt had gedronken, bezocht hij een aanzienlijke patiënt. De patiënt verdroeg de geur niet en vroeg Quintus enige stappen achteruit te doen. Quintus kwam echter nog dichterbij en hield hem voor:

Is het dan niet veel erger voor mij jouw koortsstank te moeten verdragen dan voor jou mijn wijnlucht? (In *Hipp. Epid. VI comment. 4*, CMG V 10, 2, 2, 206–207)

Waarschijnlijk vinden wij hier de reden waarom Galenus' s morgens geen wijn drinkt en met brood volstaat, zoals hij elders mededeelt (*De san. tuenda 6. 7, 6. 412 K*) Hij was overigens geen tegenstander van het gebruik van wijn:

Wijn maakt alle verdriet en zorgen duidelijk lichter. Laten we het elke dag proberen. (*Quod animi mor. 3, 4. 777 K*)

Galenus stelt in zijn commentaar op de hierboven geciteerde *Epidemieën* passage overigens een vraag met een veel diepere strekking aan de orde: op welke punten moet de arts tegemoetkomen (*charizesthai*) aan de verlangens van de patiënt en op welke niet? De grondregel waarop Galenus zich baseert, is het bekende *ôphelēin ê mê blaptēin* 'helpen of niet schaden' (Hp. *Epid. 1. 11, 2. 634 L* en *Jusj. 4. 628 L*).² Galenus zegt er zelf van dat hij die regel altijd had beschouwd als een waarheid als een koe, maar dat de betekenis ervan pas tot hem begon door te dringen, toen hij zag dat beroemde artsen op dit punt in hun therapie faalden. Hij geeft twee praktijkvoorbeelden.

Ik werd bij zieken geroepen die de gewoonte hadden, toen zij nog gezond waren, dagelijks tweemaal te baden. Ik stond hun toe naar het bad te gaan, als zij vóór de vereiste tijd (*kairos*) naar een bad verlangden. Zo heb ik ook vele zieken toegestaan koud water te drinken wanneer zij in hun gezonde dagen koud water plachten te drinken.' (*In Hipp. Epid. VI comment.* 8, ed. Pfaff, *CMG V 10, 2, 2*, 489–490, uit het Arabisch)

Conclusie: een arts mag een zieke iets toestaan wat hem aangenaam is, mits hij daarmee geen schade aanricht. Hij kan dan beter op één ondergeschikt punt toegeven aan de verlangens van zijn patiënt, opdat hij op andere, essentiële terreinen, bijvoorbeeld waar zijn zelfbeheersing niet zo groot is, wel gehoorzaam is aan de arts. Als echter niet-medische redenen de arts ertoe verleiden aan de verlangens van de zieken tegemoet te komen, bijvoorbeeld de verwachting van een hoger honorarium, is dit volstrekt uit den boze.

Het tweede geval – nog altijd actueel – betreft het gebruik van pijnstillende middelen. Galenus schrijft dat de arts uit consideratie voor de patiënt die moeilijk pijn kan

Afb. 2. Galenus, portret; 16de-eeuwse gravure. Bertaretti-collectie, Milaan. (uit: R. Margotta, Milano 1968², p. 94)

verdragen geneigd is pijnstillende middelen voor te schrijven en daarmee tegen de wet van de geneeskunde te zondigen. Die wet is, zoals geformuleerd in de Hippocratische Eed: 'het nut voor de zieken' (*ôpheleiê kammontôn*). Als voorbeeld noemt Galenus hier het geval van een patiënt, zelf arts, die reeds zeven dagen aan zware hoofdpijn leed en, zonder zijn collega's erbij te roepen, zichzelf aderliet, met als gevolg dat de pijn een ogenblik zakte, maar ook dat hij ongewoon lang zwak bleef en pas laat weer op krachten kwam (*De meth. med.* 12. 1, 10. 814 K e.vv.).

Wat is het praktische doel dat Galenus wil bereiken met het *charizesthai*, het tegemoet komen aan de wensen van de patiënt op allerlei terreinen? In één woord: *eupetheia*. 'Gehoorzaamheid' is de vertaling in het woordenboek, maar dit geeft hier de betekenis niet goed weer. De arts wil ermee bereiken dat de patiënt zijn raadgevingen gewillig opvolgt. Wij volgen immers de raad op van diegenen die wij graag mogen? Voor *eupetheia* is vriendschap beslissend. De patiënt moet sympathie voor de arts hebben. De arts moet het vertrouwen van de patiënt wekken.

Galenus geeft een voorbeeld, naar hij zegt uit eigen ervaring: zieken die het Asklepieion van Pergamum bezochten waren bereid zich, op bevel van de godheid, soms zelfs veertien dagen van drinken te onthouden. En dat waren patiënten die naar geen arts wilden luisteren. In werkelijkheid is dat natuurlijk niet mogelijk geweest. Maar het gaat hier om Galenus' bedoeling: het vaste geloof dat de god redding zal brengen geeft de zieke de kracht om ontberingen te overwinnen. Een succesvolle therapie is alleen gegarandeerd bij *eupetheia*, 'volgzaamheid' van de patiënt. Die bereikt de arts door hem, binnen zekere grenzen, tegemoet te komen.

Een waarachtige hymne

Zo staat dus het aangename in dienst van het nuttige en dat klopt ook. Als leerling

van Aristoteles is Galenus teleoloog. Hij is ervan overtuigd dat de Grote Bouwmeester, de Demiurg, alles doelmatig heeft geschapen, tot behoud van het leven, in het bijzonder van de mens. In dat concept past dat men het aangename in dienst stelt van het nuttige. Dat geldt ook voor de manier waarop de arts zijn patiënten bejegt.

Galenus mag dan langdradig, eigengereid en verwaand zijn geweest, kortom een *Seichbeutel*, zoals Wilamowitz zegt, hij was van een diepe eerbied vervuld voor de schepping. Hij zag zijn eigen werk, in het bijzonder zijn anatomisch onderzoek, als: 'een waarachtige hymne' tot de Demiurg. Uit de volgende regels spreekt een gezindheid die het begrijpelijk maakt dat Galenus zoveel eeuwen door joden, christenen en moslims als geestverwant is beschouwd en als autoriteit is aanvaard:

Volgens mij is werkelijke vroomheid niet, als ik ontelbare hekatomben van stieren aan hem [de Demiurg] zou offeren en 10.000 talenten wierook zou branden, maar als ik zelf eerst zijn wijsheid, macht en goedheid zou leren kennen en aan anderen bekend zou maken. (*De usu part.* 3. 10, 3. 237 K)

KORTE BIBLIOGRAFIE

- A. Debru (red.), *Galen on pharmacology: Philosophy, history, and medicine* (Leiden 1997), [Proceedings of the Vth international Galen colloquium, Lille, 16–18 March 1995.]
- K. Deichgräber, *Medicus gratosus. Untersuchungen zu einem griechischen Arztbild. Mit dem Anhang Testamentum Hippocratis und Rhazes' De indulgentia medici*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, [Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse Nr. 3] (Wiesbaden 1970).
- J. Godderis, *Galenos van Pergamon over psychische stoornissen* (Leuven en Amersfoort 1988).
- E.H. Halbertsma, en J.A. van Vels-van Dongen, Galenus. Arts tussen droom en rede, *Hermeneus* 61 (1989) 170–201.
- H.F.J. Horstmanshoff, Galen and his patients, in: Ph. J. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff en P.H. Schrijvers (red.), *Ancient medicine in its socio-cultural context. Papers read at the Congress held at Leiden University, 13–15 April 1992*, [Clio Medica 27 I, pp. 83–99] (Amsterdam 1995).
- T. Tieleman, Galenus van Pergamon: geneeskunde en filosofie in de tweede eeuw na Chr., *Lampas* 31 (1998) 386–394.

NOTEN

* In dit artikel zijn diverse opmerkingen verwerkt die prof. dr. J.P. Vandenbroucke maakte in een persoonlijke brief naar aanleiding van een congreslezing in 1992. Op deze plaats wil ik hem daarvoor hartelijk danken. Een deel van dit artikel is een bewerking van een artikel dat ik eerder publiceerde in de bundel *Ancient medicine in its socio-cultural context*. (Amsterdam 1995), alwaar een uitvoeriger vermelding van bronnen en literatuur.

1. U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Philologische Untersuchungen* 9 (1886) 122.

2. Vergelijk de bijdragen van Philip van der Eijk en Anton van Hooff elders in dit nummer.

De goede arts

Ideaalbeeld en werkelijkheid in de middeleeuws-Arabische wereld

Remke Kruk

In het jaar 1219 ontving mijn oom een eigenhandig geschreven brief van Sultan al-Malik aṣ-Ṣâlih, waarin deze hem verzocht naar Buṣrâ te komen om zijn moeder en andere zieken daar te behandelen. Daarna zou hij weer terug kunnen naar huis. In Buṣrâ was namelijk een ernstige epidemie uitgebroken. Mijn oom ging inderdaad en wist de moeder in korte tijd te genezen. Hij werd daarvoor rijkelijk beloond met goud en eregewaden.

Wie was deze oom en waarom dacht de sultan speciaal aan hem, toen zijn moeder ernstig ziek werd? Zijn naam was Rashîd ad-Dîn `Alî. Hij was de oom van de beroemde biograaf Ibn abî Uṣaybi`a, 'de zoon van hem-met-het-vingertje'. Ibn abî Uṣaybi`a leefde van 1194–1270 en is de auteur van een groot bio-bibliografisch werk over medici, dat een van de belangrijkste bronnen is voor onze kennis van de middeleeuws-Arabische medische wetenschap.¹ Het boek bevat biografieën van alle aan Ibn abî Uṣaybi`a bekende artsen, niet alleen uit de Arabische, maar ook uit de daaraan op een of andere manier gerelateerde tradities. Griekse medici nemen daarbij natuurlijk een belangrijke plaats in.

Ibn abî Uṣaybi`a kwam zelf uit een familie van vooraanstaande artsen. Het citaat hierboven is afkomstig uit het hoofdstuk van zijn boek, waarin hij de opleiding, loopbaan en sociale achtergrond van zijn vader en zijn oom beschrijft (deel II, 246–59). De oom, Rashîd ad-Dîn, krijgt daarbij de meeste aandacht. Het verhaal geeft ons een beeld van zijn academische achtergrond.

140 Daardoor wordt ook duidelijk waarom de

sultan hem als geneesheer voor een dierbare zieke koos. De meer algemene vraag die hierachter ligt is: wanneer werd men in de middeleeuws-Arabische maatschappij beschouwd als een goed opgeleide en bekwame arts?

Leven en opleiding

Over leven en opleiding van Rashîd ad-Dîn vertelt zijn neef Ibn abî Uṣaybi`a ons onder meer het volgende. Rashîd ad-Dîn `Alî werd in 1183 in Aleppo geboren. Toen Rashîd ad-Dîn nog klein was, verhuisde zijn vader naar Cairo. Later ging de familie weer terug naar Damascus, zodat Rashîd ad-Dîn zijn opleiding in beide steden ontving. Zijn vader was een hoogstaand en deugdzaam iemand. Hij had goede connecties aan het hof en was bevriend met allerlei vooraanstaande geleerden. Onder hen bevonden zich medici, zoals Ibn abî l-Ḥawâfir, hoofd van het artsengilde in Egypte, de oogarts al-Ḥajjâj ibn Yûsuf en de beroemde arts-filosoof `Abd al-Laṭîf al-Baghdâdî.

De jonge Rashîd ad-Dîn leerde lezen en schrijven op de gebruikelijke manier, namelijk door de Koran uit het hoofd te leren en er verzen van op te schrijven. Daarna leerde hij rekenen. Hij werd daar kennelijk bijzonder goed in, want hij schreef later een boek over de rekenkunst. Ook werd hij nog wel eens, tegen zijn zin, opgezadeld met administratieve klussen waarvoor een goed rekenhoofd nodig was. Toen hij eenmaal had leren lezen, schrijven en rekenen, begon hij onder leiding van de Egyptische opperarts Ibn abî l-Ḥawâfir aan

zijn studie van de medische wetenschap. In dat kader bestudeerde hij een deel van Galenus' oeuvre. Hij had de eerste boeken daarvan al snel onder de knie. Daarna ging hij in het ziekenhuis meelopen om te kijken hoe de artsen in de praktijk diagnostiseerden en behandelden; in het ziekenhuis in Cairo werkten vele gerenommeerde artsen. Hij studeerde oogheelkunde en chirurgie bij de desbetreffende specialisten in het ziekenhuis.

Bij `Abd al-Laṭīf al-Baghdādī, die een tijdlang in Cairo verbleef, bestudeerde hij de Arabische taal en de filosofie. Met zijn leermeester besprak hij moeilijke passages in de werken van Aristoteles. Daarbij volgde hij ook nog filosofielessen bij een andere leermeester.

Rashīd ad-Dīn hield zich ook bezig met sterrenkunde en muziek; Ibn abī Uṣaybī a noemt ons de namen van zijn leermeesters. Als musicus kreeg hij een zekere faam: hij gold als een uitstekend zanger en luistspe-

ler, en zijn muziek 'had een bijzondere uitwerking op de zielen van de mensen'. Zijn wetenschappelijke interesse werd ook wel eens geremd: elders in Ibn abī Uṣaybī a's boek (I, 307–8) lezen we dat hij van plan was de wiskundige Kamāl ad-Dīn ibn Yūnus in Mosoel te gaan bezoeken, maar hij gaf dat plan op, omdat zijn moeder ontoestbaar was bij het idee dat hij zo ver weg zou gaan. Verder las hij al op jonge leeftijd allerlei geschriften uit zowel de Arabische als de Perzische literatuur. Hij was zeer studieus: van jongs af aan deed hij nooit iets anders dan studeren.

Toen Rashīd ad-Dīn twintig jaar was, nam zijn vader de familie mee terug naar Syrië. In Damascus begon hij zijn eerste patiënten te behandelen. Ondertussen studeerde hij verder bij een vriend van zijn vader die een hoge dunk van hem had. Veel tijd bracht hij door in het ziekenhuis om daar zijn kennis nog verder te vergroten.

Bij `Abd al-Laṭīf al-Baghdādī, die inmid-

Afb. 1. Globale omvang van het Arabisch-islamitische cultuurgebied in de 9de–13de eeuw.

dels weer naar zijn woonplaats Damascus was teruggekeerd, zette hij zijn filosofie-studie voort en bij anderen ging hij verder met de studie van de Arabische taal en literatuur. Hij kon correct proza schrijven, dichtte zowel in het Arabisch als in het Perzisch en beheerste ook het Turks. Zijn medische reputatie groeide. Toen de sultan van zijn bekwaamheden hoorde, nam hij hem in dienst.

Ibn abî Uşaybi`a vertelt en passant ook het een en ander over zijn eigen vader. Ook hij had medicijnen gestudeerd en hij had zich speciaal bekwaamd in de oogheelkunde. Na een spectaculair medisch succes kwam hij in dienst van de sultan. De mensen kwamen van heinde en ver naar hem toe om zich te laten behandelen. Ibn abî Uşaybi`a vermeldt nog speciaal zijn, expliciet op Galenus gebaseerde, overtuiging dat men slechts in het uiterste geval zijn toevlucht moest nemen tot chirurgisch ingrijpen.

Zoals hierboven al werd verteld, had Rashîd ad-Dîn soms last van het feit dat hij zo goed kon schrijven en rekenen. De sultan liet hem vaak werk op dit gebied doen, maar hij hield daardoor 'geen tijd voor zichzelf' over. Hij verzocht daarom van zulke taken ontheven te worden. Uiteindelijk werd hij benoemd tot geneesheer-directeur (zo laat de door Ibn abî Uşaybi`a genoemde functie zich het best omschrijven) van de beide ziekenhuizen in Damascus. Hij bezocht de ziekenhuizen dikwijls en verdiepte daarnaast zijn kennis van de wis- en sterrenkunde. In het ziekenhuis gaf hij ook college. Veel van zijn leerlingen werden uitstekende artsen.

Hij stierf in 1219. Allerlei wijze spreuken worden van hem overgeleverd. Ook schreef hij een aantal boeken: bijvoorbeeld *Geneeskunde van de markt*, een boek over veel voorkomende ziekten en hun behandeling, geschreven voor een van zijn leerlingen, en een verhandeling over het verband tussen de ritmes van de pols en die van de muziek.

Hippocrates en Galenus

Wordt uit deze biografie nu duidelijk waarom Rashîd ad-Dîn als arts zó'n goede naam had, dat de keuze van de sultan op hem viel, toen deze een dokter voor zijn moeder zocht? Wie niet vertrouwd is met de Arabische geneeskundige traditie, zal vermoedelijk denken dat zijn succes vooral te maken had met de uitstekende connecties van zijn vader. Want waarom zou een grondige training in de Arabische taal en literatuur, in de rekenkunst en in de muziek iemand nu zo bijzonder geschikt maken voor het uitoefenen van de geneeskunst? Wij zouden eerder geneigd zijn om dat als negatieve punten te zien: al de tijd die hij in die vakken had gestoken, had hij misschien beter kunnen besteden aan, bijvoorbeeld, nog eens wat extra anatomie of plantkunde.

Hier moet men echter bedenken dat de Arabische medische traditie voortbouwt op die van de Grieken. Alle beschikbare Griekse literatuur op het gebied van filosofie en wetenschap, inclusief de medische, was in de 8ste en 9de eeuw in het Arabisch vertaald. Daarmee was de basis gelegd voor de ontwikkeling van de Arabische wetenschap in de daarop volgende eeuwen. Ook de Griekse literatuur over de aan de arts te stellen eisen heeft zijn sporen nagelaten in de Arabische traditie. De eed van Hippocrates, de biografie van Galenus, Galenus' verhandeling over het testen van artsen² en over de filosofische training die de arts behoort te hebben: er wordt allemaal uit geciteerd of naar verwezen.

Het loont dan ook de moeite om de biografie van Rashîd ad-Dîn eens te bekijken vanuit het perspectief van het artsenideaal van de Hippocratisch/Galenische traditie. Dat ideaal is binnen de Arabische traditie te vinden in werkjes van het type 'De ideale arts'. Daarvan waren er in de middeleeuws-Arabische wereld verschillende in omloop.

Zo'n werkje is bijvoorbeeld *At-Tashwîq at-Tıbbî*, (*Het wekken van enthousiasme voor de*

geneeskunst), geschreven in 1072. Het is niet het enige in zijn soort, en ook niet het oudste. Het oudste en belangrijkste boek van dit type dat in het Arabisch bewaard is gebleven, ar-Ruhâwî's *Adab at-ṭabīb*, stamt uit de 9de eeuw.³

At-Tashwîq at-Ṭibbî werd geschreven door de christelijke Arabische arts Ṣâ'id ibn al-Ḥasan. Hij leefde in het gebied van de Eufraat, zo weten we uit Ibn abî Uṣaybi`a's onuitputtelijke naslagwerk.⁴ Van zijn hand is ook een boek over de astronomie bekend.

At-Tashwîq gaat over de eisen waaraan de 'Hippocratische arts' (zo wordt dat in de tekst ook expliciet gezegd) in zedelijk en vaktechnisch opzicht moet voldoen.

Een paar voorbeelden ter illustratie van de in het boek gevolgde benadering: de arts moet gelijkmatig van humeur zijn (f. 11b), zijn godsdienstplichten (niet gespecificeerd naar joods, christelijk of moslims) nauwkeurig vervullen, een goed verstand hebben, de werken van Hippocrates en Galenus goed bestuderen en zoveel mogelijk proberen hen na te volgen. Hij moet de geheimen van zijn patiënten bewaren. Hij mag geen vergif of vruchtafdrijvende middelen voorschrijven. Hij moet soberheid betrachten, zich waardig maar niet hooghartig gedragen, er veel over nadenken hoe hij zijn patiënten het beste kan behandelen en hen niet meer vragen stellen dan strikt noodzakelijk is. Hij moet duidelijk zijn in de instructies die hij zijn patiënten geeft en niet aankomen met medisch vakjargon, waarmee zij niets kunnen beginnen. *At-Tashwîq* specificeert het niet nader, maar een voorbeeld van hoe het niet moet vinden we bij Ibn abî Uṣaybi`a (I, 254): een verhaal over een arts die tegen een ongeletterd moedertje zegt dat ze haar zieke zoon voedsel moet geven met een koude en vochtige werking, in plaats van dat hij gewoon duidelijk zegt welke gerechten de jongen moet krijgen.

Er wordt uitgebreid aandacht geschonken aan de blunders die artsen door onkunde of onbekwaamheid kunnen begaan. Er

worden ook vragen opgesomd waarmee men hun kennis kan toetsen. Zoals in alle werken van dit type, wordt er ook gewaarschuwd voor de praktijken van medische oplichters. De verhalen daarover hebben zich in de Arabische literatuur haast tot een apart literair genre ontwikkeld.

De ideale arts

Leggen we Ibn abî Uṣaybi`a's verhaal over zijn oom nu naast dit boek, dan blijkt dat de onderdelen van de biografie vrijwel punt voor punt in *At-Tashwîq* te traceren zijn.

De arts moet leven in een ethisch hoogstaande sfeer (f. 11b) en zich laten vormen door goede leermeesters: Rashîd ad-Dîn's vader was iemand 'die hoogstaande doelen nastreefde en zeer veel waarde hechtte aan de deugd'. Hij was bevriend met allerlei vooraanstaande medici en zijn beide zoons gingen bij deze mensen in de leer.

Waardigheid en ernst zijn essentieel voor een goede arts (f. 11b): Ibn abî Uṣaybi`a vermeldt met nadruk dat zijn oom van jongs af aan voor niets anders belangstelling had dan voor studie en geen enkele neiging tot spelen had. We vinden deze mededeling overigens in vele biografieën; het is een vast element van het genre.

De arts moet goed en duidelijk kunnen schrijven (f. 11b): Rashîd ad-Dîn leerde lezen en schrijven op de klassieke moslimse manier. Later verdiepte hij zich bij verschillende leermeesters verder in de Arabische taal en literatuur, om zo het niveau te bereiken dat een ontwikkeld man hoorde te hebben. Dat betekende dat men zowel met de poëzie als met de prozaliteratuur vertrouwd moest zijn en beide genres ook actief moest beheersen.

Vergelijk in dit verband *At-Tashwîq*: hoe belangrijk een redelijk niveau van geletterdheid voor een arts werd gevonden, blijkt uit de opmerking op f. 15b. Onder aanhaling van Galenus' *Over de volgorde van zijn boeken* wordt daar verteld dat ook Galenus zelf, het voorbeeld bij uitstek voor

de arts, onderricht kreeg in de literatuur. Verder wordt er een flink aantal pagina's (f. 30b–34a) gewijd aan de niet alleen komische, maar ook zeer gevaarlijke fouten die artsen (of wat daarvoor moet doorgaan) kunnen maken, doordat ze de teksten op de verkeerde manier lezen. In het Arabisch schrijft men meestal geen korte klinkers. Bovendien worden de puntjes die bepaalde letters van elkaar onderscheiden in handgeschreven Arabisch vaak weggelaten. Iemand van voldoende intellectueel niveau kan de tekst meestal zonder problemen correct interpreteren, maar anderen maken domme fouten, zoals 'honing (een bekend "verwarmend" middel) kan dienen om de verwarmende werking van aloë tegen te gaan (f. 32a)'. De juiste lezing moet niet zijn 'honing', maar 'wassen'. Zo kan ook 'bilzenkruidzaad' (*bizr banj*) gelezen worden als 'met arsenicum' (*bi-zarnikh*; f. 33b). Veel van dit soort voorbeelden uit de medische literatuur maken overigens de indruk geconstrueerde standaardverhalen te zijn, net als de verhalen over medische charlatans. Dat doet echter niets af aan het feit dat dit hoort bij de manier waarop het medisch beroep werd voorgesteld.

Rashîd ad-Dîn bekwaamde zich grondig in de rekenkunst: volgens *At-Tashwîq* moet de arts goed kunnen rekenen, want hij moet kunnen bepalen wat de juiste verhouding van de bestanddelen is bij de medicijnbereiding, hoeveel voedsel er bij een bepaald dieet voorgeschreven moet worden, hoe lang het ziekteverloop is en wanneer de crisis zal optreden (f. 13a–b).

De medische studie

Rashîd ad-Dîn begon zijn medische studie met het bestuderen van de werken van Galenus: de arts moet, zegt *At-Tashwîq* (f. 12a), de werken van Hippocrates, Galenus en hun volgelingen als uitgangspunt nemen.

Hij ging in de ziekenhuizen kijken hoe artsen hun diagnoses stelden en wat hun behandelmethoden waren: de arts moet,

volgens *At-Tashwîq* (f. 12b, 22b) ziekenhuizen bezoeken om een beeld te krijgen van de minder alledaagse aandoeningen.

In het ziekenhuis leerde Rashîd ad-Dîn behalve de oogheelkunde ook de chirurgie. Die hoorde bij het medisch vak, maar dat wil niet zeggen dat het hanteren van het chirurgische mes werd aangemoedigd. Ibn abî Uṣaybî'a vertelt dat zijn vader 'het gebruik van het ijzer' tot het uiterste probeerde te vermijden. De juistheid van die opvatting wordt gestaafd met een verwijzing naar Galenus. Dat klopt dan ook weer precies met wat in *At-Tashwîq* wordt ge-

Afb. 2. Een illustratie uit een Arabisch handschrift, gedateerd in 1083 (Universiteitsbibliotheek Leiden, Or. 289, f. 8a). Het is een vertaling van Dioskourides' *De materia medica*, rijk geïllustreerd met afbeeldingen van planten en dieren.

Dit is de enige afbeelding waarop een mens voorkomt. Het gezicht is weggekrabd, vermoedelijk vanwege de islamitische bezwaren tegen het afbeelden van mensen. De plant die door de man omhoog wordt geheven is de *malabathron*, *Cinnamomum citriodorum*. Volgens de tekst helpt deze plant tegen oogkwalen. (Met dank aan de Universiteitsbibliotheek Leiden).

zegd (f. 23a): zolang er met medicijnen behandeld kan worden, moet de arts niet opereren.

Ook bestudeert Rashîd ad-Dîn de Aristotelische filosofie. Hij doet dat niet alleen in het begin van zijn opleiding, maar zet die studie ook later, onder leiding van belangrijke geleerden, voort. Vergelijk hiermee wat we in *At-Tashwîq* (f. 16a) lezen, ook weer met verwijzing naar Galenus' autobiografische *Over de volgorde van zijn boeken*: zijn vader onderwees hem in de filosofie en hij bleef zich er zijn hele leven mee bezighouden.

Rashîd ad-Dîn en zijn studie van de astronomie: ook volgens *At-Tashwîq* is kennis daarvan voor de arts onontbeerlijk (f. 14a). Hetzelfde geldt voor de geografie, een vak dat nauw met de astronomie verbonden is. De arts moet de invloed van de hemellichamen op de gesteldheid van planten, dieren en mensen kennen. En ook de klimatologische gesteldheid van bepaalde geografische locaties. Anders kan hij het effect ervan op de menselijke constitutie niet bepalen en dat is een onmisbaar gegeven bij de bepaling van de therapie. Ook moet hij voldoende van de astronomie weten om kwesties als tijdrekening en de verandering der seizoenen te kunnen overzien (f. 14b). Hippocrates' *Over water, lucht en plaats* wordt hierbij aangehaald: 'De geleerde Hippocrates heeft gezegd dat de astronomie bepaald niet het geringste deel van de geneeskunst is.'

De studie van de muziek was ook een onderdeel van Rashîd ad-Dîn's opleiding. Hij kon uitstekend luitspelen en zingen. Ook schreef hij een boek over de relatie tussen de polsslagen en de ritmes van de muziek. Vergelijk *At-Tashwîq* (f. 15b): de arts moet door studie van de muziek gevoel ontwikkelen voor ritme, hij moet verschillende soorten tonen van elkaar kunnen onderscheiden en door het spelen van snaarinstrumenten zijn vingers trainen in het voelen van de pols.

Het beoordelen van een arts

De teneur is overduidelijk, niet alleen door alles wat Ibn abî Uṣaybi`a vermeldt, maar ook door wat hij weglaat: op de Koranstudie van zijn oom na, die in feite synoniem is voor leren lezen en schrijven, worden er geen specifiek islamitische wetenschappen vermeld, terwijl het toch onwaarschijnlijk is dat hij daaraan helemaal niets gedaan zou hebben. De achterliggende gedachte bij het schrijven is kennelijk geweest dat juist die punten naar voren moesten komen waar men op zou letten bij het vormen van een oordeel over Rashîd ad-Dîn's bekwaamheid als arts.

Verschillende vragen komen naar aanleiding van dat alles op: volgt Ibn abî Uṣaybi`a deze lijn alleen in dit specifieke geval of is dit patroon ook in zijn andere biografieën terug te vinden? En: weerspiegelt zijn benadering de gangbare attitude bij het beoordelen van een arts?

Wat het eerste punt betreft: in heel veel van Ibn abî Uṣaybi`a's biografieën duiken elementen op uit de Griekse artsen-ethiek, zoals die zijn neerslag vindt in (bijvoorbeeld) *At-Tashwîq*. Een paar voorbeelden: de zorg en vriendelijkheid die de arts Muwaffaq ad-Dîn voor zijn patiënten had, worden door Ibn abî Uṣaybi`a nadrukkelijk vermeld, net zoals in het geval van ar-Râzî. Ze kloppen dan ook precies met wat te lezen valt in *At-Tashwîq* (f. 17b): de arts moet zijn patiënten hoffelijk en vriendelijk behandelen. De arts moet armlastige patiënten en vreemdelingen gratis behandelen (f. 24a): Ibn abî Uṣaybi`a vermeldt dat de arts Ibn al-Muwaffaq, die in het Nûrî-ziekenhuis in Damascus werkte, aan armlastige patiënten niet alleen gratis medicijnen, maar ook voedsel gaf. Een arts moet volgens sommigen kunnen zien of de hem getoonde urine van een mens of een dier afkomstig is: aan de arts Bukhtîshû` ibn Jirjîs werd, om hem te testen, koeienpries ter analyse gegeven (Ibn abî Uṣaybi`a I, 126). Aan de kleur zag hij direct waarmee hij te maken had. De auteur van *At-Tashwîq*

vindt die eis trouwens onzinnig (f. 39a), net als ar-Râzî. Men krijgt de indruk dat ook de discussie over deze eisen volgens conventionele paden verliep.

Dat het ideaalmodel de biografische traditie heeft beïnvloed is duidelijk. Wat zijn de implicaties daarvan voor de historische betrouwbaarheid van wat er wordt verteld? Dat is natuurlijk lang niet altijd na te gaan. Dat er zoveel mensen waren die als kind geen enkele neiging tot spelen hadden is wat onwaarschijnlijk, en dat zal wel voornamelijk op literaire conventie berusten. Als uitdrukkelijk vermeld wordt dat iemand op zeventienjarige leeftijd met de studie van de medicijnen begon, denken we al gauw aan een bewuste parallel met wat Galenus over zichzelf vertelt: ook hij begon op zijn zeventiende. Maar dat de persoon in kwestie eigenlijk een jaar verder of later begon, is maar zelden met zekerheid vast te stellen.⁵

Berust er eigenlijk dan nog wel iets van alles wat er verteld wordt op feiten? Ik denk dat het meeste wat in zo'n biografie als die van Rashîd ad-Dîn verteld wordt op feiten gebaseerd is. Dat hij zich inderdaad in de rekenkunde en de muziek had verdiept blijkt uit de boeken die hij erover schreef. Ook veel van zijn andere activiteiten worden door historisch traceerbare gegevens, zoals de namen van zijn leermeesters, ondersteund. De literaire conventie, kortom, doet zich vooral gelden in de keuze van gegevens en in het beklemtonen van bepaalde aspecten, niet in het op grote schaal toevoegen van fictioneel materiaal.

Daaruit blijkt tevens dat bij de beroepsmatige vorming van artsen het antieke ideaal als model werd genomen en dat, omgekeerd, de aard van de gevolgde opleiding iets zei over iemands beroepsmatige vaardigheden.

De artsentest

Vaak wist men natuurlijk niet veel over iemands vooropleiding en de resultaten die hij daarbij geboekt had. Hoe kwam men er

dan achter of een bepaalde arts een goede keuze was? Dan moest zijn vakkennis getest worden. Methoden hiervoor krijgen in de Griekse en Arabische medische literatuur ruimschoots aandacht. Er waren zelfs boeken die speciaal over dit onderwerp gingen. Ar-Ruhâwî, de auteur van *Adab at-Ṭabîb*, schreef er volgens de middeleeuwse Arabische bibliografen een boek over, maar dat is niet bewaard gebleven.

In *At-Tashwîq* wordt 'de artsenproef' in een apart hoofdstukje behandeld. Er wordt een lijstje van testvragen gegeven om aan de dokter te stellen (f. 36b–39a). Hoe zijn de symptomen van borstvliesontsteking te onderscheiden van die van een opgezwollen lever? Hoe kan men leverontsteking van darmontsteking onderscheiden? En hoe darmkoliek van nierstenen?

Was dat testen dan zo nodig? De medische literatuur vindt van wel. In schrille kleuren worden de charlatanspraktijken geschetst waaraan de mensen worden blootgesteld. Ar-Râzî (Rhazes, geboren in 865) noemt er een paar⁶: zogenaamde heelmeesters die epilepsie behandelen door een kruissnede op de schedel te maken en bepaalde, van tevoren geprepareerde, dingen uit de wond tevoorschijn te halen; of die de mensen wijsmaken dat ze een hagedis uit hun neus zullen trekken of wormen uit hun tanden (die hebben ze dan van tevoren uit de kaas gehaald en handig naar binnen gefrommeld); of die beloven met een pijpje water uit de oren te zuigen, dat ze dan natuurlijk van tevoren in hun mond nemen.

Heelmeesters van dit soort maakten heel wat brokken. Van overheidswege werden er dan ook regelmatig maatregelen getroffen om er iets aan te doen. In sommige steden moesten artsen een examentje afleggen. Ook was de marktmeester in principe belast met het toezicht op degenen die een of andere vorm van medische praktijk uitoefenden: oogartsen, apothekers, bottenkrakers, chirurgen en algemene artsen. Veel stelden die controlemaatregelen in de praktijk niet voor.

We zouden graag willen weten of de vragenlijsten die door de medici in hun artsentest-geschriften werden opgesteld, ook inderdaad gebruikt werden bij zulk soort toetsingen door de overheid, of door patiënten zelf. Helaas horen we daar niet veel over. Aan de ene kant is men geneigd tot scepsis: de vragen zijn zo vaktechnisch, dat de antwoorden zeker niet door een leek beoordeeld konden worden. Daarmee wordt het een zaak van artsen onder elkaar.

Aan de andere kant suggereren de gedetailleerde beschouwingen van, bijvoorbeeld, ar-Râzî over het al of niet zinvol zijn van bepaalde vragen⁷ toch ook weer een relatie met de praktijk. Ar-Râzî maakt uitdrukkelijk bezwaar tegen een paar standaardvragen die hem onzinnig voorkomen: de eis bijvoorbeeld dat een arts moet kunnen zeggen of getoonde urine van mens of dier afkomstig is. Dat is alleen door te proeven aan te tonen en dat wordt meestal niet gedaan. Het is ook niet belangrijk: als hij maar weet hoe bepaalde verschijningsvormen van de urine gerelateerd zijn aan bepaalde kwalen. Net zo met de polsslag: waarom zou hij aan de polsslag moeten kunnen zeggen of hij met man, vrouw of eunuch van doen heeft? De polsslag biedt daarvoor gewoon niet voldoende indicatie. Maar ziekteverschijnselen moet hij natuurlijk wel aan de pols kunnen constateren. Ook gedetailleerde testen op farmacologisch terrein vindt ar-Râzî onzin: zulke kennis is het domein van de apotheker. Artsen hoeven alleen de basisprincipes te kennen. Maar ze moeten wel weten of een bepaald soort pijn duidt op een nierkwaal of op koliek. Ook moeten ze een leverkwaal van darmproblemen kunnen onderscheiden.

Aan materiaal om de kennis van een arts theoretisch te toetsen was geen gebrek, mits men in staat was om de antwoorden op hun juistheid te controleren. Veel zal de doorsneepatiënt er niet aan gehad hebben. Misschien circuleerden deze vragen, en de discussie eromheen, wel uitsluitend binnen

een medisch-theoretische kader. De gewone patiënt keek maar liever naar de resultaten die een arts boekte. Dat is ook het standaardverhaal dat we telkens weer tegenkomen in Ibn abî Uşaybi`a's biografieën: een arts boekt een spectaculair succes bij een bepaalde behandeling, vaak nadat andere artsen gefaald hebben. Op basis daarvan wordt hij, als hij geluk heeft, door een vooraanstaand persoon als lijfarts aangehouden. Soms speelde een toevallige extra vaardigheid een rol, bijvoorbeeld dat een arts ook Perzisch sprak, de taal van de patiënt in kwestie.

Op eenvoudiger niveau ging het niet veel anders: de mensen hoorden van elkaar dat een bepaalde arts erg goed was. Dan begaf men zich naar het winkeltje in de soek waar deze man zetelde. Ook dat vinden wij bij Ibn abî Uşaybi`a vaak vermeld.

De praktijk van de artsenkeuze, kortom, verschilde vermoedelijk niet zoveel van die van tegenwoordig. Zelfs de overeenkomst met de poli's van academische ziekenhuizen springt in het oog.⁸ Wie rond het jaar 900 in Rayy (bij het huidige Teheran) medische hulp nodig had, kon naar de beroemde ar-Râzî toegaan, de 'Galenus onder de Arabieren'. Hij is de auteur van de *Continens*, een basiswerk ook voor middeleeuws-Europese artsen. De zieke begaf zich naar de plek waar hij praktijk uitoefende en doceerde, maar bij de grote meester zelf kwam men daar niet zomaar terecht. Men sprak op goed geluk een van de vele leerlingen aan en als die met de klacht geen raad wist ging men naar een ander. Alleen de allermoeilijkste en meest interessante gevallen kwamen uiteindelijk bij de professor zelf terecht.

KORTE BIBLIOGRAFIE

A.Z. Iskandar, Galen and Rhazes on examining physicians, *Bulletin for the History of Medicine* 36 (1962) 362-5.

R. Kruk, Arts en patiënt in het middeleeuws Arabische discours, *Gewina* 21 (1998³) 94-107.

M. Meyerhof, Autobiographische Bruchstücke

Galens aus arabischen Quellen, *Sudhoffs Archiv* 22 (1929) 72–86.

P. Moreaux, *Galien de Pergame. Souvenirs d'un médecin* (Parijs 1984).

G. Strohmaier, Ärztliche Ausbildung im islamischen Mittelalter, *Klio* 61 (1979) 519–24.

Schah Ekram Taschkandi, *Übersetzung und Bearbeitung des Kitâb at-tashwîq at-ṭibbî des Şâ`id ibn al-Ḥasan. Ein medizinisches Adabwerk aus dem 11. Jahrhundert* [Bonner Orientalistische Studien, Neue Serie 17] (Bonn 1968).

M. Ullmann, *Die Medizin im Islam* (Leiden 1970).

NOTEN

1. Ibn abî Uṣaybi`a, *Uyûn al-anbâ` fi ṭabaqât al-aṭibbâ*. Ed. A. Müller. ([Cairo] Koningsberg 1884). 2 dln.

2. Galenus' verhandeling over dit onderwerp *De optimo medico cognoscendo* is alleen in het Arabisch bewaard. De tekst is uitgegeven en vertaald door A.Z. Iskandar: Galeni *De optimo medico cognoscendo* [Corpus Medicorum Graecorum Supplementum Orientale 4] (Berlijn 1988).

3. In een kortgeleden verschenen artikel (zie bibliografie) heb ik het een en ander over dit werk verteld. Een uitgebreid overzicht van dit soort literatuur is te vinden het boek van Ullmann dat in de bibliografie wordt genoemd. Hij wijdt er een apart hoofdstuk aan.

4. Van de Arabische tekst van *At-Tashwîq* bestaat een facsimile-uitgave: Şâ`id ibn al-Ḥasan, *Das Buch at-tashwîq at-ṭibbî des Şâ`id ibn al-Ḥasan. Ein arabisches Adab-Werk über die Bildung des Arztes*. Herausgegeben und bearbeitet von Otto Spies

[Bonner Orientalistische Studien, Neue Serie 16] (Bonn 1968). In hetzelfde jaar verscheen een Duitse vertaling met inleiding en commentaar van Taschkandi (1968).

Ik verwijs hier naar de folionummers van de facsimile-uitgave, die ook in de Duitse vertaling steeds worden vermeld.

5. Men ziet hier dat het antieke ideaalbeeld de Arabische biografische traditie diepgaand beïnvloed heeft. Dat ideaalbeeld komt zowel in de ethische literatuur als in de biografieën van de grote leermeesters, zoals Galenus, naar voren. Deze invloed is bijvoorbeeld duidelijk aanwijsbaar in de autobiografie van de Arabische arts/filoof Avicenna.

6. A.Z. Iskandar, *Ar-Râzî fi miḥnat at-ṭabîb*, *Al-Machriq* 54 (1960) 471–522, vooral 488–9.

7. Iskandar (1960) 507–13.

8. Strohmaier (1979) 521.

Opgegeven door artsen?

F.T. van Straten

In 1910 bezocht doctor Theodor Meyer-Steineg, historicus van de geneeskunst en voorheen oogarts te Jena, het Griekse eiland Kos, waar een bezoeker in de oudheid zowel Asklepios als Hippokrates zou kunnen tegenkomen. Op aanraden van een kenner van de situatie ter plaatse had Meyer-Steineg een aanzienlijke voorraad medicijnen en zijn instrumentarium meegenomen, zodat hij op Kos zijn vroegere beroep van oogarts onder de plaatselijke bevolking kon uitoefenen. Als tegenprestatie brachten zijn dankbare patiënten hem, op zijn verzoek, antieke medische instrumenten en antieke wijgeschenken die, naar zij verzekerden, afkomstig waren van het terrein waar enkele jaren eerder door Rudolf Herzog de overblijfselen van het Asklepieion gevonden waren.¹

Een nadere bestudering van het door

Meyer-Steineg verzamelde materiaal maakt helaas duidelijk dat de inwoners van Kos in hun ijver, hun medische weldoener ter wille te zijn, de waarheid wellicht enig geweld hebben aangedaan. Van de bijeen gebrachte ex-voto's zijn sommige vrijwel zeker antiek (zoals bijvoorbeeld een terracotta reliëf van een vrouwelijk onderlichaam, voorzien van een Griekse wij-inscriptie), andere echter van twijfelachtige authenticiteit (bijvoorbeeld een terracotta reliëf met een voorstelling van de ademhalingsorganen, dat een verontrustende gelijkenis vertoont met moderne Griekse metalen votiefplaatjes, zogenaamde *támata*, met longen).

Gelukkig lijkt het vrij zeker dat twee terracotta kopjes in de verzameling werkelijk uit de oudheid stammen, vermoedelijk uit de Hellenistische periode. Het ene kopje

Afb. 1. Terracotta kopje, voorheen in de collectie Meyer-Steineg.

toont een wat oudere man met een opvallend scheef gezicht: de gehele linker gezichtshelft lijkt slap. 'Lähmung des Gesichtsnerven (*nervus facialis*) der linken Seite', stelt onze oogarts vast. Het andere kopje is van een jongetje, bij wie de rechter oogbol ver uit de oogkas naar buiten puilt en naar rechts onder is verschoven (afb. 1). Ook hier is volgens Meyer-Steineg de diagnose niet moeilijk:

Das ganze ist ein so typisches Bild einer von der inneren Augenhöhle ausgehenden, den Augapfel herausdrängenden bösartigen Geschwulst, dass trotz des kleinen Massstabs, in dem das Köpfchen gefertigt ist, jeder Mediziner, der einmal einen solchen Fall gesehen hat, danach ohne weiteres die Diagnose 'Sarcoma orbitae' stellen wird.

Anatomische ex-voto's

De hierboven aangehaalde terracotta's uit de Meyer-Steineg-collectie behoren tot een bekende categorie van wijgeschenken: de anatomische wijgeschenken of 'Gliederweihungen'. Uit de Griekse oudheid zijn vele dergelijke anatomische ex-voto's bewaard gebleven. Velen zullen wel eens in een slechts op verzoek geopend vertrek in het museum te Korinthe de rijke verzameling terracotta lichaamsdelen uit het Korinthische Asklepieion hebben gezien, daterend uit de late 5de en de 4de eeuw v.Chr. Het gebruik, uit dankbaarheid voor genezing een afbeelding van het genezen lichaamsdeel te wijden, is echter geenszins beperkt tot het antieke Griekenland. Anatomische wijgeschenken kennen wij uit de meest uiteenlopende gebieden en in de tijd bestrijken zij een periode van duizenden jaren geleden tot nu toe.

Wat wij bij de antieke Griekse exemplaren zelden zien, is een min of meer realistische aanduiding van de kwaal. Het komt wel voor. Uit het Asklepieion van Korinthe hebben wij een terracotta hand met een plastisch weergegeven gezwel. En uit het heiligdom van de genezende heros

Afb. 2. Athene Nationaal Museum 3526: wijreliëf uit het heiligdom van Amynos.

Amynos te Athene is een marmeren reliëf afkomstig, waarop is afgebeeld hoe een baardige man een kolossaal votief-been in het heiligdom opstelt. Op het been is een spatader duidelijk in reliëf aangegeven (afb. 2). Op grond van de inscriptie kunnen wij de wijder met enige waarschijnlijkheid identificeren als Lysimachides, zoon van Lysimachos, uit de *deme* (gemeente) Acharnai, die in 339/8 v.Chr. *archon eponymos* van Athene was. Het is overigens niet ondenkbaar dat in andere gevallen een aanduiding van een kwaal of verwonding op het terracotta of marmeren lichaamsdeel

was aangebracht met verf, die thans geheel verdwenen is. Een dergelijke praktijk werd nog in deze eeuw geobserveerd door Rudolf Kriss in een Siciliaans winkeltje waar men ex-voto's van was verkocht:

Kommt dann ein Käufer, so wird er gefragt, ob er an dem ausgewählten Objekte irgendeine bestimmte Krankheit oder Verwundung angedeutet haben wolle; ist dies der Fall, so wird das gekaufte Motiv von der Geschäftsinhaberin in ganz primitiver Weise an der vom Käufer bezeichneten Stelle mit roten Flecken bemalt.²

Dergelijke door rode beschildering aan het ziektebeeld van individuele patiënten aangepaste wassen wijgeschenken kan men onder andere zien in het Museo Pitrè te Palermo.

Opgegeven door de artsen

Maar laten wij terugkeren naar het jongetje met het oogkas-gezwel uit Kos. Meyer-Steineg heeft in dat geval niet alleen een medische diagnose gesteld ('sarcoma orbitae'), maar daar ook een godsdiensthistorisch interessante observatie aan verbonden. Aangezien – zo schrijft hij – de kwaal ongeneeslijk is, kan dit wijgeschenk niet als dank voor genezing zijn gegeven, maar moet het aan de god zijn geschenken als begeleiding van een gebed om genezing ('Bittgeschenk'). Onder de talrijke antieke Griekse wijgeschenken die over zijn komen dergelijke 'vraag-geschenken' (in tegenstelling tot 'dank-geschenken') niet of nauwelijks voor, en dat maakt dit exemplaar des te interessanter. Maar kijkt Meyer-Steineg hier wel met de juiste ogen? Eigenlijk kijkt hij naar het terracotta kopje alsof het een zakelijke, objectieve weergave van een kwaal is in een medisch handboek. In feite is het een wijgeschenk voor de genezende god Asklepios, een alleszins subjectief document van mensen die onvoorwaardelijk geloofden in Asklepios' vermogen, wondergenezingen te verrichten. Om het wijge-

Afb. 3. Mariazell: ex-voto van de vrouw met de afgehakte hand.

schenkje te begrijpen moeten wij proberen het door deze gelovige ogen te bekijken.

Laten wij er ter verduidelijking een recenter wijgeschenk naast zetten: een schilderij uit Mariazell in Oostenrijk, vervaardigd rond 1520 (afb. 3). Wij zien een zittende vrouw van wie de rechter hand vrijwel volledig van de arm is gescheiden; rechts staat een man, de arts, die haar afgehakte hand vasthoudt; links knielt haar echtgenoot; rechts boven in beeld verschijnt de Moeder Gods in een wolkenkrans. Het bijschrift verhaalt hoe de hand van deze vrouw door een medemens werd 'abgeschlagen'; de arts heeft de hand er weer aangenaaid ('geheft'), en na gebeden en geloften van haar man in Mariazell kon zij haar vingers weer bewegen ('ward sie die finger ruern').³ Als wij dit document met medische ogen bekijken, rekening houdend met

de stand van de microchirurgie A.D. 1520, dan kunnen wij slechts vaststellen dat dit niet kan. Maar een ex-voto is geen wetenschappelijke weergave van een medische realiteit, het is een religieus document van datgene wat de gelovige 'gezien' heeft, en juist de medische onmogelijkheid van de genezing maakt daarvan een wonder.

In verhalen van wondergenezingen is de zinsnede 'door de artsen opgegeven' welhaast een gemeenplaats. Op een votief-tegeltje in Chapelle de Moresnet, in noord-oost België, las ik het heel beknopt:

Von d. Aerzten
war ich aufgegeben
Doch Dir o Maria
verdanke ich m. Leben
April 1911. C.L.

Meer dan vijf eeuwen eerder geschiedde het wonder dat is opgetekend in het mirakelboek van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch:

Int jaer ons Heren MCCC ende LXXXIII 12 daghe in augusto quam van Cleve een ersam man Philips van Boemel, welc Philips 4 daghe vor des Heilichs-Sacramentsdach lestvorleden <18 mei 1383> quam ghereden op enen weghe. Doe storte sijn paert ende viel op hem ende die sadelboem viel op sijn lofterbeen binnen beneden tkanie ende viel hem ene grote wonde ende 2 adren on twee <in tweeën, stuk>, sodat die adren ende dat been niet en bloeden. Ende doe en sloech hi des en ghene roeke <sloeg er geen acht op>. Daerna over 4 daghe up des HeilichsSacramentsdach doe wart hem dat been heffende <opzettend> ende zwellende ende wort hem also groet ende mere dan hi selve was ende wort hem also swart als een pec. Ende het dede hem alsoe wee, dathi waende gestorven hebben. Ende hi biechte hem ende ontfinc 't Heilich Sacrament ende dat Recht der heiliger kerken. Ende men haelde al die meesters <heelmeesters, chirurgijns>, diemen ghecrighen conste, ende gheen van hem allen en conste hem raet ghegheven. Doe was hi in also groter pinen ende liden, dat hi uten sinen sinnen quam. Ende doe hi ute sinen zinnen ghelegghen hadde meer

dan 8 daghe, doe wart sijn wijf dinkende op die miracelen, die Onse Soete Vrouwe tot Shertoghenbosch so menich doet ende so menighen bedroefde mense ghetroest heeft; datsi haer vertroesten woude. Ende si riepsen aen, datsi haren man die sin verlenen woude, dathi sijn bedevaart Tshertoghenbosch t'Onser Soeter Vrouwen geloven mochte. Ende doe si die bede gebeden hadde, doe quam dese vors.<creven> Philips in sinen sin. Ende doe hi in sinen sin wedercomen was, doe gheloevede hi sijn bedevaart t' Onser Soeter Vrouwen Shertoghenbosch; hi woude versoeken met siren offerande, opdat hi vertroest mochte worden van sinen sieken bene. Ende doe hi dese bedevaart gheloeft hadde, doe wart hi in slape ende dat siec been ghinc wech, oft met eenre hant afghestrecken ware, ende wort gans ende ghesont aensieder oghen.

Ende hi is comen ghereden hem vijfster opten vors.<creven> dach tot Shertogenbosch ende quamen te voet vor den beelde Marien ende heeft sijn bedevaart ende offerande gedaen, gelijc als hi gheloeft hadde. Ende hi heeft Gode gedantc ende Onser Soeter Vrouwen, siner liever, ghebenedider, ghenadigher Moeder Maria, van der groter gracen ende ghenaden, die hem ghesiet is. Ende dit heeft hi wel bewarijt. Daerbi waren her Arnt, persoer van Huesden ende capellaen ten Bossche, her Peter Lebbens, canonic ten Bossche, Henric Maesman, Rover van Lit, Gheraed van Boerdonc, broeder Jan van den Claren ende vele goeder, ersamer luden.⁴

Ook hier wordt uitdrukkelijk vermeld dat de beste heelmeesters die men kon krijgen met Philips' toestand geen raad wisten, maar na een gebed aan Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch, en de belofte van een bedevaart en een offerande, wordt hij snel wonderbaarlijk genezen.

Dezelfde tegenstelling tussen de menselijke onmacht en de almacht van de genezende godheid komen wij tegen in antieke Griekse wondergenezingen. Een interessant voorbeeld is *Anthologia Palatina* VI 330:

Αἰσχίνου ῥήτορος
θνητῶν μὲν τέχναις ἀπορούμενος, εἰς δὲ τὸ θεῖον
ἐλπίδα πᾶσαν ἔχων, προολπῶν εὐπαιδας
Ἰθάνας
ἰάθην ἐλθῶν, Ἀσκληπιέ, πρὸς τὸ σὸν ἄλσος.
ἔλκος ἔχων κεφαλῆς ἐνιαύσιον, ἐν τρισὶ μῆσιν.

Aan der stervelingen kundigheid wanhopend,
maar op het goddelijke
al mijn hoop gevestigd hebbende, verliet ik het
met kinderen gezegende Athene,
en werd, nadat ik naar uw heilige woud,
Asklepios, was gekomen,
met een wond/zweer aan mijn hoofd van een
jaar oud, genezen in drie maanden.

Achtereenvolgende uitgevers van de *Anthologia Palatina* hebben in deze retor Aischines niet de pro-Macedonische tegenstander van Demosthenes uit het 4de-eeuwse Athene willen zien, maar een veel latere, laat-Hellenistische retor van dezelfde naam uit Milete of Mytilene. In het Asklepieion van Epidauros is echter een fragment van een inscriptie bewaard gebleven, op grond van de lettervormen dateerbaar in de 4de of 3de eeuw v.Chr., met een deel van het opschrift en de eerste regel van een votief-gedicht (afb. 4). Uit wat over is van het opschrift blijkt dat de wijder een Athener was, zoon van een man wiens naam eindigde op -metos. Welnu, de vader van de beroemde vierde-eeuwse Atheense Aischines heette Atrometos. En het bewaarde deel van de eerste versregel op het inscriptie-fragment klopt precies met *Anthologia Palatina* 6. 330. Het lijkt dus vrij zeker dat in dit geval een werkelijk bestaand wij-epigram uit het Asklepieion van Epidauros is opgenomen in de Anthologie, en dat het van de hand is van, of tenminste betrekking heeft op, de Atheense rhetor Aischines.⁵

Afb. 4. Epidauros: schets van inscriptie-fragment.

De god als arts

Zoals hierboven met een paar voorbeelden is geïllustreerd, benadrukte men de wonderbaarlijkheid van een genezing door de almacht van de genezende god of heilige te contrasteren met de ontoereikende menselijke geneeskunst. Waar de artsen het opgeven, moet de god of heilige zelf als arts optreden. Soms wordt deze gedachte op een heel letterlijke wijze in beeld gebracht. Een wijreliëf uit het Asklepieion van de Piraeus (afb. 5; eind 5de eeuw v.Chr.) laat zien hoe Asklepios eigenhandig de schouder van een in het heiligdom slapende vrouw behandelt. Rechts achter Asklepios staat Hygieia, en links zien wij de dankbare familie van de zieke. Op een reliëf uit het Atheense Asklepieion (midden 4de eeuw v.Chr.) overhandigt Asklepios, hier steunend op zijn door een slang omkronkelde staf, een bekertje met medicijn aan een vrouwelijke patiënt (die als mens natuurlijk kleiner is afgebeeld dan de god). Ook op andere wijreliëfs zien wij Asklepios, evenals zijn goddelijke collega Amphiaraios, als een echte dokter optreden. In de wondergenezingen van Asklepios te Epidauros, die in de 4de eeuw v.Chr. op stenen platen zijn geschreven, lezen wij geregeld hoe de god, wanneer hij aan de zieke in diens slaap verschijnt, diëetadviezen en recepten geeft, medicijnen toedient, en zelfs operaties uitvoert die door artsen in die tijd (en in sommige gevallen ook door artsen in onze tijd) onmogelijk tot een goed einde zouden kunnen zijn gebracht.

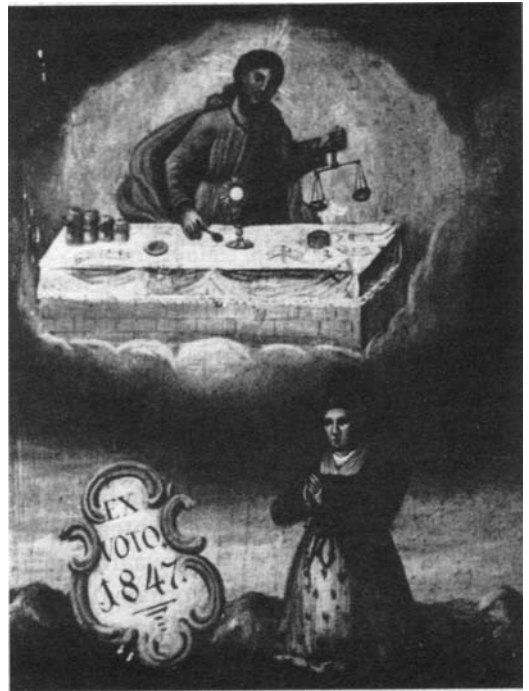
Afb. 5. Piraeus Museum 405, wijreliëf uit het Asklepieion in de Piraeus.

Voorstellingen op Christelijke ex-voto's die betrekking hebben op een wonderbaarlijke genezing tonen in het algemeen de genezende heilige niet zo expliciet als arts die zelf medische handelingen verricht. Meestal zien wij de heilige of de Moeder Gods ergens boven in de voorstelling in een eigen domeintje dat door een wolk of wolkenkrans enigszins van de rest van de voorstelling is afgescheiden. Niet zelden is een helende straal weergegeven die van de heilige uitgaat naar de zieke.

Maar er zijn wel enkele gevallen waar het medische aspect wat meer op de voorgrond treedt. Een votief-schilderij uit de Duitse bedevaartplaats Eichstätt in Mittelfranken, gedateerd in 1818, geeft ons een beeld van de zieke die in bed ligt en bezig is een medicijn in te nemen (afb. 6). Links boven, boven een wolkenrand, verschijnt de heilige Walburga, en naast haar, in het heilige

154 Afb. 6. Eichstätt: ex-voto van de heilige Walburga.

Afb. 7 Rotholz: ex-voto met Christus als apotheker.

domein achter de wolkenrand, is een medicijnflesje afgebeeld van waaruit een straal loopt naar het medicijnflesje van de patiënt. Het gaat hier ongetwijfeld om het zogenaamde Walburgisöl, water dat in de grafkelder onder de kerk van Eichstätt uit de stenen sarcofaag met het gebeente van de heilige Walburga sijpelt, en dat al vele eeuwen als wondergeneesmiddel zeer in trek is.⁶

Zeer opmerkelijk zijn ex-voto's waarop Christus zelf als apotheker verschijnt. Een voorbeeld uit Rotholz (Tirol), gedateerd in 1847, verbeeldt hoe hij met een weegschaaltje in de hand bezig is uit verschillende grondstoffen die voor hem op tafel staan een medicijn samen te stellen (afb. 7). Door de bijschriften bij deze grondstoffen wordt de voorstelling echter toch weer wat meer van de menselijke medische praktijk losgemaakt: het zijn geen substanties die men in een gemiddelde apotheek aantreft, maar Glaube, Liebe, Hoffnung, Demut, Bermherzigkeit en Geduld.⁷

De kosten van wonderbaarlijke gezondheidszorg

Een goede arts is zijn loon waard, en wondergenezingen hoeven ook niet per se gratis te zijn. Wie zich in de oudheid naar een heiligdom van Asklepios of een andere genezende godheid begaf om daar een of meer nachten door te brengen en aldus genezing te vinden, moest veelal reeds bij aankomst een kleine bijdrage storten in geld of in natura. In het heiligdom van de zeer Asklepios-achtige Amphiaraos in de buurt van Oropos (in het grensgebied tussen Attika en Boiotia) is een inscriptie bewaard gebleven, daterend uit de late 5de of vroege 4de eeuw v.Chr., die allerlei reglementen bevat aangaande de gang van zaken in het heiligdom en de verschillende taken van het personeel. We lezen daarin onder andere:

Wie zich aanmeldt voor genezing door de god moet een *eparché* betalen van niet minder dan negen obolen in geldige munt, en deze in het offerblok werpen in aanwezigheid van de tempelbewaarder.

Dat het ook toen al moeilijk was de kosten van de gezondheidszorg in de hand te houden wordt aardig geïllustreerd door het feit dat men bij nauwkeurige bestudering nog kan zien dat op de plaats waar wij nu 'negen obolen' lezen oorspronkelijk iets anders gestaan heeft, waarschijnlijk 'een drachme' (dat is zes obolen).⁸

Wanneer de god het gebed om genezing had verhoord, dan werd er wel verwacht dat de genezene een materieel blijk van dankbaarheid in het heiligdom opstelde. Een dergelijk wijgeschenk kon, mede afhankelijk van de draagkracht van de wijder en de ernst van de ziekte, variëren van een eenvoudig terracotta voorwerp of een beschilderd houten paneeltje, tot meer kostbare marmeren beelden en reliëfs en voorwerpen van goud en zilver. In het Asklepieion van Epidauros, en ook wel

elders, werden tevens geschreven verslagen van de wondergenezingen in het heiligdom opgesteld. Zowel deze geschreven verslagen als de beeldverhalen van wondergenezingen op de wijgeschenken gaven de zieken en andere bezoekers van het heiligdom een goed beeld van de wonderbaarlijke macht van de god. Zij dienden als propaganda, zou men kunnen zeggen, en gaven tevens een suggestie van wat er na genezing van de patiënt verwacht werd. Soms is het iets meer dan een suggestie, zoals in het geval van Hermon van Thasos, opgetekend onder de wondergenezingen van Epidauros:

Hermon uit Thasos. Deze was blind en hij (Asklepios) genas hem. Toen hij daarna het loon voor de genezing niet afdroeg maakte de god hem wederom blind. Toen hij aankwam en opnieuw in het heiligdom sliep maakte hij hem gezond.⁹

Echt haatdragend is de god niet, maar hij houdt de genezen patiënten wel aan hun verplichtingen. Het verhaal van de vergeetachtige Hermon toont een opvallende overeenkomst met wat wij lezen op een votiefschilderij in Gars am Inn, gedateerd in 1669. Een man bad tot de heilige Radegund in Gars om genezing van zijn doodzieke dochter, en beloofde daarbij een 'rheinishen Gulden'. Zijn dochter werd vervolgens zonder enig menselijk ingrijpen gezond. Maar toen haar vader zijn belofte vergat, viel zij weer terug in haar oude ziekte. Een aantal vrouwen heeft haar toen, met de gulden, naar het godshuis gebracht, en zij is weer gezond geworden.¹⁰

Arts naast god

Eerder zagen wij hoe de wonderbaarlijke genezende kracht van goden en heiligen dikwijls wordt geaccentueerd, doordat men deze afzet tegen het onvermogen van de menselijke artsen. Men kan de zaak natuurlijk ook vanuit een andere hoek belichten,

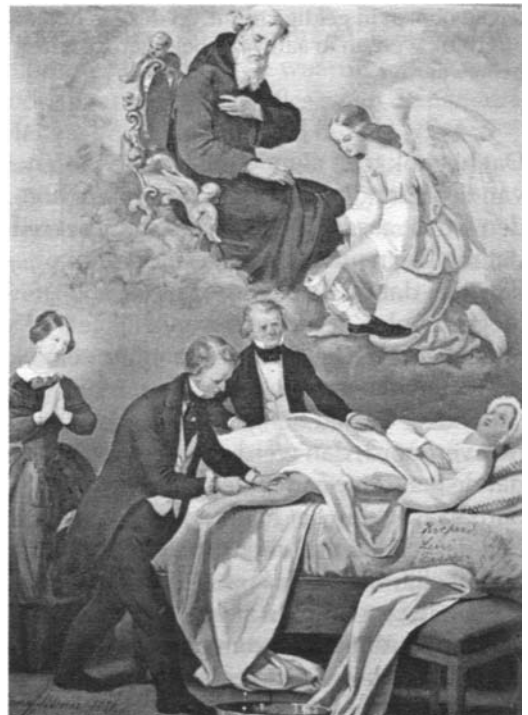
en in plaats van deze tegenstelling juist een synthese voor ogen stellen. Daarbij wordt de genezing gepresenteerd als het werk van menselijke artsen, die echter tot onverwachte prestaties in staat zijn dank zij het feit dat zij de geneeskunst uitoefenen onder de bescherming en inspiratie van de genezende goden of heiligen. Onder het antieke Griekse votiefmateriaal ken ik van een dergelijke voorstelling van zaken maar enkele voorbeelden. Het duidelijkst is een fragmentarisch wijreliëf uit het Atheense Asklepieion, daterend uit de 4de eeuw v.Chr. (afb. 8). In het verloren linker deel van het reliëf was de zieke afgebeeld liggend op een bank, ongeveer zoals op het reliëf uit de Piraeus (afb.5); van hem is alleen het hoofd bewaard, ondersteund door een dubbelgevouwen kussen op het hoofdeinde van de bank. Geheel rechts staat Asklepios, frontaal weergegeven, met zijn slangenstaf. Links van Asklepios buigt zich een mannelijke figuur over het hoofd

Afb. 8. Athene Nationaal Museum 2441: wijreliëf uit het Atheense Asklepieion.

van de zieke en doet daar iets aan met een instrument in zijn rechter hand. Deze baardige man is blijkens zijn lengte (hij is meer dan een kop kleiner dan Asklepios) geen god maar een mens, en vanwege de door hem verrichte handeling met grote waarschijnlijkheid te identificeren als een menselijke arts, die hier onder de directe bescherming van Asklepios zijn taak uitoefent.

Onder christelijke ex-voto's is het motief van de arts die onder zichtbare bescherming van een heilige zijn werk doet juist bijzonder populair. Van de talloze exemplaren kan ik slechts een paar voorbeelden vermelden. Een votiefschilderij uit 1851, afkomstig uit Mariazell (Oostenrijk) toont een arts die bezig is een operatie uit te voeren aan het onderbeen van een op bed liggende vrouw; boven in beeld, achter een rand van wolken, troont de heilige Peregrinus wiens been juist door een engel verbonden wordt (afb.9).¹¹ Op recentere ex-

Afb. 9. Mariazell: ex-voto van de heilige Peregrinus.

voto's worden dergelijke operaties meestal gesitueerd in operatiekamers van ziekenhuizen. Wie de bijzonder rijke collectie votief-schilderijen in de kerk van de Madonna dell'Arco, in de buurt van Napels, bekijkt krijgt een niet onaardige indruk van de ontwikkeling van Italiaanse operatiekamers in de loop van deze eeuw.

Als afsluiting, en als hommage aan de

oud-oogarts Meyer-Steineg met wie dit opstel begon, geef ik een afbeelding van een Siciliaans votief-schilderijtje uit het einde van de vorige eeuw (thans in het Museo Pitrè te Palermo), waarop wij een oogarts aan het werk zien, onder het toezicht oog van de in een wolkenkrans afgebeelde Madonna (afb.10).

Afb. 10. Palermo Museo Pitrè: ex-voto met afbeelding van een oogarts.

KORTE BIBLIOGRAFIE

Wijreliëfs van Asklepios zijn verzameld in U. Hausmann, *Kunst und Heilum – Untersuchungen zu den griechischen Asklepiosreliefs* (Potsdam 1948); zie voor Griekse anatomische wijgeschenken F.T. van Straten, *Gifts for the gods*, in: H.S. Versnel (ed.), *Faith, Hope and Worship – Aspects of religious mentality in the ancient world* (= *Studies in Greek and Roman Religion* 2, Leiden 1981) 65–151, en voor de stenen exemplaren B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen. Eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer religions- und sozialgeschichtlichen Bedeutung* (Helsinki 1996). De inscripties met wondergenezingen uit Epidauros zijn uitvoerig gepubliceerd met ver-

taling en commentaar door R. Herzog, *Die Wunderheilungen von Epidauros – Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin und der Religion* (= *Philologus* Sup. 22, 3, Leipzig 1931); een aantal staat ook, met Engelse vertaling, in E.J. & L. Edelstein, *Asclepius – A collection and interpretation of the testimonies* (Baltimore 1945) 221–237 T423; een kleine selectie, en een aantal van de interessantste wijreliëfs, vindt u in mijn artikel *Mens en ziekte – De genezingsinscripties van Epidauros*, *Hermeneus* 55 (1983) 181–195, in licht gewijzigde vorm opgenomen in H.F.J. Horstmannshoff (red.), *Pijn en balsem, troost en smart. Pijnbeleving en pijnbestrijding in de Oudheid* (Rotterdam 1994) 57–70.

De literatuur over christelijke 'medische' ex-voto's is onafzienbaar; enkele nuttige, rijk geïllustreerde boeken zijn:

R. Creux e.a., *Ex voto. Die Bilderwelt des Volkes. Brauchtum und Glaube* (Zürich 1980).

L. Kriss-Rettenbeck, *Ex voto. Zeichen, Bild und Abbild im christlichen Votivbrauchtum* (Zürich 1972).

W. Theopold, *Votivmalerei und Medizin. Kulturgeschichte und Heilkunst im Spiegel der Votivmalerei* (München 1978).

W. Theopold, *Mirakel. Heilung zwischen Wissenschaft und Glauben* (München 1983).

P. Toschi & R. Penna, *Le tavolette votive della Madonna dell'Arco* (Napoli 1971).

NOTEN

1. T. Meyer-Steineg, *Darstellung normaler und krankhaft veränderter Körperteile an antiken Weihgaben* (= Jenaer medizin-historische Beiträge 2, 1912); zie ook T. Meyer-Steineg, *Chirurgische Instrumente des Altertums* (= Jenaer medizin-historische Beiträge 1, 1912); E. Künzl, Notizen zu den Votiven der Sammlung Meyer-Steineg, in: *Le Latin médical. La constitution d'un langage scientifique* (Saint-Étienne 1991) 111–115. Zie voor de sfeer in Kos in de tijd van het be-

zoek van Meyer-Steineg, en voor een analyse van de door hem verzamelde ex-voto's: Van Straten 1981, 129–132.

2. R. Kriss, Votive und Weihgaben des italienischen Volkes, *Zeitschrift für Volkskunde* 40, N.F. 2 (1930 [1931]) 249–271; 163.

3. Theopold 1983, 80.

4. *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381–1603*, transcriptie, annotatie en inleiding van H. Hens, H. van Bavel, G.C.M. van Dijck, J.H.M. Frantzen (Tilburg 1978) 372–4, nr. 197.

5. W. Peek, Griechische Weihgedichte aus dem Asklepieion von Epidaurus, *Wissenschaftliche Zeitschr. der Martin Luther-Univ., Halle-Wittenberg, Gesellsch.-Sprachwiss. Reihe* 11 (1962) 1001–1014, nr. 2; zie ook J. Irigoien, Le plus ancien acrostiche grec?, in: *Recueil Plassart* (Paris 1976) 119–123.

6. Theopold 1978, 31.

7. Theopold 1978, 58.

8. *Inscriptiones Graecae* VII 235; F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques – Supplément* (Paris 1962) 139–141 nr. 69.

9. Herzog 1931, 16 nr. 22.

10. Theopold 1983, 128.

11. Theopold 1978, 91.

Bibliografie

Manfred Horstmanshoff

Deze bibliografie behelst niet meer dan een zeer beperkte keuze voor eerste oriëntatie. Naast de standaardedities van Hippocrates en Galenus zijn enige recente uitgaven genoemd en hulpmiddelen die verder zoeken mogelijk maken.

Studies over ziekte en gezondheid in de Oudheid en antieke geneeskunde in het algemeen

Ph. J. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff en P.H. Schrijvers (red.), *Papers of the Congress Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context Leiden 13–15 April 1992*, Clio Medica-Series 27–28 (Amsterdam en Atlanta 1995).

H. Flashar (red.), *Antike Medizin, Wege der Forschung* Band 221 (Darmstadt 1971) bevat uitvoerige bibliografie.

M.D. Grmek, *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale* (Paris 1984); ook Engelse uitgave: *Diseases in the Ancient Greek world* (Baltimore 1988).

M.D. Grmek en D. Gourevitch, *Les maladies dans l'art antique* (Lyon 1998).

H.F.J. Horstmanshoff, De antieke arts: ambachtsman of man van wetenschap? *Lampas* 20 (1987) 340–355 [= The ancient physician: craftsman or scientist? *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 45 (1990) 176–197].

R. Jackson, *Doctors and diseases in the Roman Empire* (London 1988).

J. Jouanna, *Hippocrate* (Paris 1992).

A. Krug, *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike* (München 1985, 1993²)

J. Longrigg, *Greek rational medicine* (London 1993).

O. Temkin, *Hippocrates in a world of pagans*

and Christians (Baltimore 1991).

B. Vitrac, *Médecine et philosophie au temps d'Hippocrate* (Paris 1989).

Medische terminologie en haar geschiedenis

J. Hyrtl, *Onomatologia anatomica* (Wien 1880).

J. Scarborough, *Medical terminologies: classical origins* (Norman, Oklahoma, - London 1992).

Enige recente literatuur in het Nederlands

J. Godderis, *Galenos van Pergamon over psychische stoornissen* (Leuven en Amersfoort 1988).

J. Godderis, *Antieke geneeskunde. Over lichaamskwalen en psychische stoornissen van de oude dag* (Leuven 1989).

E.H. Halbertsma en J.A. van Vels-van Dongen, Galenus. Arts tussen droom en rede, *Hermeneus* 61 (1989) 169–201.

H.F.J. Horstmanshoff, M.H. In 't Veld en J. Uljee (red.), *Van de wieg tot het graf*, Imago-kalender Nederlands Klassiek Verbond 1994 (Alkmaar 1993).

H.F.J. Horstmanshoff, De mens als microkosmos. Over de relatie tussen gezondheid, jaargetijde en leeftijd in de antieke geneeskunde, *Hermeneus* 65 (1993) 209–18.

H.F.J. Horstmanshoff (red.), *Pijn en balsem, troost en smart. Pijnbestrijding en Pijnbeleving in de Oudheid* (Rotterdam 1994).

Editie en vertalingen

Galenus

G.C. Kühn (ed.), *Claudii Galeni opera omnia* I–XX (22 banden), (Leipzig 1821–1833,

herdr. Hildesheim 1964–1965) Griekse tekst met Latijnse vertaling. Nieuwere uitgaven onder andere in het *Corpus Medicorum Graecorum*, met *Supplementum Orientale* voor Arabische teksten, en in de Loeb Classical Library.

Herophilus

H. von Staden, *Herophilus. The art of medicine in early Alexandria* (Cambridge 1989). Fragmentenverzameling; Griekse tekst met Engelse vertaling; uitvoerige inleiding en commentaar.

Hippocrates

E.M. Craik (ed.), *Places in man Peri topon ton kata anthropon*. – Griekse tekst met Engelse vertaling, inleiding en commentaar (Oxford 1998).

M.-P. Duminil (ed.), *Plaies, nature des os, coeur, anatomie, Hippocrate VIII*, Collection des universités de France, (Paris 1998); Griekse tekst met Franse vertaling en commentaar.

W.H.S. Jones en E.T. Withington (eds.), *Hippocrates*, I-IV, Loeb Classical Library, (London en Cambridge (Mass.) 1932–1931); P. Potter (ed.), V–VI (1988), Wesley D. Smith (ed.), VII (1994), P. Potter (ed.), VIII (1995); Griekse tekst met Engelse vertaling. E. Littré (ed.), *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, I–X, Paris 1839–1861, herdruk Amsterdam 1961–1963; Griekse tekst met Franse vertaling.

Bloemlezingen

H. Diller, *Hippocrates. Ausgewählte Schriften*. Reclams Universalbibliothek Nr. 9319 (Stuttgart 1994) [inleiding, vertaling, bibliografie, bijgewerkte editie bezorgd door K.-H. Leven].

L. Elaut, *Antieke geneeskunde in teksten* (Amsterdam en Antwerpen 1960).

J. Longrigg (red.), *Greek medicine from the heroic to the Hellenistic age. A source book* (London 1997).

W. Müri, *Der Arzt im Altertum. Griechische und Lateinische Quellenstücke von Hippokrates bis Galen mit der Übertragung ins Deutsche* (München en Darmstadt 1986³).

Bibliografieën

G. Fichtner, *Corpus Hippocraticum*.

Verzeichnis der hippokratischen und pseudohippokratischen Schriften (Tübingen 1992¹).

G. Fichtner, *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften* (Tübingen 1990²)

H. Leitner, *A bibliography to the ancient medical authors* (Bern 1973).

Tijdschriften

Geschiedenis der Geneeskunde (Uitg. Garant, Kessel-Loo en Apeldoorn).

Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (Uitg. Erasmus Publishing, Rotterdam).

Society for Ancient Medicine Review, University of Michigan, Department of Classical Studies.

Lettre d'Information Centre Jean Palerne, Université Jean Monnet, Saint-Étienne

Internet

<http://web1.ea.pvt.k12.pa.us/medant/int-bib.htm>

Het Werkgezelschap Antieke Geneeskunde (Universiteit Leiden) organiseert tweemaal per jaar bijeenkomsten, die voor geïnteresseerden vrij toegankelijk zijn. Inlichtingen: Manfred Horstmannshoff, Universiteit Leiden, Oude Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA LEIDEN; e-post: horstman@rullet.leidenuniv.nl

NOOT

1. Zowel van de Hippocratische als van de Galenische Fichtner verschijnen regelmatig bijgewerkte edities.

Lijst van teksten waarover in de artikelen wordt gesproken

Uit het *Corpus Hippocraticum*:

<i>Acut.</i>	<i>De diaeta in morbis acutis</i>	Over leefregels bij acute ziekten
<i>Aer.</i>	<i>De aere, aquis, locis</i>	Over water, lucht en plaatsen
<i>Aph.</i>	<i>Aphorismi</i>	Aforismen
<i>Cord.</i>	<i>De corde</i>	Over het hart
<i>De arte</i>		Over de geneeskunde
<i>De medici officina</i>		Over de praktijkruimte van de arts
<i>Epid.</i>	<i>De morbis popularibus</i>	Epidemieën
<i>Int.</i>	<i>De affectionibus interioribus</i>	Over inwendige aandoeningen
<i>Jusj.</i>	<i>Jusiurandum</i>	Eed
<i>Medic.</i>	<i>De medico</i>	Over de arts
<i>Morb.</i>	<i>De morbis</i>	Over ziekten
<i>Morb. Sacr.</i>	<i>De morbo sacro</i>	Over de heilige ziekte
<i>Mul.</i>	<i>De mulierum affectibus</i>	Over de aandoeningen van vrouwen
<i>Nat. Hom.</i>	<i>De natura hominis</i>	Over de natuur van de mens
<i>Nat. Mul.</i>	<i>De natura muliebri</i>	Over de natuur van de vrouw
<i>Progn.</i>	<i>Prognosticon</i>	De prognose
<i>V.M.</i>	<i>De vetere medicina</i>	Over de oude geneeskunde
<i>Vict.</i>	<i>De victu</i>	Over de leefwijze

Uit het *Corpus Galenicum*:

<i>De cris.</i>	<i>De crisibus</i>	Over de crisissen
<i>De fac. nat.</i>	<i>De facultatibus naturalibus</i>	Over het vermogen van de natuur
<i>De inst. odor.</i>	<i>De instrumento odoratus</i>	Over het reukorgaan
<i>De libr. propr.</i>	<i>De libris propriis</i>	Over zijn eigen boeken
<i>De loc. aff.</i>	<i>De locis affectis</i>	Over de aangetaste plaatsen
<i>De mar.</i>	<i>De marasmo</i>	Over de uitdroging
<i>De meth. med.</i>	<i>De methodo medendi</i>	Over de wijze van genezen
<i>De opt. med. cogn.</i>	<i>De optimo medico cognoscendo</i>	Over het onderkennen van de beste arts
<i>De ord. libr.suor.</i>	<i>De ordine librorum suorum</i>	Over de volgorde van zijn boeken
<i>De praecogn.</i>	<i>De praecognitione</i>	Over de prognose
<i>De puls. ad tir.</i>	<i>De pulsibus ad tirones</i>	Over polsen voor beginners
<i>De resp. usus</i>	<i>De usu respirationis</i>	Over het nut van de ademhaling
<i>De san. tuenda</i>	<i>De sanitate tuenda</i>	Over het behoud van de gezondheid
<i>De sympt. diff.</i>	<i>De symptomatum differentiis</i>	Over de verschillen tussen de ziekte verschijnselen
<i>De temper.</i>	<i>De temperamentis</i>	Over de lichaamssappen
<i>De usu part.</i>	<i>De usu partium</i>	Over het nut van de lichaamsdelen
<i>In Hipp. Epid. VI comment.</i>	<i>In Hippocratis Epidemiarum librum VI commentarii</i>	Commentaar op zesde boek van de Epidemieën van Hippocrates
<i>In Hipp. Prorrh. comment.</i>	<i>In Hippocratis Praedictionum librum primum commentarii</i>	Commentaar op het eerste boek van de Voorspellingen van Hippocrates
<i>In Hipp. Vict. Rat. in Morb. Acut. comment.</i>	<i>In Hippocratis vel Polybi opus de salubri victus ratione commentarius</i>	Commentaar op het werk van Hippocrates of Polybus over de gezonde levenswijze
<i>Meth.med. ad Glauco.</i>	<i>De methodo medendi ad Glauconem</i>	Over de wijze van genezen, opgedragen aan Glauco
<i>Quod animi mor.</i>	<i>Quod animi mores corporis temperamenta sequantur</i>	Over het feit dat de gewoonten van de geest de lichaamssappen volgen